

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

41

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 41

ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1990

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми зарубіжних слов'янських літератур, питання фольклористики. Розглядаються форми і шляхи літературних взаємозв'язків, важливі аспекти порівняльного мовознавства. Публікуються тези доповідей учасників Третього семінару з питань сорабістики.

Для філологів, вчителів, істориків.

Бібліогр. в кінці статей.

В сборнике освещаются актуальные проблемы зарубежных славянских литератур, вопросы фольклористики. Рассматриваются формы и пути литературных взаимосвязей, важные аспекты сравнительного языкознания. Публикуются тезисы докладов участников Третьего семинара по сорабистике.

Для филологов, учителей, историков.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (з дп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Верзес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кітчак, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії:

290000 Львів, вул. Університетська, 1. Університет, кафедра історії південних і західних слов'ян. Тел.: 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури

Редактори Сібіковська І. Д., Карпа З. І.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Л. С. КИШКІН, *наук. співроб.*,
Інститут слов'янознавства та балканістики АН СРСР
(Москва)

ВІДОБРАЖЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ ТЕМИ В ЛІТЕРАТУРІ ЯК ФОРМА ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ (на російсько-польському матеріалі)

Загальна історична картина російсько-польських літературних стосунків виявиться неповною, якщо не брати до уваги втілення різного роду польських мотивів у російській літературі і навпаки — російських у польській. Як кваліфікувати ці взаємні звернення до інонаціональних мотивів і тем? Очевидно, їх слід вважати однією із специфічних форм літературних зв'язків. Для цього, на наш погляд, є всі необхідні підстави.

Може, однак, виникнути питання, а як з точки зору порівняльного літературознавства і вивчення зв'язків розглядати випадки, коли, наприклад, у творах польської літератури певні явища російського життя відображені письменниками на підставі особистих вражень або ж відомостей та інформацій, отриманих від очевидців (чимало таких прикладів є і серед російських творів про Польщу). Достатньо в зв'язку з цим, якщо мати на увазі тільки XIX ст., згадати імена Міцкевича, Пушкіна, Вяземського та інших польських і російських авторів. Гадаємо, польські твори на російські сюжети і російські — на польські сюжети, що виникли внаслідок особистих вражень і спостережень, невідривні від усього процесу російсько-польських літературних зв'язків. Власне ці твори за своєю функціональною сутністю ніби становлять їх найбільш ранній початковий етап, нульовий, так би мовити, цикл розвитку. Якщо в одній країні нічого не знають про іншу, то нема ніякого ґрунту і для літературного спілкування. Не слід забувати і про те, що проста інформація стосовно чужоземного життя (особисті спостереження, усні розповіді очевидців і т. д.) нерідко передувала писемній і потім творчо використовувалася в художній літературі, чому є чимало свідчень.

Знайомство з працями видатних радянських літературознавців М. П. Алексеева, М. І. Конрада, В. М. Жирмунського та інших з усією певністю докаже, наскільки широко і глибоко тлумачилося та осмислювалось ними саме поняття літературного зв'язку взагалі і, особливо, стосовно ранніх етапів літературного розвитку. Так, М. П. Алексеев у «Очерках истории испано-русских литературных отношений XVI—XIX вв.», висвіт-

люючи їх початкову фазу, відзначає первинні відомості про Росію, які проникали в Іспанію у XVII ст. завдяки відрядженому 1599 р. персидським шахом Аббасом II в Європу посольству, членами якого були перс Урух-бек (Хуан Персидський) і виходець з Португалії католицький монах Миколай де Мело. Перший, осівши в Іспанії, описав своє знайомство з Московською державою. Другий, за доносом голови посольства англійця Ширлі про те, що Мело везе послання до папи, був зісланий Борисом Годуновим у Соловецький монастир, а пізніше опинився у почті Марини Мнішек. Все це якимось чином стало відомим в Іспанії і лягло в основу житійної біографії Мело. Не тільки на друковані, а й на усні джерела і чутки (очевидно, донесені в Іспанію з Польщі єзуїтами) опирався Лопе де Вега при створенні своєї п'єси про Бориса Годунова і Лжедмитрія. За усними розповідями знайомились у XVII ст. з Іспанією і в Москві, зокрема за «розпитними речами» російських людей, полонених кримськими татарами і проданих на турецькі галери, а потім визволених іспанцями. Знову-таки швидше всього через усні розповіді в першій половині XVI ст. у Росію проникла звістка про відкриття Колумба, вперше зафіксована писемно Максимом Греком. Більш докладно дізналися росіяни про плавання Колумба пізніше, завдяки польській «Хроніці всього світу» Мартина Бельського, запозичення з якої з кінця XVI ст. проникали в російські редакції хронографів. Уперше враження росіянина з відвідин Іспанії 1667 р. були описані послом Олексієм Михайловичем, стольником Петра Івановича Потьомкіна, в його «Статейном списке», опублікованому наприкінці XVIII ст.

Ми навели кілька прикладів з праці М. П. Алексеева про іспано-російські відносини [2, с. 11—23], які переконують в тому, що літературні взаємини включають у себе не тільки писемні або книжкові зв'язки, а й будь-яку іншу інформацію одних народів про життя інших. Як уже зазначалося, така інформація особливо показова для періоду становлення і розвитку молодих літератур. Проте якоюсь мірою вона зберігає своє значення і для літератур зрілих, що мають історичний досвід. У основу роману Олександра Дюма «Вчитель фехтування» лягли, наприклад, відомості, отримані письменником під час особистих розмов з П. Є. Анненковою, з якою він зустрічався в Нижньому Новгороді 1858 р. [1, с. 320]. Особисті враження знайшли відображення і в творчості згадуваних вже Міцкевича, Пушкіна, Вяземського.

Настільки ж широко, виходячи, як і М. П. Алексеев, з конкретних фактів літературного розвитку, підходив до проблеми взаємовідносин літератур М. І. Конрад, яку він розглядав у певній єдності зі зв'язками економічними, торговельними і культурними. Учений обґрунтовано стверджував, що при вивченні літературних взаємин необхідно в усій повноті врахувати факт відмінності самих форм існування літератур у різні історичні періоди. «Для епохи націй, — зазначає М. І. Конрад, — звичайна форма існування літератури — писемна; в епоху на-

родностей — багато що в літературі існує в формі усній» [7, с. 312]. До цього можна тільки додати, що «усні форми існування літератур», а отже, і зв'язки між ними якоюсь мірою можуть мати місце і в «епоку націй».

У того ж М. І. Конрада читаємо: «Усна розповідь як засіб передачі якомусь народові творів літератури інших народів зустрічається в історії світових літературних зв'язків нерідко. Зрозуміло, причини її виникнення, умови її існування, а також сама її форма можуть бути дуже відмінні, оскільки вони залежать від історичної і культурної обстановки в даній країні» [7, с. 384—385].

Узагальнено-теоретичне обґрунтування широкої шкали літературних зв'язків, не обов'язково тільки писемних, подає В. М. Жирмунський, який вказував: «Літературні зв'язки і взаємодії становлять категорію історичну і в різних історичних умовах мають різний ступінь інтенсивності і приймають різні форми» [6, с. 77]. Про це ж, як нам здається, свідчать й інші його висловлювання. Так, говорячи про те, що літературний твір відображає суспільне життя і активно оформляється свідомістю письменника, він зауважує, що «характер цього оформлення значною мірою визначається наявністю літературних традицій, передусім національної, потім і міжнародної, в умовах єдності і закономірності в розвитку суспільно-історичного і літературного процесу та постійних зв'язків між його окремими ділянками» [6, с. 76]. Для нас тут особливо важлива заключна частина цього міркування. Водночас не можна не визнати, що літературні зв'язки підчас можуть здійснюватися і не в суворо традиційних рамках (проникнення однієї літератури до іншої тільки в писемній формі). Як уже можна було переконатися, міжнародні літературні взаємовідносини не завжди визначаються схемою: твір свій — твір зарубіжний, хоча це й найбільш розповсюджений різновид літературних контактів. Однак, крім них, у процесі розвитку літератур виникають і такі міжлітературні зв'язки, коли за з'єднувально ланку або ж посередника виступають не самі художні твори, а лише спільний для письменників різних країн об'єкт зображення, звичайно, відтворюваний ними з урахуванням особливостей його національного сприймання та існуючих суспільно-історичних умов.

Ми зробили деякий відступ від безпосередньої теми повідомлення з метою прояснити свою думку про те, що будь-яке звернення письменників тієї чи іншої країни до чужоземної тематики, по суті, є однією з форм міжнародних літературних зв'язків, яка ще не привернула до себе належної уваги. Ця форма може здійснюватися як творче вільне використання одним письменником відомостей, узятих з твору іншого, але водночас, як ми бачили, і в формі писемного оформлення вражень від баченого в іншій країні, почерпнутих з різного роду усних розповідей тощо. Тому вважаємо справедливими судження Р. Ю. Данилевського, який початок всесвітніх зв'язків російської літератури відносить до періоду, «коли в її образний світ

увійшли долі інших народів» [4, с. 55]. Це стосується і її зв'язків з літературою польською, одним з багатьох виявів яких і є взаємне звернення до польської теми в Росії і до російської — в Польщі.

Це повідомлення має за мету привернути увагу літературознавців до нового аспекту російсько-польських літературних контактів, звичайно, ніяк не претендуючи на вичерпну повноту висвітлення проблеми взаємного відображення російських і польських мотивів у кожній з літератур.

Історія звернення російських письменників до польської теми і польських до російської налічує не одне сторіччя. Особливо інтенсивно тематичний взаємообмін відбувався в XVII і XIX ст. Ми не маємо можливості в короткому повідомленні навіть побіжно охарактеризувати весь процес літературного тематичного взаємообміну між Польщею та Росією, тому на підтвердження висунутих положень обмежимось наведенням окремих прикладів, що відносяться передусім до XIX ст.

Найбільшою з'єднуючою ланкою між польською і російською літературами в XIX ст. був Адам Міцкевич. Крім його широко відомих віршів про Пушкіна (вірш «Пам'ятник Петрові Великому», 1832) і декабристів (уривок з третьої частини «Дзядів» — «Російським друзям», 1832), крім популярних не тільки в Польщі, а й в Росії «Кримських сонетів», заслуговує на увагу і маленький вірш польського поета під заголовком «В альбом Кароліні Яніш». Тут малась на увазі відома російська поетеса пушкінського часу Кароліна Павлова, уроджена Яніш (1807—1893). Ось зміст вірша:

Когда пролетных птиц несутся вереницы
От зимних бурь и вьюг и стонут в вышине,
Не осуждай их, друг! Весной вернутся птицы
Знакомым им путем к желанной стороне.
Но, слыша голос их печальный, вспомни друга!
Едва надежда вновь блеснет моей судьбе,
На крыльях радости помчусь я быстро с юга
Опять на север, вновь к Тебе! [8, с. 105].

Ця вишукана лірична мініатюра наповнена почуттями і враженнями, пов'язаними з перебуванням Міцкевича в Росії, — це очевидно. Виносити її, як і інші вірші, навіть російськими враженнями, за межі російсько-польських літературних взаємин, було б, поза усяким сумнівом, неправомірно.

Ще більш емоційно насичений і змістовний вірш Міцкевича про Пушкіна. Важко втриматись, щоб не навести хоча б декілька рядків з нього:

Шел дождь. Укрывшись под одним плащом,
Стояли двое в сумраке ночном.
Один, гонимый царским произволом,
Сын Запада, безвестный был пришелец,
Другой был русский, вольности певец,
Будивший Север пламенным глаголом,
Хоть встретились немного дней назад,
Но речь вели они как с братом брат [9, с. 266].

Чи можна увявити собі історію російсько-польських літературних стосунків без цих проникливих, сповнених щирістю слів? Відповідь, здається, може бути тільки одна: ні. Тут доцільно пригадати, що Міцкевичу належать стаття «Пушкін і літературний рух у Росії» (1837), а також чудовий поетичний опис дня, що передував петербурзькій повені 1824 р. (вірш «Олешкевич»), з яким перекликаються початкові рядки першої частини «Мідного вершника» Пушкіна.

Інший характер має вірш Мауриція Гославського «На смерть Пестеля, Муравйова і всіх загиблих за російську свободу». Він сповнений почуттям громадянської солідарності поляків з декабристами. Звертаючись до діви-Свободи, котра плаче біля надгробних плит, поет зауважує:

Не плачь — себя и их достойна,
Крепись — пятнают память слезы.
Встань на могилах этих стройно,
Средь сильных мстителей и грозных.

У цій елегії, присвяченій пам'яті перших російських революціонерів, Гославський прорікав:

Их вспомнят не однажды,
Велик погибший каждый... [10, с. 294]

Вірш написаний 1826 р. в Одесі і по суті становить розгорнуте розкриття девізу, що став пізніше таким відомим: «За нашу і вашу свободу». Метафоричний образ свободи в Гославського постає як єдина спільна свобода поляків і росіян, як неминуча свобода Вісли і Неві. Таким є ще один різновид звернення поляків до російської теми.

У поетичному спадкові Станіслава Ятовського знаходимо один з перших польських віршів, що оспівують Пушкіна. Він написаний у формі сонету і називається «Пушкін».

В стране глухих снегов, воспламенен борьбой,
Ты спящих мертвым сном горячим будишь словом [13, с. 300].

— так починається вірш. З наведених рядків сонету бачимо, наскільки правильно Ятовський оцінював значення російського поета.

Цікава історія виникнення і подальша доля вірша Людвіка Кондратовича (В. Сирокомлі) «Почтальон» (1844), відомого у Росії в перекладі Л. Трефолева під назвою «Ямщик», що став російською народною піснею. В ньому (є підстави так думати) відображені не лише особисті враження від російського життя, а й глибоке знайомство зі східнослов'янською народною поезією і літературою. Привертає до себе увагу сюжетна розв'язка вірша «Почтальон», що нагадує завершення поеми Рилєєва «Войнаровский», яку Кондратович знав і перекладав польською мовою. У поемі Рилєєва дослідник Сибіру Міллер знаходить тіло Войнаровського, наполовину занесене снігом, — подібно до

того, як листоноша відшукав під сніговим покривом свою загиблу наречену. Таким чином, звертаючись до генезису вірша «Почтальон», з достатнім ступенем ймовірності можна допустити і часткове перетворення в ньому заключної фабульної деталі поеми Рилєєва.

Виходячи за хронологічні межі ХІХ ст., можна відзначити звернення до російської теми вже в радянський час, наприклад, у творчості Владислава Броневського. Ми маємо на увазі його вірш «Магнітогорськ, або розмова з Яном».

Не залишилася осторонь російської теми і польська проза. Звернення до різного роду російських мотивів у їх широкому розумінні можна спостерігати в творчості Юзефа Ігнація Крашевського, Елізи Ожешко, Марії Конопницької, Вацлава Серошевського та ін. Наприклад, у Крашевського тема життя Росії (точніше, українського села) знайшла відображення у романах «Остап Бондарчук» (1842) і «Орина» (1851), а в Ожешко — у трилогії про білоруських селян «Низини» (1884), «Дзюрдзи» (1885) і «Хам» (1888).

У творах нарисово-есеїстського жанру до російської теми звертається сучасниця Ожешко — Марія Конопницька, котра, як і Ожешко, Кондратович, була досить добре знайома з російською літературою і всією культурою. У книзі «Міцкевич, його життя і душа» (1899) Конопницька пише про знайомство поета з російськими літераторами, відзначаючи, зокрема, його близькі контакти з Пушкіним. У новій книзі письменниці про польського поета «З мицкевичівського року» (1900) ми зустрічаємо імена З. О. Волконської, К. О. Польового, О. І. Герцена та інших російських знайомих Міцкевича. Особливо відзначимо нарис Конопницької «Біля Верещагінської виставки у Відні» (1897). Очевидно, під впливом легенди про Наполеона-визволителя вона при характеристиці верещагінського циклу «Вітчизняна війна 1812 року» мало торкається його змісту. Мимохідь відзначивши, що Наполеон позбавлений «всілякої поетичності», і сказавши про патріотизм художника, вона зосереджує увагу на майстерності художника, талановитому зображенні російської зими, страшний привид якої «крокує з могутньою все зростаючою загрозою...» [12, с. 1026].

Характеризуючи інші твори Верещагіна на військові сюжети («Транспорт поранених», «Шпигун», «Забутий» тощо) і вбачаючи у Верещагіні реаліста, Конопницька не вважає його художником-баталістом, співцем війни. Вона пише: «...Всією своєю творчістю Верещагін протестує проти війни... Цей протест проти війни звучить у кожному з його полотен на воєнну тему...» [12, с. 1026]. Ніби підсумовуючи роздуми про творчість Верещагіна, польська письменниця характеризує його як «мислителя-альтруїста». Звернення до російської тематики знаходимо і в прозаїчній спадщині польського письменника В. Серошевського, зокрема його повістях та оповіданнях про Сибір, Кавказ («На краю лісів», 1894; «В пастці», 1896; «Дно злиднів», 1900; «Риштау», 1899 тощо).

Різноманітні приклади використання російських мотивів у творчості польських письменників можна продовжити — вони були своєрідною складовою частиною історії польсько-російських літературних зв'язків.

Аналогічно знайшла відображення в російській літературі і польська тема. Насамперед — це Пушкін, хоча до зображення польського життя російські письменники зверталися і набагато раніше (наприклад, Іван Пересветов у своєму автобіографічному оповіданні про службу «трьом королям», одним з яких був король польський Сигізмунд I). Якщо ж мати на увазі нову російську літературу, то в ній найбільш яскравою фігурою, що стоїть біля витоків російсько-польського літературного зближення, був Пушкін, так само як у польській літературі нового часу — Міцкевич. Адже це про нього, свого близького друга, що мріяв про краще майбутнє, писав російський поет:

Он говорил о временах грядущих,
Когда народы, распри позабыв,
В великую семью соединятся [11, с. 374].

Крім цих рядків з відомого вірша «Он между нами жил...» (1834), є в Пушкіна згадка про Міцкевича і в його «Отрывках из Путешествия Онегина».

Польська тема знаходить відображення і в таких творах російського поета, як «Борис Годунов», «Суворий Дант не зневажав сонет», «Бахчисарайський фонтан» та ін.

Щодо показу безпосередніх зв'язків з Міцкевичем у творчості російських поетів відзначимо ще вірш І. О. Баратинського «Не подражай: своеобразен гений...»:

Когда тебя, Мицкевич вдохновенный,
Я застаю у байроновских ног,
Я думаю: поклонник униженный!
Восстань, восстань и вспомни: сам ты бог! [3, с. 139]

Так високо цінували поезію Міцкевича багато російських поетів, що особисто його знали. Він сприймався як поет оригінальний і національний, як оповісник російсько-польського дружнього зближення, і це позначилося на їхній творчості.

Зверталися до польських сюжетів і російські прозаїки. Зустрічаємо їх у Ф. Глінки («Письма русского офицера»), М. М. Загоскіна («Юрій Милославський»), О. І. Герцена («Былое и думы»), Л. М. Толстого (оповідання «За что» та ін.). Не маючи можливості детально розглянути розкриття польської теми в російській художній прозі, вкажемо лише на різноманітність її сюжетів: це історичні події 1612 р., враження після проходження російських військ по території Польщі 1805 р., живе відтворення образу Міцкевича 1840 р. і, нарешті, трагічна доля польських засланих.

Порівнюючи російсько-польський тематичний літературний взаємообмін з відповідним обміном між Росією і південними слов'янами, зауважимо: коли в першому випадку визначаючими

були територіальна сумісність та історична взаємозалежність, то в другому — конфесіональна спільність і близькість у галузі старослов'янської писемності, що до XIX ст. усвідомлювалося як традиція. Ми вказуємо на ці особливості, щоб підкреслити: розкриття іноземної теми в будь-якій літературі необхідно вивчати з урахуванням всіх конкретно-історичних умов літературного і суспільного життя того чи іншого народу.

1. *Алексеев М. П.* Сравнительное литературоведение. Л., 1983. 2. *Алексеев М. П.* Русская культура и романский мир. Л., 1985. 3. *Баратынский Е. А.* Стихотворения и поэмы. М., 1982. 4. *Данилевский Р. Ю.* О мировом значении русской литературы // Рус. лит. 1985. № 2. 5. Декабристы. Поэзия: В 2 т. Л., 1975. Т. 1. 6. *Жирмунский В. М.* Сравнительное литературоведение. Л., 1979. 7. *Конрад Н. И.* Запад и Восток. М., 1976. 8. *Мицкевич А.* Избранное. М., 1946. 9. *Мицкевич А.* Собрание сочинений. М., 1952. Т. 3. 10. Польская поэзия. М., 1963. Т. 1. 11. *Пушкин А. С.* Сочинения. М., 1928. 12. Tygodnik illustrowany. 1897. N 52.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.89

В. А. МОТОРНИЙ, доц.,
Львівський університет
З. УРБАН, проф.,
Празький університет

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН XIX ст.: Л. РІТТЕРСБЕРГ

Українсько-чеські літературні і культурні взаємини XIX ст. досить широко висвітлювалися в працях українських та чеських дослідників (З. Неєдли, І. Горак, І. Панькевич, О. Колесса, В. Жідліцький, М. Мольнар, З. Генік-Березовська, В. Шевчук, П. Гонтар та ін.). Але й сьогодні ми знаходимо чимало «білих плям» у вивченні цієї проблематики, ще й досі «виринають» забуті і призабуті імена тих, хто вніс свій вклад у культурне єднання обох народів. Без урахування всього того, що було зроблено культурними діячами і літераторами України і Чехії для розвитку взаємин між обома народами, годі говорити про повну картину їхніх культурних і літературних зв'язків.

Серед чеських літераторів, які активно впливали на взаємини між українською і чеською культурами у XIX ст., імена яких лише зрідка згадуються в працях сучасних дослідників [1, 16], слід згадати Людвіка Ріттера з Ріттерсберга. Це був талановитий музикант і художник, літератор і етнограф, якому належить чимало праць, що прокладали шляхи культурного єднання між українським і чеським народами. На жаль, ім'я цього діяча не згадане у відповідному томі УРЕ, побіжно його згадують

сучасні дослідники українсько-чеських культурних взаємин. Про життєвий і творчий шлях Л. Ріттерсберга написано мало. Найбільш ґрунтовну роботу про нього написав І. Горак ще у 1915 р. [4]. Її було передруковано в перші післявоєнні роки у збірнику статей чеського ученого [3]. Згадки про діяльність Л. Ріттерсберга знаходимо і в інших нечисленних публікаціях чеських учених [3, 4, 7, 8].

Людвік Ріттер з Ріттерсберга (або Л. Ріттерсберг — так він підписував свої роботи) народився у Празі 19 листопада 1809 р. в родині офіцера, учасника наполеонівських воєн, Яна Ріттера з Ріттерсберга (1780—1841), який після відставки оселився у Празі і зайнявся літературною діяльністю. У 1825 р. Я. Ріттерсберг видав збірник «Чеські народні пісні», куди увійшло понад 300 пісень і записів мелодій. І до сьогодні ця публікація залишається важливою пам'яткою чеського фольклору [8, с. 757]. Мати майбутнього літератора, родом з Бельгії, прищепила синові любов до іноземних мов (Л. Ріттерсберг багато перекладав з французької і німецької на чеську).

Юнацькі роки Л. Ріттерсберг провів у Празі, де отримав ґрунтовну домашню освіту. Згодом він продовжив навчання у гімназіях Маріборга та Праги. Особливі успіхи мав Л. Ріттерсберг у музиці і малюванні. Учень відомих чеських музикантів В. Томашека та Й. Вітасека, він зробив помітний внесок у розвиток музичної культури чеського національного відродження [6]. Його перу належать музикознавчі статті, оперні лібретто, оригінальні музичні твори. Залишив після себе Л. Ріттерсберг і немало талановитих малюнків.

Окреме місце у творчій спадщині Л. Ріттерсберга посідають його художні твори — романи, повісті, оповідання, поезії. Найбільше його літературний талант виявився у публіцистиці [3, с. 256]. На жаль, як зазначав І. Горак, творчий доробок Л. Ріттерсберга подекуди носить фрагментарний характер [3, с. 267]. Тяжка хвороба, що спіткала його в розквіті творчих сил, не дозволила йому довершити все задумане, розкритися повною силою його художньому таланту.

У 1826—1830 рр. Л. Ріттерсберг навчався у празькій політехнічній школі і рівночасно відвідував заняття в артилерійському училищі і в цій галузі проявився різносторонній талант — він винайшов оригінальний прилад для виміру морських глибин. Але тяжіння до гуманітарних наук перемагає, і на початку 30-х років він вивчає чеську мову на філософському факультеті Празького університету. В 1832 р. він дістає посвідчення про право викладати цю мову «словом і письмом». Після закінчення студій Л. Ріттерсберг працює в магістраті, але вже у 1841 р. переїздить до Львова, де працює на посаді вчителя співу і музики. Документи, знайдені у Львівському обласному державному архіві, свідчать про те, що з 1841 р. до жовтня 1842 р. Л. Ріттерсберг працював учителем співу у Галицькому музичному товаристві і одночасно позаштатно викладає музику у 2-й львівській гімназії [17]. К. В. Зап згадує, що

молодий вчитель музики мав успіх на публічних концертах, де виконувалися і його оригінальні твори.

Після конфлікту з керівництвом музичного товариства Л. Ріттерсберг шукає принагідного заробітку. К. В. Зап, який допомагав своєму молодому другу влаштуватись на роботу, писав 24 грудня 1844 р. хорватському поету С. Вразу, який знав Л. Ріттерсберга, що останній «був звільнений зі своєї посади у львівському музичному товаристві, де працював професором співу. Тепер він без роботи і змушений був піти на службу до одного польського шляхтича в Бучачі, а його дружина, полька за походженням, стала гувернанткою в одній родині, що проживає в семи кілометрах від Бучача. А тут ще сталася біда — Л. Ріттерсберг поранив ногу і тепер п'ять місяців лежить і немає ні сили, ні гумору для подальшої роботи» [7, с. 308]. Тяжка хвороба, скрутне матеріальне становище змусили Л. Ріттерсберга у 1845 р. повернутися до Праги. Але львівський період його життя був надзвичайно плідним і залишив помітний слід у його творчості.

У Львові Л. Ріттерсберг познайомився з молодим К. Гавлічком, з яким пізніше підтримував творчі зв'язки. У Львові він особливо зблизився з К. В. Запом, який справив значний вплив на молодого літератора. Саме спілкування з К. В. Запом спонукало його активно зайнятися публіцистикою. Звідси, зі Львова, Л. Ріттерсберг послав у Прагу свої перші нариси, в яких було широко представлено українську і польську проблематику. У Львові він познайомився не лише з діячами польської культури, а й з представниками української інтелігенції (наприклад, з Я. Головацьким, з яким він пізніше листувався).

Нариси і репортажі, подорожні нотатки і т. ін., пов'язані з життям Галичини, Л. Ріттерсберг друкує у численних чеських і німецьких виданнях («Ост унд Вест», «ЧЧМ», «Чеська вчела», «Квети», «Люмір», «Народні новіни» та ін.). Після повернення до Праги потік цих публікацій не зменшується, крім того, Л. Ріттерсберг бере активну участь у політичному житті, багато перекладає (з французької і німецької, а також з польської і російської на чеську мову). Як член патріотичного товариства «Липа чеська» (1848), Л. Ріттерсберг разом з В. Ганкою, К. Я. Ербеном, Й. Манесом брав участь в акції, присвяченій виставі народного одягу слов'ян. Особливо цікавою в цьому плані є стаття Л. Ріттерсберга, опублікована в «Народних новінах» (20.09.1848), «Про чоловічій національний одяг», в якій автор з глибоким знанням справи описував народний одяг слов'ян. У цій статті він вперше висловив думку про те, що «чеський народний одяг міг би увібрати в себе комбінацію різних частин традиційної ноші інших слов'янських народів».

Зокрема, він пропонував ввести у чеський одяг «шаровари українських козаків» [5, с. 81—82]. Ця стаття мала яскраво виражений політичний характер, хоч на перший погляд була суто академічною.

Після придушення у Празі революційних виступів 1848 р. Л. Ріттерсберг переїхав до Загреба, де працював журналістом (1854—1855 рр.), пізніше він переселився до Угорщини, де займався фермерством. Після повернення до Праги він тяжко хворіє. Помер Л. Ріттерсберг у Вршовицях під Прагою 6 липня 1858 р. У 1846 р. К. Зап пише до Львова Я. Головацькому: «Р. недавно повернувся з Теплиць до Праги, але ногою ще не володіє добре. Це біда, не знаю, що й робити з ним. Буде жити у мене, а дружина його як покинута з двома дітьми * без роботи... буде жити у брата...» [2, с. 176].

Творча спадщина Л. Ріттерсберга різноманітна і багатогранна. Уже зазначалося, що він особливо плідно працював як музикант. Йому належать теоретичні та історичні праці в цій галузі, фортепіанні та оркестрові твори, опера «Ідомор» (1837) тощо. Серед його музикознавчих робіт особливу увагу привертають статті, присвячені слов'янській пісні. Стаття «Думки про слов'янський спів» (1843) була відома і на Україні (є свідчення, що її переклав на українську мову Я. Головацький [3, с. 258]). Високо оцінив цю роботу і відомий чеський мистецтвознавець З. Неєдли [6]. У своїй статті чеський літератор і музикознавець намагався осмислити деякі теоретичні сторони питання про походження і специфіку слов'янської пісні, проаналізувати витоки народної пісні, показати, що народна пісня у слов'ян, зокрема в українців, є в своїй основі витвором народного духу, важливою ланкою його духовного життя в цілому. Л. Ріттерсберг обстоював оригінальність і неповторність слов'янської народної пісні.

Новаторські на свій час думки прозвучали і в іншій праці Л. Ріттерсберга «Пробатьківщина слов'янського співу» [11], написаній у 1846 р. Праця цікава вже самою постановкою питання — автор намагається виявити корені народного співу і робить важливий на той час в науці висновок про те, що природа того чи іншого краю, де живуть слов'яни, органічно і нероздільно пов'язана із специфікою духовного розвитку, з естетичною стороною життя людини, а відтак і з зародженням і розвитком співу, пісні як такої. Розглядаючи прабатьківщину слов'янського співу, автор відзначає такі регіони, як басейни річок Дніпра та Дністра, Карпатських гір тощо. Україністичний матеріал знаходимо і в такій роботі Л. Ріттерсберга, як «Думки про слов'янське малярство» (1848).

Значне місце в творчій спадщині Л. Ріттерсберга посідають його літературні твори, зокрема нариси, подорожні нотатки, етнографічні зарисовки і т. ін. Разом з тим у творчому доробку Л. Ріттерсберга були і повісті, романи, гуморески, драми, поезія. Найкращі з них — роман «Розбрат між Пршемисловцями» (1858), присвячений легендарній історії Чехії, повість «Яроміра Радімська» (1853) та ін. Сюжети цих творів близькі до знаме-

---

* Одна з дочок Л. Ріттерсберга — Індржішка під псевдонімом Славінська стала відомою празькою актрисою [8, с. 758].

нитої «Історії чеського народу» Ф. Палацького, до народних легенд на історичну тему. На жаль, більшість цих творів дещо схематичні, композиційно недовершені. Поетичні і драматичні твори Л. Ріттерсберга не стали помітним явищем у чеській літературі ХІХ ст. З його літературної спадщини лише публіцистика ще й сьогодні привертає увагу дослідників-спеціалістів. Саме в публіцистиці особливо широко представлено українські мотиви. І. Горак справедливо пише, що найпліднішим полем публіцистичного обдарування Л. Ріттерсберга «були подорожні нотатки, нарис, етнографічна мозаїка, гумористичні зарисовки... Кількарічне його перебування в Галичині дало для його творчості численні сюжети» [3, с. 256].

Ще перебуваючи у Львові, Л. Ріттерсберг написав декілька нарисів і подорожніх зарисовок, присвятивши їх Львову і його околицям. Деякі з цих творів було надруковано у журналі «Ост унд Вест» і були написані німецькою мовою. Серед них написано з гумором і іронією «Покірне донесення про прогулянку з Праги до Львова». Нарис «Львівський дитячий притулок» та інші. Повернувшись до Праги, Л. Ріттерсберг опублікував чимало «львівських» сюжетів в чеських журналах та газетах: у журналі «Путник» — нариси «Львів» (1846), «Сільський ескулап» (1846), «Зарисовки з галицьких ярмарок» (1847), у «Пражських новінах» — замітки «Мандрівки по Львівських околицях».

У нарисі «Львів», проілюстрованому старовинною гравюрою Львова, Л. Ріттерсберг досить детально описує місто, його вулиці, архітектуру окремих будинків, парки тощо; знайдемо тут описи площі Ринок і ратуші, Латинського (кафедрального), Домініканського та Бернардинського костелів, бібліотеки Оссолінських, церкви Юри тощо. Привертає увагу автора і громадське життя міста, соціальні, релігійні та національні проблеми його багатонаціонального населення. І хоч нарис не претендує на глибокі узагальнення, а лише вводить читача в деякі сторони життя міста і його околиць, знайомить з природою краю, архітектурою навколишніх міст, з етнографічними підробками життя його населення; він добре орієнтує чеську громадськість в основних соціальних і суспільних проблемах «головного міста Галичини».

У нарисі «Сільський ескулап» [13, с. 279—281] Л. Ріттерсберг у гумористичному ключі розповідає про сільського діда-знахаря Михалка, який лікує «лише травами та настоянками» і має в окрузі таку ж славу, як і деякі європейські лікарі. Автор описує характер «сільського лікаря», його поведінку, підкреслює його людську гідність, розум, кмітливість.

Близькими до цих нарисів є і «Зарисовки з галицьких ярмарок» [14, с. 21—26]. Назва цього своєрідного репортажу нагадує нам відомі «Малюнки з Росії» К. Гавлічка і в дечому перегукується з цим відомим твором великого чеського сатирика і доброго знайомого Л. Ріттерсберга. У нарисі тісно переплетені етнографічні, фольклорні, суспільні, економічні та інші мотиви. Починаючи його, автор повідомляє, що має на меті познайоми-

ти читача не з великими і традиційними ярмарками, що відбуваються в Тернополі або в інших значних містах Галичини, а із «святковими базарами», характерними для сотен великих сіл і маленьких містечок. «Хто хоч колись, не поспішаючи, проїжджав містечками Галичини, де саме йшла святкова або недільна торгівля, — пише автор, — той, я думаю, ніколи не забуде це видовище» [14, с. 24]. Епічний стиль нариса ніби запрошує читача разом з автором побувати на одному з таких свят, де продаються «овочі і фрукти, вироби ремісників, вози та інші господарські товари...» [14, с. 24]. Автор детально розповідає не лише про хід торгівлі, але й малює жанрові картинки, які нагадують нам народні оповіді про хитрого солдата, який обдурив простакуватих селян тощо. Нарис написаний невибагливо, просто, з іскорками народного гумору, що створює в уяві читача атмосферу патріархальності, в якій живе корінне населення краю. Разом з тим погляд автора нерідко занурюється вглиб суспільних явищ і тоді читач стає свідком соціального аналізу життя, який вправно робить Л. Ріттерсберг, говорячи про національні, релігійні і суспільні протиріччя, характерні для Галичини. І хоч нарис Л. Ріттерсберга — це не глибока картина громадського і суспільного життя Галичини 40-х рр. XIX ст., але він накреслює помітні штрихи тих деяких тенденцій, помічених допитливим оком очевидця.

У нарисі «Мандрівки по Львівських околицях» [15] живо описано села і невеличкі містечка навколо «галицької метрополії» (Любень, Шкло та інші). У своїй оповіді автор часто використовує розповіді бувалих людей про сумні і веселі історії, які відбувались в цих містах, малює природу краю, звичаї його населення тощо. За своєю формою «Мандрівки...» — класичний подорожній нарис, що був надзвичайно популярним у ті роки в чеській публіцистиці.

Привертає до себе увагу незаслужено призабутий «Кишеньковий журналістський та розмовний словник» [10], який був фактично першою чеською енциклопедією. Тут знаходимо багато цікавих відомостей про Чехію і сусідні країни, про міста, про події старої історії і про сучасні факти, біографії діячів культури і політиків. Вийшов лише перший том цього видання, наступні були заборонені цензурою. У фонді Л. Ріттерсберга зберігаються матеріали до цього словника і між ними цікаві і унікальні документи (наприклад, рукописні автобіографії визначних діячів чеської літератури). Є у словнику і україністичні матеріали (стаття про Львів, в деяких статтях згадуються львівський університет, бібліотеки міста і т. ін.). Львів автор називає столицею Галичини, містом, де знаходяться резиденції архієпископів трьох церков, школи тощо [10, с. 576—577, 427 та ін.].

Українську тему знаходимо і в художніх творах Л. Ріттерсберга. Ці твори, щоправда, не залишили помітного сліду в історії чеської літератури, але вони, безперечно, були серед тих творів, які у свій час привернули увагу в Чехії до України та

українського народу (згадаємо, що українська проблематика була представлена в творчості сучасників Л. Ріттерсберга — визначних чеських письменників Й. В. Фріча, К. Сабіни та ін.). Чотири роки перебування в Галичині, зокрема у Львові, знайомство з українськими діячами культури, з життям українського народу зумовили відтворення української теми в художній творчості письменника. Разом з тим слід зауважити, що українська проблематика з'явилася у творах чеського автора і завдяки його добрій обізнаності з польською романтичною літературою, зокрема з творчістю Й. Б. Залеського, на що справедливо звернув увагу ще І. Горак [3, с. 265 та ін.].

Новела «Гуцул» вперше надрукована в 1853 р., пізніше, 1888 р., вона вийшла окремим виданням. Сюжет твору взятий з народних переказів про опришків (Опришок Юрай засуджений до страти. На ешафоті йому подає руку дівчина, щоб його врятувати, але суд не визнав цього старого звичаю про помилування і герой загинув). Ця романтична історія не отримала у письменника адекватного художнього втілення, але, як визнають критики [3, с. 265], твір добре відбив етнографічні елементи життя опришків. Українську тему втілює Л. Ріттерсберг і в своїй поемі «Могила» (1851), в якій наслідував представників «української школи» в польській поезії. На жаль, це суто епігонський твір, який має сьогодні лише історико-літературну цінність і свідчить про ті органічні зв'язки, які існували між чеською, польською (Й. Б. Залеський та ін.) та українською (А. Метлинський та ін.) романтичною поезією.

Отже, творчість Л. Ріттерсберга є важливою ланкою в українсько-чеських літературних і культурних зв'язках 40—50-х років ХІХ ст. Творча спадщина чеського письменника і музиканта значно поглиблює і поширює ці взаємини, які саме в цей період набувають особливого розвитку. Її вивчення допомагає повніше осягнути витоки цих зв'язків, усвідомити їх різносторонність і широту.

1. *Мольнар М.* Зустрічі культур. Брагіслава, 1980. 2. *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. Львів, 1909. Т. 1. 3. *Horák J.* Tři čeští spisovatelé v Haliči // *Horák J.* Z dějin literatur slovanšých. Praha, 1948. 4. *Horák J.* Ludvik Ritter z Rittersbergu // *Národopisný věstník československý* 10. Praha, 1915. 5. *Moravcová M.* Národní oděv roku 1848. Praha, 1986. 6. *Nejedlý Z.* K počátkům českého hudebního časopisectví // *Lumír*, 1906. 7. *Paul K.* Několik poznámek k pobytu K. Zapa a L. Rittersberga ve Lvově // *Časopis pro moderní filologii a literatury* 6. Praha, 1918. 8. *Rank J.* Příruční slovník všeobecných vědomostí. Praha, 1887. D. 11. 9. *Rittersberg L.* Sebrané zábavné spisy. Praha, 1853. D. 1—2. 10. *Rittersberg L.* Kapesní slovníček novinářský a konverzační A-M. Praha, 1850—1852. 11. *Rittersberg L.* Pravlast slovanského zpěvu // *CCM*, 1846. 12. *Rittersberg L.* Lvov // *Poutník*, 1846. 13. *Rittersberg L.* Sedlský lékař // *Poutník*, 1846. 14. *Rittersberg L.* Obrazky z jarmarku Haličských // *Poutník*, 1847. 15. *Rittersberg L.* Výlety do okolí Lvovského // *Pražské noviny*, 1852. N 277. 16. *Zilynskyj O.* Ukrajinská lidová píseň v českém literárním vývoji // *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků*. Praha, 1968. 17. Львівський обласний державний архів, ф. 1238, оп. 1, один. зб. 3, арк. 494; один. зб. 142, арк. 19.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.89.

ЛУЖИЧАНИ НА УКРАЇНІ

(вступ із лужицько-українських культурних взаємин)

Сучасний стан вивчення лужицько-українських культурних взаємин доконечно потребує подальшого нагромадження фактичного матеріалу, який має стати тривкою основою для наступних поглиблених студій. Передусім ідеться про цілеспрямоване виявлення у фондах архівів, у рукописних відділах наукових бібліотек документів, що містять відомості про різні види й форми культурних зв'язків двох народів.

До найменш вивчених серед них належать факти перебування, творчої праці діячів лужицької культури на Україні. Що стосується давніших часів, називають хіба що Яна-Арношта Голана — гімназичного вчителя, який у 1878—1881 рр. перебував на Україні й описав свої враження у подорожніх нотатках.

У зв'язку з цим становлять інтерес документи, виявлені в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР [1] і Державному архіві Вінницької області [2] про досі невідому постать в історії лужицько-українських культурних взаємин — філолога Всеволода Лое, життя та діяльність якого були тісно пов'язані з Україною.

Всеволод Лое (Лойе, Loge) народився 18 січня 1873 р. у Берліні, але своєю батьківщиною, рідним селом вважав Вербно Хотебузького повіту в Нижній Лужиці (провінція Бранденбург). Його батько — Євген-Гуго-Арношт Лое був поштово-телеграфним службовцем. Мати — Агнешка, з родини Посьбель.

З 1879 р. навчався в народній школі, а з 1883 р. — у гімназії Лейбніца в Берліні. На початку 1893 р., після тяжкої хвороби, виїхав до родичів у село поблизу повітового міста Бауска Курляндської губернії в Росії. У цій місцевості, на межі Латвії і Литви, він перебував два роки, навчився говорити по-литовськи та по-латиськи. Повернувшись до Німеччини, закінчував гімназичну науку в місті Шведті.

Вступивши 1897 р. до Берлінського університету, В. Лое вивчав під керівництвом А. Брюкнера, А. Тоблера, А. Бранде, Й. Шмідта та інших професорів слов'янські, балтійські, романські мови й літератури. Прослухав також курси лекцій з порівняльного мовознавства, слов'янських і литовських старожитностей. Водночас відвідував англійську семінарію та семінарію східних мов, що діяли при університеті.

В. Лое не пориває зв'язку зі своїм національним середовищем, бере участь у серболужицькому культурному житті. 1894 р. він стає членом товариства „Maćica Serbska“. Протягом багатьох років співпрацює з журналом „Lužica“, де в рубриці „Dgizwo wo Serbach“ подає короткі огляди того, про що писалося в Росії, Польщі, Чехії та інших краях про лужицьких сербів та

їхнє духовне життя. Водночас він дописує до інших серболужицьких часописів.

Університетські студії наближалися до кінця, і погляд В. Лое звертається до Росії. Він робить цілком свідомий вибір, про що пізніше напише так: «Не бажаючи служити в Пруссії, де ставились незичливо до всіх осіб, що працювали над піднесенням духовного рівня малих ненімецьких народностей (лужицьких сербів, поляків, кашубів, литовців), я, після закінчення університетського курсу, переселився 1901 р. до Петербурга, де далі вивчав слов'янство...» [1].

Необхідно зазначити, що після здійсненої 1871 р. міністром народної освіти Д. А. Толстим реформи шкільництва в Росії, зокрема запровадження класичних гімназій, виникла гостра потреба у вчителів класичних, а також сучасних західноєвропейських мов. У наступні десятиріччя тисячі освічених представників західних і південних слов'ян, галицьких українців, які симпатизували великій слов'янській державі і в душі слов'янофільських теорій покладали на неї надії у вирішенні історичної долі своїх народів, переїжджали до Росії, обіймали посади викладачів навчальних закладів, урядовців, знаходили тут свою дружбу батьківщину.

Таким шляхом пішов і В. Лое. Певний час він працював помічником бібліотекаря слов'янського відділу бібліотеки Петербурзької Академії наук, викладав іноземні мови в приватних школах. У 1907 р., склавши іспит на звання вчителя гімназії, став на державну службу. Відтоді починається український період його життя. Він одружився, прийняв громадянство Росії, а за декілька років перша світова війна остаточно перервала його зв'язки з Лужицею.

Оселившись у Вінниці, В. Лое з 1909 р. викладає в місцевій гімназії, а за радянського часу — в трудових школах німецьку, англійську, французьку, польську мови.

Завдяки природним нахилам, а також багаторічним пильним заняттям, В. Лое опанував понад два десятки мов. У 1923 р. він писав: «Моїми рідними мовами я вважаю лужицько-сербську (нижню і верхню) та німецьку; але я говорю (і читаю, і пишу) також близькими до лужицько-сербської мови чеською, словацькою і польською; по-російському я говорю з 1900 року, по-українському — з 1919 року. Потім, займаючись упродовж 25 років мовознавством, я опанував і знаю добре такі мови: крім кількох давніх мов (санскритська, грецька, латинська, готська, англосаксонська, старослов'янська, давньоєврейська), у першу чергу (говорю, читаю і пишу): французьку, англійську, італійську та литовську; у другу чергу (читаю, пишу, виконую переклади, але не говорю вправно): іспанську, румунську, новогрецьку, турецьку, угорську, голландську, шведську, латиську й вірменську».

А загалом своїм фахом він вважав філологію, етнологію (слов'янська і литовська старовина), словництво (переклади з чужоземних мов і кореспонденція)

Як фахівця-філолога В. Лое восени 1921 р. було запрошено до новоствореного Вінницького інституту народної освіти. Він читає тут українською мовою «Вступ до мовознавства» (для I та II курсів), а також викладає німецьку мову. Збереглися короткі програми його навчальних курсів, з яких видно, наскільки широко В. Лое залучав у лекціях слов'янський, зокрема серболужицький мовний матеріал. Так, читаючи «Вступ до мовознавства», лектор характеризував становище слов'янських мов серед мов індоєвропейських, висвітлював найголовніші явища їхньої фонетики, морфології та словотвору. Особливу увагу звертав на українську мову, яку порівнював зі старослов'янською, болгарською, сербохорватською, словенською, російською та білоруською, польською, серболужицькою, чеською та словацькою, а також з мовами литовською, латиською і старопруською. Окремо розглядав діалекти української мови, вирізняючи серед них «взірці угоруського діалекту».

Для навчальних потреб при викладанні мовознавства В. Лое в цей час розробляв серію посібників з текстами. Перші випуски цієї «Бібліотеки іноземних мов» мали бути присвячені англійській, німецькій, литовській, латиській, чеській мовам. Серед повністю завершених на 1923 р. науково-педагогічних праць учений називає «Довідник з литовської мови», «Граматику литовської мови (з повною акцентологією та етнографічною картою)», «Історико-літературну хрестоматію лужицько-сербську (з граматиною)». Згадує також «майже готовий» серболужицько-російський словник. Можливо, це був додаток до його хрестоматії. В анкеті 1925 р. зазначає ще «Литовський словник» і «Загальнослов'янський словник етимологічний». Та жодна з цих праць не вийшла друком.

Це зумовило, мабуть, кілька причин. По-перше, хоч у 20-х роках В. Лое й був зареєстрований Всеукраїнським комітетом сприяння вченим як науковий працівник і діставав певне забезпечення, та цілком віддатися науковій праці не міг, бо мусив утримувати родину, заробляючи на прожиток уроками іноземних мов в школах, на курсах і т. д. По-друге, не сприяли цьому й умови провінційної Вінниці. Сам В. Лое в одному з документів нарікав на обмежені можливості місцевої друкарні, зокрема на брак потрібних знаків, що унеможливлювало видання його праць. Та й сама їх тематика на провінційному тлі, у позаакадемічному світі, очевидно, виглядала малоактуальною.

У жовтні 1923 р. В. Лое спробував знайти собі роботу в Харкові, великому культурному центрі, тодішній столиці УРСР. Він звернувся до Уповноваженого Наркомату військових справ на Україні, пропонуючи свої послуги як знавець багатьох іноземних мов, перекладач із значним практичним досвідом. У своїй заяві писав: «...прошу дати мені можливість переселитися з сім'єю в центр, бо тут, у провінційному місті, не надається мені достатнє поле діяльності; я хотів би також надрукувати свої праці, а це можна було б зробити тільки у великій столичній друкарні під моїм особистим наглядом».

Маючи велику наукову (2500 томів), вельми цінну бібліотеку найрізноманітнішими мовами й відповідну обставу, я просив би для перевезення мого майна надати мені залізничний вагон» [1]. Оскільки військове відомство не мало змоги використати Лое, заяву було передано до Наркомату освіти УРСР, який запропонував редакції журналу «Путь просвещения» викликати його для роботи в редакції, у Раді національних меншостей та на Центральних курсах іноземних мов у Харкові. Про це свідчить резолюція на заяві, датована 3 листопада 1923 р.

Проте В. Лое залишається у Вінниці. 1924 р., коли було закрито Вінницький інститут народної освіти, він переходить працювати до педагогічного технікуму і водночас викладає в центральній трудовій школі, читає лекції в школі друкарів, бере участь у діяльності Вінницької секції наукових працівників, читає лекції з загального мовознавства, історії письма тощо.

Життя й діяльність лужицького філолога на Україні документально простежуються по 1926 р. У списку викладачів Вінницького українського педагогічного технікуму за 1928 р., опублікованому в першому випуску «Записок» цього навчального закладу, В. Лое вже не значиться. На жаль, невідомою лишається і доля рукописів його праць, принаймні в державних архівних зшивах їх не виявлено.

Та хоч науковим планам Всеволода Лое не судилося здійснитися, ім'я цього лужичанина, що впродовж багатьох років жив і працював серед українського народу, сприяючи мірою своїх сил його освіті, зокрема поширюючи знання про слов'янські мови та культури, заслуговує на добру згадку в історії лужицько-українських взаємин.

1. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1050, арк. 18, зв., 24 зв., 78 зв.; ф. 178, оп. 1, спр. 167, арк. 132, 133; ф. 331, оп. 1, спр. 42, арк. 86; спр. 148, арк. 112 зв.; спр. 256, арк. 5 зв.; оп. 2, спр. 68, арк. 131, 131 зв.; спр. 106, арк. 67. 2. Державний архів Вінницької області, ф. Р-521, оп. 1, спр. 114, арк. 84; оп. 2, спр. 83, арк. 11; ф. Р-552, оп. 1, спр. 150, арк. 10, 10 зв.; ф. Р-1124, оп. 1, спр. 1, арк. 17, 17 зв.

Стаття надійшла до редколегії 25.01.89

Н. Р. КОВАЛЬ, студ.,
Львівський університет

ІВАН ФРАНКО І СЕРБСЬКА ЛІТЕРАТУРА (огляд)

Літературні зв'язки І. Я. Франка — величезне і невичерпне джерело для дослідження взаємодії української літератури з літературами інших народів. Взаємини Франка з літе-

ратурами Чехії, Польщі та інших слов'янських країн вже давно стали предметом широкого наукового вивчення [1; 6]. Водночас його зв'язки з сербською літературою поки що мало досліджені. Окремі праці з цієї проблеми торкаються лише деяких її аспектів. Більшість дослідників цього питання — М. Гуць, М. Гольберг, Т. Руда — цікавилися Франковими перекладами з сербохорватського фольклору [4; 5; 9; 10] або художньої прози [3], виданнями з особистої бібліотеки письменника, присвяченими південнослов'янським народам [2]. Наше повідомлення — підсумок вже зробленого в радянському літературознавстві у вивченні Франкових інтересів до Сербії та її культури.

Свій початок ці інтереси беруть ще зі шкільних літ письменника, коли він уперше познайомився з сербським героїчним епосом і лірикою. В листі до свого друга В. Давидяка від 27 травня 1874 р. [11, т. 47, с. 8] Франко з'ясує, що найбільше його цікавить слов'янська народна поезія і що він шукає збірки Караджича. Згодом письменник уважно стежить за подіями на Балканах, за ходом визвольної боротьби південних слов'ян, і це знайшло відбиток у його творчості 70-х років. У поезіях «Задунайська пісня» та «Від'їзд гуцула» він висловлює симпатії до волелюбних босняків, герцеговинців, закликаючи слов'ян не гаятися з допомогою своїм братам по крові. Ці ж мотиви знаходимо і в критичних працях Франка. 1876 р. у «Літературному письмі» при розгляді творів молодого словацького поета Мартина Меднянського Франко виділяє саме ті з них, в яких «віють сильно всі новіші ідеї, про свободу розуму і почуття, про піднесення і ущасливлення мас народу» [11, т. 26, с. 26], тобто мотиви, навіяні балканськими подіями.

У журналі «Друг», редагованому Франком і Павликом, 1878 р. була надрукована рецензія Франка «Новий сербський місячник «Стража» [11, т. 26, с. 94—96]. Автор критикує новий часопис за те, що той стоїть осторонь гострих суспільних проблем, життя сербського робітника чи хлібороба.

Самому Франкові не були байдужі суспільні проблеми слов'янських народів. Про це свідчить і стаття «Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер». Третій розділ праці присвячений політичному становищу слов'ян наприкінці XIX ст. За час, що минув після видання Колларової книжки «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і говірками», слов'янські народи зробили великий поступальний крок уперед у розширенні своїх зв'язків, тому Франко вважає неможливим розглядати спільність слов'ян тільки як схожість їх мов і літератур. «Противно, слов'янство переконалося за тих 50 літ, що розвій національний без розвою політичного майже немислимий, і що розвій духовний, літературний, хоч звичайно випереджує розвій думок і змагань політичних, все-таки тільки поруч з ним другим набирає живості і сил, а звичайно є його прелтечею, приготуванням» [11, т. 29, с. 54].

Далі Франко аналізує, чим відрізняється у різних слов'янських народів така культурна і політична течія, як москвофіль-

ство. Він різко засуджує «завзяту і засліплену» форму москвофільства шовіністичної хорватської партії Старчевича, що взяла за взірць своєї програми «тюрму народів» — царську Росію. Натомість Франко симпатизує москвофільству сербських радикалів, котрі, пройшовши важку політичну школу, навчилися боротися не за пусті формальності, а за інтереси широких верств народу. Тому, на думку Каменяра, вони мають змогу критично приглядатися до російської дійсності і вибрати з неї тільки «те, що є найкращого чи то в російському письменстві, чи в установах» [11, т. 29, с. 62].

Проблеми культурних взаємин Росії і Сербії стали предметом розгляду в двох рецензіях Франка. Перша була присвячена праці історика і філолога-слависта П. Кулаковського «Начало русской школы у сербов в XVIII веке. Очерки по истории русского влияния на славянские литературы» [11, т. 35, с. 197—199], друга — дослідженню М. Петрова «Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода до царствования Екатерины II (1721—1762)» [11, т. 35, с. 352—354]. Франко відзначає в своїх рецензіях, що обидві ці праці якраз відбивають суперечливість російсько-сербських відносин у XVIII ст.: з одного боку, благодатний вплив російської культури сприяв боротьбі сербів за своє національне визволення, а з другого — реакційна політика самодержавства гальмувала розвиток культурних взаємин між братніми народами.

Розглядаючи зв'язки Франка із сербською літературою, не можна обминути і невеличкої, але дуже важливої замітки «Переклади Шевченка на сербську мову». Письменник, звичайно, не міг залишитись осторонь такої події в культурному житті Сербії, і в замітці інформує читачів про те, що сараєвський часопис «Нада» в 1899 р. надрукував переклади трьох віршів Т. Г. Шевченка з передмовою поета-перекладача Августа Харамбашича, де, зокрема, зазначається: «Т. Г. Шевченко є найбільший малоруський поет, а як наводний поет — найбільший між поетами усіх слов'ян» [11, т. 35, с. 14]. З цією заміткою перегується ще одна — «Українська пісня в Сербії» [17, т. 35, с. 17—18]. У ній Франко повідомляє про лист, який надійшов у редакцію «Літературно-наукового вісника» від українського громадського діяча Миколи Левитського. Під враженням недавньої поїздки в Сербію автор листа розповідає про подібність української і сербської мов, народних звичаїв і навіть характерів людей. Схвально відгукуючись про цей лист, Франко, однак, зауважує, що близькість українського і сербського народів не обмежується чисто зовнішньою схожістю, і як доказ наводить дуже цікаві аргументи про спорідненість української коломийки і сербської юнацької пісні.

Франко-вчений досить часто звертався до народної творчості у своїх дослідженнях, постійно цікавився новими вицаннями на цю тему. Тому й не випадковою була поява рецензії письменника на вчланий у Загребі 1896 р. „Zbornik za narodni život i običaje južnih slovena“ [11, т. 31, с. 120—121].

Найбільш ґрунтовною працею Франка, присвяченою сербському фольклору, є рецензія на «Сербські народні думи і пісні» М. Старицького, яка була вміщена в журналі «Друг» 1877 р. У ній Франко оцінює цей блискучий переклад як «першу спробу присвоєння нашій мові скарбів сербської пісні народної в цілім її об'ємі» [11, т. 26, с. 51—60]. Письменник розглядає основні цикли пісень, їх ідейний зміст, дає характеристики героям епосу, а потім детально зупиняється на двох думах — «Банович Страхиња» і «Косове поле». Остання, за припущенням Франка, була створена найпізніше, тому що поєднує в собі сюжетні особливості багатьох дум косівського циклу. Рецензент дає цьому творові найвищу оцінку, порівнюючи його з шедеврами античної класики: «Думу «Косове поле» я скорше назвав би Іліадою сербів. І справді — в слов'янській історії годі найти величнішого предмета до епосу як битва на Косовім полі...» [11, т. 26, с. 54]. Зачин думи порівнюється з Гомеровими заспівами: він готує читача до сприйняття складного і трагічного. Таке порівняння було популярним в європейській літературі того часу (Грімм, Тальві). Цікаво, що про це ж писав і видатний російський вчений О. Пипін у статті «Первые слухи о сербской народной поэзии», примірник якої зберігається в особистій бібліотеці Франка: «Перші спостерігачі, які глянули на сербську народну поезію..., були вражені її дивовижною свіжістю, її тон нагадував гомерівські поеми» [Цит. за: 5, с. 112]. Далі Франко проводить паралель між сербськими юнацькими піснями, українськими думами і російськими билинами. За своєю формою і змістом, доходить він висновку, юнацькі пісні нагадують билини, але за ідейним змістом і умовами побутування вони ближчі до українських дум, тому й Старицький при перекладі назвав їх думами.

Висловлювання про сербохорватську народну пісню нерідко зустрічаються в наукових дослідженнях Франка. Так, у своїй знаменитій праці «Із секретів поетичної творчості» він стверджує, що в слов'янській народній поезії найбільше елементів зорового характеру, а також порівнянь різного типу є в сербохорватській народній пісенності і як приклад наводить пісню: «Очі в неї — щирі два клейноти...» [11, т. 31, с. 99]. А зіставивши образну систему цієї пісні з українськими піснями, Франко знаходить в них багато спільного.

У статті «Осип Бодяньський» [11, т. 34, с. 438—445] відзначається великий вплив Вука Караджича на молодого вченого: саме Караджич, на думку Франка, пробудив у Бодяньського інтерес до збирання і вивчення фольклору.

Фундаментальна праця Франка «Студії над українськими народними піснями» (1913) [11, т. 42] містить розгляд пісень інших слов'янських народів, зокрема сербохорватські пісні XVI—XVII ст. Та особливо популяризував Іван Франко сербохорватську пісню на Україні через переклади. Віч переклав 13 творів із сербської народної поезії: «Мати святого Петра», «Найбільші гріхи», «Жінка багатого Гавана», «Невдячні сини»,

«Диякон Стефан», «Неволя Стояна Янковича», «Юнак застрілив вілу», «Пряха і цар», «Як Христос хрестився», «Жінка вогняного змія», «Зрада жінки Груя Новаченка» ... і два незакінчені переклади — «Змій-королевич», «Як Юг Богдан свою жінку продав». Більшу частину пісень Франко брав з першого і третього томів збірки Вука Караджича, а дві останні пісні взято з книги „Narodne pjesme Bosanske i Hercegovacke. Skiplo Ivan Frajo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac, u Oslieku“ (1858).

Детальний аналіз цих перекладів здійснений у працях М. Гуця — «Сербохорватська народна пісня на Україні», «Іван Франко — перекладач південнослов'янського гайдуцького епосу» [5; 6] та Т. Рудої «Сербохорватський фольклор як об'єкт художніх і наукових зацікавлень Франка» і «Франко — дослідник слов'янського фольклору» [9; 10].

Дослідники доходять висновків про те, що Франко блискуче впорався із завданням перекладача і в передачі історичних реалій, і в збереженні духу і стилю сербохорватської пісні, і в бездоганному дотриманні ритму (десятискладового рядка з цезурою посередині) і водночас наблизив ці пісні до українського читача, не одягаючи їх в українські шати.

Такими ж довершеними є і переклади І. Франка з сербохорватської прози. Письменник переклав два оповідання: Луки Йововича «Гайдуки» і Лазі Лазаревича «Біля криниці». Треба зауважити, що ні до Франка, ні після нього зазначених творів (і авторів) ніхто на українську мову не перекладав. Ці Франкові переклади досліджує у своїй розвідці М. Гольберг [3]. Як відомо, Франко дуже прискіпливо ставився до підбору творів для перекладу. Оповідання Л. Йововича «Гайдуки», на думку М. Гольберга, привернуло увагу перекладача не стільки ідейно-художнім змістом, скільки багатством етнографічних деталей, зарисовок побуту і звичаїв сербського народу, що, безперечно, цікавило українського читача. Творчість Л. Лазаревича була помітним явищем у сербській літературі, дослідники відзначають певну схожість його оповідань з творами Марка Вовчка, тому й не дивно, що Франко вибрав для перекладу оповідання «Біля криниці».

Своїми перекладами сербського фольклору і художньої прози Франко збагатив українську літературу новими темами, образами, ідеями.

Наскільки цікавився Франко південними слов'янами, свідчить і його величка бібліотека. Зокрема, в ній є збірки пісень В. Караджича (1887, 1891, 1894), Б. Петрановича (1867), Ф. Курелаца (1871), Л. Мар'яновича (1864), зібрані Караджичем казки та ін. Були тут і всі вилачня з українськими перекладами цих пісень (М. Шашкевича, Я. Головацького, А. Могили, М. Старицького), з перекладами іншими мовами: німецькою (Гальві), польською (Р. Зморський), російською (І. Востоків, Ю. Вечелін). Придбав І. Франко і спеціальні дослідження про південних слов'ян, збирав вирізки з журналів і газет тощо [3]. Спи-

сок цієї літератури зайняв би не одну сторінку; самих лише книг, що прямо стосуються даної теми, налічується понад 30. Хоч, як відомо, південнослов'янська проблематика була не годною в творчості і науковій діяльності Каменяра.

Зрозуміло, що так глибоко вивчаючи життя і народну творчість сербів та хорватів, Франко не міг не спілкуватися із південнослов'янськими ученими, діячами культури. В архіві письменника зберігаються листи Р. Кошутовича (один), П. Миклавця (один), М. Мурка (10), В. Ягича (19), Т. Остоїча та ін. На жаль, поки що опубліковані не всі відповіді українського вченого на листи його кореспондентів. Зупинимося лише на деяких листах М. Мурка, Т. Остоїча і В. Ягича. Листування Франка зі слов'янським ученим М. Мурком тривало досить довго — з 1894 до 1903 року.

Матія Мурко (1861—1951) — помітна постать у славистиці. Його праці про сербохорватський юнацький епос, написані перед першою світською війною, здобули велику популярність. Можливо, що Мурко познайомився із Франком у Львові, бо ще 1889 р. він приїжджав до Галичини. В своїх листах Мурко високо оцінював наукові праці Івана Франка, схвально відгукувався про журнал «Жите і слово», який від Франка регулярно одержував. Так, у листі 12 лютого 1894 р. Мурко писав: «Вдячний Вам за книгу про Вишенського. Якщо не напишете про неї Ягичу, зроблю це я, хоч у мене обмаль часу. Переглядаю іноді Ваше «Жите і слово», яке мені подобається, і дуже радий тому, що Ви все ж маєте змогу видавати такий серйозний журнал» [11, с. 96].

Отже, як засвідчує лист, словенський учений, зі свого боку, допомагав Франкові одержати потрібні йому копії старих рукописів, бібліографічні довідки і книжки.

Надзвичайно цікавим виявився лист південнослов'янського дослідника Т. Остоїча, знайдений і вперше опублікований Т. Рудою в журналі «Народна творчість та етнографія» [4, с. 68], а згодом наведений у її статті.

Т. Остоїч займався питанням давньої і середньовічної слов'янської літератури і церковної музики. Вільношовши в сербських церковних книгах і збірниках пісень XVIII ст. твори російського походження, серед яких були і чисто народні пісні, вчений поставив собі завдання з'ясувати, «...коли ті російські пісні дійшли до нас, сербів, чиї вони, який саме текст дійшов сюди, чи змінився він у нас і т. д. Видно по всьому, що це й інтересна тема про близькість сербської і російської — а ще більше українсько-російської літератури» [цит. за: 11, с. 97]. Він просить Франка допомогти йому бібліографічними вказівками з цього питання, а «можливо, й книжками». Як бачимо, Остоїч звертається до Франка як до визначеного авторитету у літературознавстві, отже, наукові праці Каменяра вже були відомі за кордоном.

Найбільш тісними і плідними були стосунки Івача Франка з Ватрославом Ягичем — «патріархом слов'янської філології».

хорватом за походженням. У своїй статті «Поступ славістики на Віденському університеті» [11, т. 31, с. 7—10] Франко високо оцінює заслуги Ягича у цій галузі: саме він заснував в університеті велику і багату слов'янську бібліотеку, де можна було знайти літературу всіма слов'янськими мовами, розширив обсяг предметів для викладання, допоміг багатьом молодим талантам. 1903 р. професор Ягич став дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (філологічна секція). У зв'язку з цим у 1904 р. Ягич надіслав листа Товариству.

Іван Франко брав участь у семінарі Ягича у Відні (вересень 1892—червень 1893 рр.), а також під його науковим керівництвом писав свою дисертацію «Варлаам і Йосафат, старохристиянський духовний роман і його літературна історія». Франко не випадково вступив до семінару Ягича: він знав справедливе і доброзичливе ставлення цього вченого до діячів української культури (про що свідчить його листування з Я. Головацьким, Ю. Яворським, О. Маковеєм). Згодом Ягич уважно стежив за новими науковими працями Франка, рецензував їх, а також опублікував декілька статей українського вченого у своєму виданні „Archiv für Slavische Philologie“. Тут же вміщувалися і фольклористичні статті Франка, наприклад, «Як творять слов'янську міфологію» [8].

Дуже цікаве листування обидвох дослідників. Пишучи «Студії над українськими народними піснями», Франко неодноразово сповіщав Ягича про хід своєї роботи. У листі від 26 березня 1913 р. він говорить про вихід окремого видання «Студій...» і дає оцінку своїй книжці, що була підсумком сумлінної багаторічної праці: «Так я опрацював, головним чином, історичні пісні, перш за все турецький цикл (XVII ст.), ще зовсім не вичерпаний, окремі моменти XVIII ст. і особливо детально початок повстання Б. Хмельницького в 1648 р. Народні думи, пісні, вірші авторів того часу я досліджував історико-аналітичним методом і переконаний, що створена мною книжка буде приємною і корисною не тільки для літературознавців, але й для фахівців-істориків» [11, т. 50, с. 408].

Контакти І. Франка з південнослов'янськими ученими не обмежувалися лише листуванням, але, на жаль, майже немає даних про відвідування ним Сербії чи Хорватії. Перша поїздка — в Белград, разом з Павликом (1894) — згадується лише в його коротенькій замітці «Українська пісня в Сербії» [11, т. 35, с. 17—18]. Відомо також про перебування важкохворого письменника на лікуванні у хорватському місті Липик 1908 р. Очевидно, що під час цієї поїздки він зав'язує нові знайомства, адже візят такої особи, як Франко, навряд чи міг залшитися поза увагою громадськості. Та поки що жодних конкретних фактів, які б підтверджували це припущення, вченим знайти не вдалося.

Хоча про перебування Франка в Сербії і в Хорватії відомо мало, зате його твори, завдяки перекладам і критичним працям, добре відомі югославському читачеві. Огляд цих перекладів і

критики містить стаття Є. Пашенка «Іван Франко в літературах народів Югославії» [8], тому обмежимося лише їх переліком. Отже, в Югославії були перекладені й опубліковані такі твори Івана Франка: а) сербохорватською мовою: „Воа constrictor“ (1926), «Захар Беркут» (1949), «Оповідання» (1950), «Історія одного козуха» (1956), «Vivere temento!» (1956); б) словенською мовою: «Добрий заробок» (1911, 1931), «На дні» (1914), «В тюремному шпиталі», «Панталаха» (1931); в) русинською мовою: «Вибрані твори» (1956).

Внесок Івана Яковича Франка у справу ознайомлення прогресивної громадськості України з літературою і життям південних слов'ян є неоцінним. Більш як у 20 своїх працях письменник згадує Сербію, діячів її культури, серед яких з багатьма він був особисто знайомий. Переклавши на рідну мову 13 народних пісень та два оповідання сербських письменників, Франко тим самим не лише ознайомив українського читача з ними, а й вніс в українську літературу нові образи та ідеї. Вплив цих ідей помітний і в творчості самого Франка («Задунайська пісня», «Від'їзд гцула», «Поема про білу сорочку»). Але поки що питання взаємин Франка з літературою і культурою Сербії та Хорватії вивчене дуже мало. Ця тема ще чекає всіх дослідників.

1. *Вепес Г. Д.* Польська література і Україна. К., 1985. 2. *Гольберг М. Я.* Південні слов'яни в особистій бібліотеці Франка // Рад. літературознавство. 1960. № 2. 3. *Гольберг М. Я.* Франкові переклади з сербської прози // Слов'ян. літературознавство і фольклористика. 1965. Вип. 1. 4. *Гиць М. В.* Франко — перекладач південнослов'янського гайдуцького епосу. Львів, 1964. 5. *Журавська І. Ю.* Іван Франко і зарубіжні літератури. К., 1961. 6. *Мороз М.* Іван Франко в зарубіжному слов'янському світі // Слов'ян. літературознавство і фольклористика. 1967. Вип. 3. 7. *Пщенко Є. І.* Франко в літературах народів Югославії // Всесвіт. 1978. № 9. 8. *Руда Т. П.* Сербохорватський фольклор як об'єкт художніх і наукових зацікавлень Франка // Слов'ян. літературознавство і фольклористика 1971. Вип. 7. 9. *Руда Т. П.* Франко — дослідник слов'янського фольклору. К., 1974. 10. *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

Стаття надійшла до редакції 16.01.89.

І. Ю. ПАКОШ, перекладач,
«Супутник» (Львів)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ МАЛОЇ ПРОЗИ Я. МОРАВЦОВОЇ

У 70—80-ті роки чеська письменниця Яна Моравцова виступила з чотирма збірками оповідачь: «Клуб непогіршених», «Місяць чудового безумства», «Клуб тих, які помиляються» і «Бар'єр взаєморозуміння». Ці збірки мають багато спільного, особливо у сфері морально-етичних проблем, які порушує в них письменниця. Її герої живуть, вмирають, люблять, ненавидять,

страждають, радіють; їм часто доводиться вибирати між добром і злом, правдою і брехнею, борстися, відстоювати свої моральні ідеали, помилятися, підчас відступати...

«Багато людей вважають, що дорослість і вигадливість — несумісні речі. Але я іншої думки і пишу оповідання або романи, в яких розкриття сюжету часто залишається відкритим. Мені здається, що в самій людині, в її житті закладено стільки можливостей, що вибрати тільки одне тлумачення якогось явища означає збіднити і героїв, і читачів», — зазначала письменниця [4]. Саме тому у своїх творах Я. Моравцова намагається розкрити, зрозуміти і пізнати мотиви поведінки і вчинків людини в екстремальній ситуації на прикладі багатьох життєвих історій своїх герсів.

Зупинимось на аналізові оповідань із збірки «Місяць чудового безумства», оскільки саме тут письменниця найбільш відкрито поставила одну з основних морально-етичних проблем — проблему вибору життєвого шляху, показала пошуки і рішення, які потребують від кожної людини усвідомлення свого обов'язку, високих моральних якостей, почуття відповідальності. Кожне з цих питань письменниця розглядає з різних боків, під різним кутом зору.

Я. Моравцова підкреслює, що часто люди здійснюють помилки, роблять помилковий вибір, через раніше допущені зриви і хибні рішення, нечіткі моральні принципи тощо. Ось, наприклад, Віктор з оповідання «Порожній блокнот», який так і не зміг досягти своєї мети.

Єдиний спадкоємець багатого фабриканта, Віктор, фактично, не має права вибору у житті. Він зізнається своєму товаришеві Ондрі, що заздрить йому, адже Ондра може обирати свій життєвий шлях, а його, Віктора, чекає доля фабриканта. «Ненавиджу фабрику, — говорить він. — Але я не маю і ніколи не буду мати морального права на те, щоб не зберегти її для нашої сім'ї» [9, с. 63].

Звістка про те, що Віктор втопився, була несподіваною для Ондри. Ондра не міг і не хотів повірити в те, що Віктор покінчив з собою тільки тому, як стверджували всі навколо, що фабрику націоналізували. Як пояснити його вчинок? Адже свобода вибору сама йшла в руки Віктору: позбавившись фабрики, він позбавився «кайданів», що наклала на нього доля, адже тепер Віктор сміливо міг здійснити свою мрію, свою мету — вступити на філософський факультет. Підтекст оповідання дає зрозуміти, що вимріяна мета у таких, як Віктор, лежала лише на поверхні їхньої свідомості, насправді ж він з дитинства готувався успадкувати фабрику. І тому її націоналізація була сприйнята ним як особиста поразка. Ця розбіжність прекрасних мрій, які так і не стали його справжнім переконанням, його внутрішньою потребою, з реальним життям і реальними прагненнями призвела до трагедії.

Порожній блокнот, залишений Ондрі у «спадок», міг послужити відповіддю на питання: «Що відчуває людина в ту хвили-

ну, коли розуміє, що приходить кінець?» [9, с. 65]. А може є й інша відповідь, яку мусить знайти читач?

Молодий талановитий художник Штепан («Місяць чудового безумства») закохався в заміжню жінку. Він не виявляв своїх почуттів відкрито, але розумна пані Людмилка зрозуміла все і без слів. Під впливом прекрасного почуття у Штепана з'явився жаждоба до творчої праці: йому не вистачало 24 години на добу, він боявся, що збожеволів, тому що раніше нічого подібного з ним не траплялося. Штефан вирішив все закинути, виїхати, сховатися від світлих почуттів і картин. Пані Людмилка з усіх сил намагалася перешкодити цьому, всіляко переконувала юнака у тому, що тисячі художників роками чекають такого осявання, такого припливу творчих сил і не завжди дочікуються; що багато з них готові віддати роки життя за такий «місяць чудового безумства». Вона вмовляла Штепана не втікати від свого щастя. І все-таки молодий митець їде в інше місто, щоб сховатися від незвичного для себе стачу. Пізніше він зрозумів, що «місяць чудового безумства» ніколи більше не повториться, як не повториться і той шанс, що дала йому доля. Я. Моравцова, майстерно описавши сумніви і вагання свого героя, залишає читачу можливість осмислити моральний бік поведінки Штефана, самому дійти висновку про правильність його вибору.

Зузанка («Циклон по імені Зузанка») всією своєю поведінкою намагається довести: в тому суспільстві, в якому вона живе, престиж — поняття надто умовне. Вона бореться з заздрістю, кар'єризмом, дрібязковістю, міщанством, риси яких відчуває у своєму характері. «Людина повинна бути як циклон, — повчав Зузанку батько, — інакше вона нічого не доб'ється» [9, с. 125]. Спочатку дівчина робила все наперекір порадам батька, не вірячи, що циклон — це здорове явище; що увірвавшись в життя, як циклон, можна тільки виграти. Вона ставила себе вище від міщанської суспільної думки, вважаючи за необхідне боротися з дурними забобонами. Однак, зіткнувшись з першою більш-менш серйозною життєвою проблемою, Зузанка відчуває себе загнаною в глухий кут, б'ється пліток і водночас — звичування в міщанстві. Вона не зуміла постояти за свою любов.

Отже, Зузанка була завжди у полоні міщанських забобон, навіть тоді, коли побачила нібито все наперекір оточенню — таким був сгравжній її вибір шляху в житті, все останнє було позою. І тому циклон, який нібито ніс героїню, як вона це вважала, був всього-навсього легким вітерцем, який нічого не змінив навкруги, тільки зніс поверхневий шар, заливши основу на своєму місці.

На перший погляд, герой оповідання «Побачення» Тємаш вартий співчуття: кохана дівчина раптово покінула його і підступно зрадила, служб-ва кар'єра рушиться. Разом з тим життява позиція героя, його гасивність, навіть хизування з-вншньою самопожертвою викликає у людей несподівану реакцію. Більшість з тих, хто оточує Тємаша, вважає, що він не може бути морально стійкою особистістю, бо в нього відсутнє усві-

домлення свого суспільного обов'язку, відповідальності за власні дії.

Тема оповідання «Білет» дещо не звична для творчості письменниці, проте, і тут вона торкається гострих проблем морально-етичного характеру. Радек і Ліда — емігранти, які не бажають нікого бачити зі своїх колишніх співвітчизників. Тут, далеко від батьківщини вони щасливі, вони в раю, їм ніхто не потрібний, вони починають абсолютно нове життя — ось теми їхніх постійних розмов. Подружжя вирішило ніколи не згадувати про людей «звідти», тому що Радек і Ліда безповоротно відреклися від «старого» життя, а всілякі спомини викликають в їхніх серцях лише біль.

Уривок паперу, який випадково попав у кошик з продуктами, нагадав героям празький трамвайний талон. Все це настільки обох приголомшує, що ними оволодіває справжня паніка: їм здається, ніби їх щастя в цій чужій країні зруйнується, їх душевний спокій, все, чого вони тут насилу домоглися, знаходиться під загрозою. Письменниця підводить читача до думки, що долі героїв, незважаючи на зовнішнє благополуччя — розбиті; що Ліда і Радек морально спустошені. Це свідчить про крах самої ідеї еміграції: не можна мати дві батьківщини, як не можна мати двох матерів. Майже всі герої оповідання Я. Моравцової в критичній ситуації керувались принципом «кращого варіанту», «як буде вигідніше мені», не розрізняючи часом грані між чесним і нечесним, особистим і неособистим.

На відміну від них Йожко з оповідання «Коли все закінчиться...», маючи можливість підставити під удар свого суперника, гине, але рятує свою честь. Тому що природна доброта, тверде почуття моральної межі між «можна і «не можна» не дозволяють йому вчинити інакше. Я. Моравцова показала всю духовну силу молодого героя, його чистоту, здібність жертвувати собою заради інших.

Таким чином, оповідання Я. Моравцової, які увійшли до збірки «Місяць чудового безумства», порушують не тільки перед героями, а й перед читачами серйозні питання про місце людини в суспільстві, про її відповідальність за свої вчинки, про справжні цінності в житті.

1. Из письма Яны Моравцовой к автору статьи от 17 января 1986 года.
2. *Могорный В. А.* Присвячено молоді // Моравцова Яна. Натюрморт з читалелю. Львів, 1981.
3. *Шевчук В. І.* Новітній чеський роман. К., 1983.
4. *Křová J. P.* Mozaika charakterů // Literární měsíčník. 1979. С. 1. 5. *Serlatimová S.* O současných českých romanech // Literární měsíčník. 1979. С. 3. 6. *Zahrádka M.* Cikády Jany Moravcové // Literární měsíčník. 1981. С. 4. 7. *Moravcová J.* Gepard je neirychejší. Praha, 1933. 8. *Moravcová J.* Zátíši s citadelou. Praha, 1978. 9. *Moravcová J.* Měsíc krásného zešílení. Praha, 1975.

Стаття надійшла до редакції 16.01.89

БОЛГАРСЬКА ТЕМА В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ПОЕТІВ

Одним з перших українських радянських поетів звернувся до болгарської теми великий друг болгарського народу, співець «чуття єдиної родини», П. Тичина. Видатний український поет неодноразово відвідував Болгарію. Його захоплювала мужність болгар у боротьбі з іноземними загарбниками, щирість дружніх почуттів до російського і українського народів, народів СРСР, чарівність і неповторність природи краю. П. Тичина вивчив болгарську мову, він був глибоким знавцем болгарської літератури, дружив з багатьма болгарськими письменниками. Болгарський письменник Ангел Тодоров, незадовго до смерті П. Тичини, зустрівшись з ним у Києві, згадував: «Український поет попросив мене передати вітання болгарським письменникам, яких він згадував на ім'я — вони були для нього як близькі друзі» [10, с. 196].

Уперше П. Тичина приїхав до Болгарії 1945 р. як делегат слов'янського собору в Софії. Перед болгарськими письменниками він прочитав відомий вірш-послання «Болгарському народові», пройнятий безмежною радістю з приводу визволення болгарського народу з-під гніту фашизму. У народно-пісенному стилі, простими словами, що йшли від схвильованого серця; П. Тичина передає болгарам вітання від усього українського народу:

Я від українського братнього народу
Вам уклін, болгари, всім передаю..
Бережть щастя! — Бережть свободу! —
Многоплідну землю, землю свою [8, с. 226].

Поет прославляє безсмертний подвиг російського народу і всіх народів СРСР, які ціною своєї крові допомогли болгарам здобути свободу і незалежність. «Чуттям єдиної родини» опромінена зустріч українського поета з болгарським народом:

Та немає радості — більше за тієї!
Як в єднанні жити, жити і рости [8, с. 225].

Стислими, як афоризми, словами висловлює Павло Тичина ідею величчя дружби між народами.

Часто звертається український поет до образу вождя болгарського народу Георгія Димитрова. У статті «Тяжка втрата» (1949) П. Тичина розділяє біль болгарського народу, який втратив одного з найвидатніших своїх синів, непримиренного борця проти фашизму, інтернаціоналіста, стійкого комуніста. «Георгій Димитров став любимим у своїй країні тому, що всі діяння його відповідали споконвічним сподіванням і прагненням рідного його народу: бути передусім вільним» [9, т. 6, с. 35]. Образ

бсрця проти гніту, відданого народові комуніста малює поет у вірші «На смерть Георгія Димитрова». Димитров — безсмертний, він живе у серцях і справах визволеного народу. Така основна ідея твору. Нсряд з образом Димитрова постає образ нової демократичної Болгарії, що вийшла на новий шлях, увійшла у міцну сім'ю країн соціалістичного табору.

Під час другого перебування в Болгарії (1950 р.) на урочистому відкритті місячника болгаро-радянської дружби Павло Тичина прочитав свій вірш «Наш союз священний оуде вічний». У цей час було написане віршоване оповідання «Миру запоручка», побудоване на документальних фактах, які спостеріг поет у Болгарії. Радянські робітники передавали досвід робітникам Болгарії, і ця конкретна подія приводить поета до роздумів і узагальнень про велич і красу дружби, радість мирної співпраці братніх народів.

Протягом 50—60-х років Павло Тичина присвятив Болгарії багато статей. У них передані подорожні враження, в яких відчувається багатогранність життєвих спостережень. Це також статті про видатних болгарських письменників. Поетом «Подорож до Іхтімана», опубліковану після смерті поета 1969 р., поет написав під враженням чотирьох поїздок до Болгарії у різні роки його життя. Особливо схвилювала Тичину поїздка до великого міста Іхтімана неподалік від Софії. У прамітках до поеми читаємо, що містечко Іхтіман було засноване 600 років тому біля річки Мітівір в Іхтіманському полі на місці колишнього старого міста Шипоне; «іхтіманці завше були активними учасниками боротьби болгарського народу проти фашизму». Саме тому так запам'яталосся поетові це старе болгарське містечко. Над поемою «Подорож до Іхтімана» П. Тичина працював до кінця життя і останні рядки вже диктував дружині Лідії Петрівні в лікарні. За жанровими особливостями «Подорож до Іхтімана» — це поема-подорожній нарис. Але в цю жанрову форму поет вклав глибокий зміст, наповнив її філософськими роздумами про красу світу, неповторність кожного дня і миті людського життя, неблаганний біг часу і безсмертя життя народу. Поема мережана то радістю, то смутком. Наскрізьюю темою проходить у ній єднання народів у їх боротьбі за мир, за щастя і справедливість. Поет просто веде свою розповідь про те, як з Софії на світанку він і його болгарські друзі — а їх було троє: Пенчо, Методій і шофер Емануїл — вирушили до Іхтімана. Автор маршово починає твір:

Тільки стало розвиднятись,
Заклубочився туман, —
Ми вже рушили з Софії
На машині в Іхтіман [8, с. 7].

Під час подорожі «тепло і жваво йшла розмова», панував настрій, «піднесений без меж». Ліричний герой поеми пригадує своє рідне місто Київ, яке завжди живе у його серці — серці патріота своєї землі. Як інтернаціоналіст, він радіє здобуткам

братнього болгарського народу, його просто зачаровують дивовижні болгарські пейзажі. Але найбільшою радістю для поета є зустріч з болгарами. Він з великим піднесенням описує мітинг в Іхтімані, зустріч з малою дівчинкою, з юнаками і дівчатами, з людьми старшого покоління. З захопленням слухає Тичина болгарські пісні:

Неба чистого блакить [8, с. 86].
Хай гуде юрба, як море,
І співає, і дзвенить!
Ах, болгарська дивна пісня —

З білим хлібом, чистою водою, виноградом порівнює П. Тичина «болгарське чисте слово». А болгарський танець запальний, динамічний:

Танцювали там болгари —
І дорослі, і младеж, —
Танцювали росіяни
З ними й українці теж [8, с. 88].

Мажорним акордом закінчується поема «Подорож до Іхтімана», що передає радість нового життя:

Рожевою гірляндою
Під вітром-перегонцем
Пливуть хмарки, купаються
І тягнуться, де сонце...
Пахучою трояндою
сміється
юне
сонце [8, с. 91].

Поема «Подорож до Іхтімана» — ще одне свідчення любові українського поета до братнього народу, вираз вірної і непохитної дружби.

Загальновизнаною є перекладацька діяльність П. Тичини, високу оцінку одержали його переклади творів болгарських поетів Христо Ботева, І. Вазова, Н. Фурнанджієва, М. Мілева, І. Велкова, О. Василева та ін. Особливе місце в перекладацькій творчості П. Тичини посіли твори полум'яного поета-революціонера Христо Ботева, одного з найбільш натхненних провідників ідеї слов'янського єднання. За висловом М. Рильського, «Христо Ботев, як і Шевченко, Франко, Пушкін, Міцкевич, був попередником прийдешнього братання слов'янських народів» [4, с. 118]. М. Рильський дав високу оцінку перекладам П. Тичини. П. Тичина-перекладач зумів передати дух творів Христо Ботева, всю їх безпосередність, ширість і простоту. Багато уваги приділив П. Тичини творчості видатного болгарського письменника І. Вазова. Він перший знайомить українського читача з творами болгарського Прометея, поета-комуніста, посмертно нагородженого почесною премією Всесвітньої Ради Миру — Николи Вапцарова. Велика заслуга П. Тичини і в тому, що на Україні виїшли твори Людмила Стоянова, а також антологія болгарської поезії.

Відомо, що заслуги П. Тичини високо оцінені в Болгарії. 1947 р. він був обраний членом-кореспондентом Болгарської Академії Наук і почесним членом Спілки письменників Болгарії. Та чи не найбільша заслуга полягає в тому, що він залучив до діяльності на ниві єднання загін українських поетів, які продовжили розпочату ним благородну працю. Іван Франко порівнював працю над перекладами з будівництвом золотих мостів і такі мости дружби будували М. Рильський, В. Сосюра, Л. Первомайський, М. Терещенко, М. Стельмах, О. Кетков, М. Нагнибіда, П. Воронько, а сьогодні — Д. Білоус, Д. Павличко, Р. Лубківський та ін.

Болгарська історія і культура привертала увагу видатного українського радянського поета, поборника і співця дружби слов'янських народів М. Рильського. Перебуваючи після війни у дружніх слов'янських країнах, зокрема у Болгарії, М. Рильський бачив у них паростки нового життя, любов до Радянського Союзу і втілював почуття дружби і єдності в образі мостів:

Так, ми мости будуємо у світі —
Щоб друзі тими їздили мостами,
Щоб брат до брата броду-переходу
У ріках бурноплинних не шукав,
Щоб наша сила в єдності міцніла! [6, т. 3, с. 9].

М. Рильський — інтернаціоналіст за світоглядом і покликанням упродовж свого життя створив цілу енциклопедію єднання народів, передусім слов'янських. Український поет прагнув, щоб його «Гей, слов'яни!» пролунало повсюдно, єднаючи людей, даруючи їм радість братерства і взаєморозуміння.

Поет володіє прекрасною індивідуальною манерою поетичного письма, а тому по-своєму бачить і оцінює красу дружби народів. Ідея єднання слов'янського світу, образно висловлена М. Рильським у збірці «Чаша дружби», у вірші «Великий перегук», у статті «Велика слов'янська сім'я» та ін.

Болгарська тема розкривається М. Рильським у поезіях «Софія», «Шабля Христо Ботева», «Сади Болгарії», «Болгарія» та ін.:

Хвала Болгарії, що в пісні зберегла
Страждання, радіщі і в коломні ділі
Вона росте й цвіте — і крилами орла
Соціалізму стяг над нею гордо віє [5, с. 287].

Гідно продовжує традиції П. Тичини і М. Рильського натхненний співець Болгарії Платон Воронько. З його легкого пера новими барвами засіяла братня Болгарія. Дружба єднає українського поета з болгарськими письменниками, зокрема з Д. Методієвим, Б. Димитровою, І. Давидковим, С. Русакієвим. Завдяки його перекладам український читач відкрив для себе красу поезії Герґія Караславова, Д. Методієва, Г. Джагарова, Н. Вилчева, І. Давидкова тощо. Твори П. Воронька, присвячені Болгарії, наповнені почуттям єдності народів. Пафосом друж-

би, торжеством звільненого народу пронизана книжка П. Воронька про Болгарію «Драгі другарі». Символічним і показовим є те, що автор дав назву книзі болгарською мовою. Вже сама назва розкриває її характер, ідейну спрямованість. До книги увійшло близько 50-ти віршів, чотири легенди та поеми. Поета захоплює мужність болгар у боротьбі за незалежність, щирість сердець простих трудівників, чарівна природа краю:

Я приніс любов до тебе,
М'ї Балкан могучий.
Під жарке широке небо,
Що лягло на кручі,
До твоїх доріг високих,
До річок шумливих,
До болгарок чорнооких
І болгар сміливих [1, т. 1, с. 282].

Легенди і поеми «Пістоль Василя Левського», «Поєдинок», «У вічному полоні», «Микола Безсмертний» оспівують подвиг мужніх синів болгарського народу Василя Левського і Миколи Вапцарова. Один з найкращих творів збірки «Драгі другарі» поема «Поєдинок» — гімн Вапцарову-поетові, людині-борцю, духовному спадкоємцю Ботева-революціонера, вірному синові Вітчизни. Недарма поема має назву «Поєдинок». Вапцаров веде поєдинок із ворогом, зрадником-болгариним, що продався фашистам. Поєдинок набуває все більш драматичного характеру. Незважаючи на погрози, хитрощі і обіцянки, поет гідно йде на смерть за торжество своїх ідей.

Поема написана в строго реалістичному плані, але ряд епізодів: сон Вапцарова, видіння дитинства, розмова з матір'ю, яка виступає уособленням трудової Болгарії («не мати це ж — Болгарія сама», хоч тут же — «яка там я Болгарія — я мати»), уявна зустріч з дружиною Бойкою витримані у романтичній тоналності.

Інтерес до болгарського народу у П. Воронька з кожним роком поглиблювався. Неодноразово приїжджав поет у братню країну не туристом, не тільки на письменницькі наради, а за наснагою — творити. І писалися твори, по вінця наповнені любов'ю поета-гуманіста:

Люблю болгарське жито і ріллю,
Веселий хм'ль трак'їської лози
І келишок «Дівочої сльози»,
Але найдужче я людей люблю,
Тому судьбу благаю і молю,
Щоб та любов, яка в мені жила,
Бодай хоч крихту щастя принесла,
Хоч крих'тку.
Чи хоч краси бодай
У милий серцю
У болгарський край [1, т. 2, с. 154].

Про те, як надихали П. Воронька мандрівки в Болгарію, свідчить такий красномовний факт: що за 20 днів перебування

в старовинному місті Хісарі він написав 22 вірші, об'єднані у цикл «Хісарський зошит». «Хісарський зошит» увійшов до збірки «Повінь», яка 1972 р. удостоєна Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Поет володіє даром у малому бачити велике, іти від конкретного до загального, від спостережень до глибоких роздумів. Відображаючи конкретні картини минулого і сучасного, він оспівував мужність, героїзм народу, який віками боровся за незалежність. У вірші «Стіна Хісара», описуючи старовинний мур, що стоїть п'ятнадцять століть, П. Боронько возвеличує рабів, які під свист просмоленого канчука, своєю кров'ю розмишували цемент. Ціною власного життя збудували вони хісарську стіну. Проте народ не мирився з гнітом царів-тиранів, іноземних загарбників, народжувалися «нові Спартаки і Орфеї». Загинули царі, які марили вічністю слави, а витвір рук народних — хісарський мур — стоїть, як пам'ятник народу-трудівнику.

Стіна залишилась одна з давнини,
Неначе вросла у гранітну породу,
Як пам'ять неволі.
Як пам'ять війни,
Як пам'ять безсмертного болю народу [1, т. 2, с. 155].

У багатьох віршах із циклу «Хісарський зошит» П. Воронько дуже вдало відтворив портрети болгарських письменників Є. Багряної, І. Давидкова, Г. Джагарова, А. Босева, М. Волчева, Н. Антонова, Г. Караславова, Д. Методієва, С. Русакієва.

Ці поезії об'єднані спільною назвою «Вінок дружби». Зображуючи конкретні постаті діячів болгарської культури, поет роздумує над величию дружби між народами, значенням культурних і літературних взаємозв'язків.

Багато уваги болгарській культурі і літературі приділяє лауреат премії ім. Христо Ботева Д. Павличко. Він звертається до образів видатних синів болгарського народу — мужніх, нескорених Христо Ботева і Миколи Вапцарова. У вірші «Ботев» образ поета змальований з почуттям драматизму і переконаністю в тому, що його сподвижницьке життя, його боротьбу, його жертву гідно оцінить болгарський народ. Твори Христо Ботева аналізує Д. Павличко в статті «Поезія Христо Ботева». «Апостолом правди і людяності» назвав Д. Павличко полум'яного революціонера М. Вапцарова у статті, присвяченій 70-річчю з дня народження видатного болгарського поета. Д. Павличко знайомить українського читача з героїчним життям і творчістю болгарського Прометея. «Микола Вапцаров — рідний брат Юліуса Фучіка, Муси Джаліля, Дмитра Вакарова, Фредеріко Гарсія Лорки, Антуана де Сент-Екзюпері. Побратані вони письменницьким антифашистським покликанням і смертю, яку прийняли по-геройськи» [2].

Пам'ятними рядками поезій «Вогонь в олежі слова», «Палений образою чи зрадою», присвячених М. Вапцарову, Д. Павличко оспівує безсмертя великого болгарина:

Бачу в горах блискавку
Вацпарова,
Чую в крові дух його землі,
І здоров'я в своїм серці будячи,
Зорові вертаючи блакить,
Я плюю на щастя лілірутяче,
На той біль, що лиш мені болить [2].

Образ Вацпарова окрилює, будить високі почуття, сповнює серце любов'ю до людей, людства, жагою творення добра.

Повторюючи своєю мовою
Слово коцегара-вогняра,
Я себе з дрібних чуттів
розкову,ю,
І закову в огонь добра [2].

Після поїздки в Болгарію з'явився цикл Д. Павличка «Болгарські враження», де він ділиться баченим, почутим, відчутим і пережитим. Як кожний, хто відвідує Болгарію, поет не може не захопитися своєрідною красою природи, не запримітити відомої усім долини троянд, не замилюватися старовинною архітектурою, витворами болгарських народних умільців. Д. Павличко знаходить оригінальні порівняння, щоб передати болгарський краєвид:

Хати, як молодіці: у хустках червоних,
На шнях — з листя тютюнового наміста.
І кучері блискучі винограду
По голих плечах і по грудях в'ються [3, с. 233].

Ознаки нового життя робітничого класу Болгарії підкреслюють «червоні димарі заводів», що стоять ніби сосни на верхів'ях, а над ними — «залите потом сонце робітнице».

З подорожніх вражень виріс цикл поезій «Посестро Болгаріє» М. Сингаївського, що увійшов у збірку «Вогневиця», удостоєну премії ім. М. Островського. Ліричний герой циклу подорожує по братній країні, знайомиться з сучасним життям, звертається до минулого, перед ним пам'ятні місця, які увінчали славою болгарську історію:

Вся Болгарія — історія,
Шипка,
Плевен,
Пловдив,
Пліска [7, с. 82].

Вірш відзначається надмірним лаконізмом, але за цими назвами болгарських міст стоять великі події, в яких гартувалась і міцніла дружба російського, українського і болгарського народів. У короткому слові Шипка горить незгасний вогонь вічної дружби. На високій горі Шипка споруджений пам'ятник-музей російським і болгарським воїнам, що загинули за визволення Болгарії у період російсько-турецької війни 1877—1878 рр. У Плевені збудовано мавзолей про героїзм російських бійців,

які разом з болгарськими ополченцями змусили капітулювати турецьке військо, на холмі визволителів у Пловдиві стоїть величний пам'ятник радянському воїну, якого болгари ласкаво називають Альошею. Цей пам'ятник є символом радянсько-болгарської дружби. Такі хвилюючі сторінки єднання братніх народів за цими короткими назвами болгарських міст.

Почуттям радості і щастя від пізнання болгарської землі пройняті вірші «Березнева елегія», «Зелений сон», «Зорі на Балканах» тощо. Болгарська земля надзвичайно близька поету: «ходжу, як свій, до міста, до села»:

Того, хто серце незлюбиве має
Не забуваючи тривоги і снів,
Болгарі, як мати обнімає,
Болгарія голубить, як синів [7, с. 82].

Болгарська тема розкривається у поезії Д. Білоуса, Р. Бра-
туня, Р. Лубківського, І. Муратова, О. Ющенка, В. Кочевського
та ін. Глибокі коріння дружби радянського і болгарського на-
родів, вона цвіте і розцвітає все новими суцвіттями, надихаючи
поетів.

1. *Воронько П.* Твори: У 2 т. К., 1973. Т. 1, 2. 2. Літературна Україна. 1979. 7 груд. 3. *Павличко Д.* Любов і ненависть. К., 1975. 4. *Рильський М.* Дружба народів. К., 1958. 5. *Рильський М.* Вибране. Л., 1965. 6. *Рильський М.* Твори: В 10 т. К., 1961. Т. 3. 7. *Сингаївський М.* Вогневиця. К., 1971. 8. *Тичина П.* Твори: В 6 т. К., 1961—1966. Т. 2. 9. *Тодоров А.* Друг болгарських народів. Про П. Тичину. К., 1976.

Стаття надійшла до редколегії 17.02.89

В. І. ХАРИТОНОВА, доц.,
Львівський університет

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ ПРОДУКУВАННЯ І ПОБУТУВАННЯ НЕКАЗКОВОЇ ПРОЗИ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Термін «неказкова проза» з'явився в науці про народну творчість порівняно недавно. Фольклористика XIX ст. не використовувала його, відносячи всі прозаїчні оповідання до наукової прози і виділяючи деякі особливі жанри (напр., легенду), але при цьому не порушувалося питання про теоретичне осмислення специфіки останніх. Для вивчення неказкової прози у теоретичному і практичному аспектах багато що було зроблено у 30—70-ті роки XX ст.

Особливо плідною на цій ниві стала діяльність фольклористів у рамках Міжнародного товариства з вивчення неказкової

прози. Науковці визначили видову специфіку неказкової прози, запропонували декілька варіантів класифікації матеріалу, назвали окремі його функції, осмислили і узагальнили процес побутування цього типу у фольклорній традиції. Але при дослідженні такого об'ємного і багатопланового матеріалу найбільші труднощі виникли у процесі аналізу характеру походження, становлення і розвитку різностадіальних текстів неказкової прози у живій фольклорній традиції.

На нашу думку, у вивченні цього питання найцікавіших висновків дійшли К. Сідов [17] і К. Чистов [7; 8].

Проте, опрацювання слов'янського матеріалу даного виду народної прози у його природному сучасному побутуванні показало, що, незважаючи на існування показників сюжетів з окремих жанрів, різнопланових праць з питань специфіки биличок *, переказів, легенд, деякі теоретичні проблеми висвітлені ще недостатньо.

У статті пропонуємо аналіз специфіки побутування матеріалу неказкової прози, процесу її зародження і оформлення текстів, пов'язаного з утворенням власне фольклорної продукції, що виникає на основі уявлень історико-світоглядного характеру. Спираючись на висновки К. Сідова і К. Чистова, спробуємо уточнити деякі аспекти розвитку даного виду прозової творчості у природному фольклорному середовищі.

Різножанрова неказкова проза, яка складається з досить різнорідних груп текстів та в плані відображення конкретних життєвих реалій, і за охопленням певної сфери діяльності, і за використанням окремих персонажів має багато спільного в характері побутування, відтворення текстів, відношення до них інформаторів і т. д., — все це дає змогу говорити про єдність виду. Ця частина народної прози найбільш чітко виділяється на основі вивчення характеру функціонування її в традиції. Неказкова проза, на відміну від казкової, у свідомості інформантів не виступає особливим видом словотворчості — він не вимагає до себе — як до явища мистецтва специфічного відношення. Це якраз той випадок у фольклористиці, коли широко відоме і утверджене у науці формулювання «фольклор — це мистецтво слова» не можна застосовувати до матеріалу [1, с. 28]. Проте цілком очевидно, що у жанрах неказкової прози має місце естетичне начало, яке ріднить їх з явищами мистецтва. Логічніше розглянути, яким чином проста інформація на певному етапі свого існування може перетворитися у тексти, наближені до таких, що сприймаються носіями фольклорної традиції як сталі утворення, які несуть у собі не тільки інформацію, а й розважальне, естетичне начало. Гадаємо, з цієї точки зору можна аналізувати даний вид прози у рамках фольклорної традиції, документально зафіксованого періоду її існування.

---

* Тут і далі російські терміни подаються в такому співвідношенні: «биличка» — биличка, «сказ» — оповідь, «предание» — переказ, «бывальщина» — бувальщина.

Працюючи з матеріалом будь-якого слов'янського регіону, фольклорист зустрічається з текстами, досить різноплановими за характером функціонального поля, поетико-стилістичною оформленістю, своєрідністю відтворення окремими інформантами. Очевидно одне: всі тексти різних жанрів неказкової прози народжуються на основі деяких стійких уявлень, що охоплюють певні сфери людського світогляду.

Стосовно конкретних жанрів народної творчості фольклористи неодноразово відзначали наявність певних констант, стійких понять і відомостей, які можна вважати своєрідними архетипами: в билічках — це повір'я, в переказах і легендах — вірування, чутки, історичні відомості. Цілком очевидно, що ця ознака властива всій неказковій прозі: вона виникає на основі стійких мікроодиниць, які виходять з первісних світоглядних постулатів.

Спираючись на відомі теоретичні висновки в аналізі побутуючого матеріалу, виділяємо такі споконвічні сфери жанрів неказкової прози: міфолого-язичеські, міфолого-християнські і міфолого-історичні уявлення і відомості. Така система уявлень пов'язується з тією чи іншою сферою знань, вона ґрунтується на непохитних повір'ях і віруваннях первинної і вторинної міфології і застосовує до них деякі нові відомості.

Поєднання пасивного запасу знань і тієї частини їх, яка активно поповнюється, породжує час від часу у середовищі носіїв фольклорної традиції деякі відносно нові тексти. Продуктування їх, як і в будь-якому жанрі фольклору, пов'язане з моментом індивідуального зародження інформації, що, звичайно, ніяк не можна ототожнювати з актом індивідуальної творчості, оскільки у даному випадку інформант розуміє своє завдання принципово по-іншому, ніж той виконавець, який свідомо намагається створити певну річ творчого характеру. У представленій же нами ситуації навпаки, один із членів соціуму просто ділиться з іншими новою інформацією, не турбуючись, як привило, про її художнє оформлення.

Це особливо чітко можна простежити в роботі з міфолого-язичеським матеріалом: виникнення так званих билічок [4; 5; 9; 11; 15] зумовлюється психологічними мотивами особистості (їх основою часто виступає галюцинація або вигадка, але інформант не відчуває їх як щось ірреальне). Первісна інформація для слухачів народжується безпосередньо в процесі спілкування і формується за законами розмовної мови. Як правило, перша спроба викладу не приводить до чіткого оформлення тексту, оскільки він «розсіюється» у діалогічному мовленні співрозмовників. Однак тут вже формується ядро майбутньої оповіді, вона досить швидко кристалізується структурно, оскільки виконавець неодноразово переказує ті ж відомості іншим особам.

Далі ж його слухачі почнуть передавати своїм співрозмовникам вже не просто відому інформацію, а почутий текст, тобто вони будуть відтворювати відоме, а не знову створювати

невідомз. У процесі цих первісних актів відтворення текст достатньою мірою удосконалюється за порівняно короткий час. Однак при цьому ставлення до нього як до достовірної інформації не зміниться, і саме з метою передачі її цей текст будуть переказувати протягом тривалого періоду його первісного побутування.

Аналогічне відбувається з інформацією історичного характеру, новими повідомленнями в області вірувань і т. п.: на основі стійких вірувань. Наприклад, віра у можливу зустріч з персонажем християнської міфології або появу визволителя з історичним іменем (він ніби-то переховується) виникають у певних умовах оповіді про «бачене» [2; 7; 11].

Такі оповіді-повідомлення являють собою меморати, найчастіше вони викладаються очевидцями від першої особи. Цей тип текстів, як правило, відтворюється у розмові без спеціальної підготовки, а також без орієнтації на нього слухача, що неможливо, наприклад, при передачі казкової прози, виконанні історичних пісень і т. д. Все це створює умови, за яких оповідання важко виділити з потоку мовлення. Однак при цьому існує опорна сигнальна система, що дає можливість визначити початок і кінець тексту. Вона представлена, по-перше, зверненнями до слухачів мінімальними фразами, які настроюють їх на початок оповіді зворотами, які сигналізують про закінчення інформаційного потоку [3; 4; 11; 12; 13; 14; 16]. По-друге, вже перший текст неказкової прози відрізняється стилем казкового переказу, особливими інтонаціями, властивими виконавцям під час проголошення цілісного зв'язаного оповідання.

Невеликі тексти міфолого-язичеського, міфолого-християнського і міфолого-історичного характеру існують у народній традиції поряд з побутовими розповідями і описом сцен з повсякденного життя. Носії фольклору принципової різниці між цією інформацією не відчувають. Для них все це — події з життя, до яких вони ставляться практично з однаковим ступенем достовірності (звичайно, виключаючи останні десятиріччя). Спеціалісти ж відносять до сфери фольклору тільки ті оповідання, які чітко пов'язані з міфологічною і, частково, з власне історичною основою; вони, при такому вузько обмеженому підході, судячи з усього, втрачають частину цікавого матеріалу. Слід, однак, вказати на те, що в останні роки приділяється певна увага ще одному розділу прози подібного роду: вивчаються оповіді з життя робітників і розповіді про другу світову війну.

Виходячи з її змісту, значна частина дослідників розглядає оповідь як самостійний жанр. Однак, гадаємо, у випадку неказкової прози було б більш логічним виділяти для вивчення певний різновид матеріалу, спираючись у першу чергу не на зміст, а на форму: відомо, що у фольклорі форма у більшості випадків є тим началом, яке визначає жанрову специфіку і диктує своєрідність жанру. При такому підході можна зовсім очевидно виділити групу текстів меморатів, що розходяться за темами

і персонажами. Серед її різновидів представлені билички, оповіді легендарного і істсричного характеру. Крім названих, у загальному потоці неказкової прози значне місце займає велика група побутових оповідань різноманітного характеру. Вона не враховується нами, у рамках фольклорної традиції, однак це не свідчить про деяку своєрідну поведінку її текстів.

Усім творам такої стадії розвитку на сюжетному рівні притаманна наявність слабо розробленої сюжетної ситуації, втіленої на текстовому рівні у вільно-імпровізаційній словесно-фразовій формі.

Це особливо характерно для власне розмовного, а не фольклорно-розповідного стилю. Персонажі, представлені у таких оповіданнях, — слабо окреслені, без виразної характеристики образу, що зумовлено естетичною орієнтацією твору (характеристика, відома «втраемниченим», не повторюється і не деталізується, за винятком тих випадків, коли персонаж з'являється в незвичайному образі).

Для інформатора при передачі первинно створеного тексту важливим є опис фактів; характеристика ж окремих героїв спеціально займає його тільки в тому випадку, коли в оповіданні робиться ставка власне на важливість опису самого образу, який є домінуючим компонентом у викладі суті події.

Усні оповідання такого рівня утворення ще далекі від того, що іменується «мистецтвом слова». Вони є першою стадією оформлення матеріалу неказкової прози. На прикладі даного виду фольклору ми маємо унікальну можливість всякий раз прослідкувати появу і опрацювання в процесі побутування того, що у фольклористиці умовно позначається терміном *твір*.

За первинною стадією оформлення усного оповідання новонароджений «твір» допрацьовується на різних рівнях: остаточно формується його структура, відпрацьовується сюжетна ситуація, шліфується розповідь. Структурна організація при цьому приводиться у відповідність з відомими архетипами (2); властивими конкретним жанрам. Сюжетна ситуація обростає додатковими мотивами, відкидаються невиразні деталі. Словесно-фразовий рівень розповіді поповнюється стійкими формулами і кліше, що дає змогу надалі краще запам'ятати сам текст і спрощує його відтворення. Первинний усний монолог перетворюється у добре відпрацьований текст зі стійкими опорами на різних рівнях.

У процесі такої обробки проходить переоформлення функціонального поля твору: на зміну власне інформативному началу приходять естетико-розповідне. Первинні усні оповідання при цьому переходять із сфери обміну інформацією в розділ матеріалу, який використовується для розваги у вільний час, хоча свого власне інформаційного начала такі оповідання остаточно не втрачають.

Закріплення тексту у традиції, котре веде до зміни форми

мемората на фабулат, поєднується з «внутрішньою цензурою колективу», яку даний текст проходить. Це цензура естетичного, морально-етичного і політичного характеру. Остання в даному випадку найменш актуальна, оскільки твір буде існувати усередині соціума, а тому обмеження політичної цензури можуть проявитися тільки при безпосередньому виконанні в іносоціальній аудиторії, що не означає, однак, зникнення тексту з активного фольклорного запасу усередині колективу. Морально-етична цензура також може проявлятися одноразово, залежно від конкретних умов відтворення. Щодо естетичного цензурування, то воно є найважливішим моментом, який допускає існування (збереження і подальший розвиток) того чи іншого твору.

Сформовані і відібрані традицією конкретного колективу «твори» є тим матеріалом, який в застосуванні до інших жанрів розглядається вже як власне фольклорний. Але у неказковій прозі завжди представлений особливий тип одночасного співіснування різностадіального матеріалу. В інших жанрах, це, як правило, практично неможливо. Так, для пісенного епосу типу міфологічних, юнацьких пісень, билин досить легко виділяються різні стадії їх існування: час формування жанру (період утворення жанрової форми, структури і появи перших сюжетів), стадія активного побутування (створення основного сюжетного фонду і оформлення при цьому жанрових різновидностей), час активного зберігання (повселюдне побутування творів жанру і можливість виникнення при цьому деякої кількості нових сюжетів), стадія пасивного зберігання (матеріал широко відомий, але починається втрата традиції виконання), період спогадів про жанр (вузьколокальна фіксація окремих часто напівзруйнованих сюжетів з видозміненою або зовсім втраченою манерою відтворення).

У неказковій прозі, яка добре зберігає свої найдавніші риси (це стосується, наприклад, наявності світоглядно-міфологічних уявлень), у різні періоди побутування спостерігається співіснування текстів з різних стадій розвитку матеріалу. Деякі з них відшліфовані настільки, що зовсім очевидно можуть бути віднесені до розряду оформлених, усталених «творів» жанру, інші ж тільки з'явилися в певному регіоні і починають свій шлях творця в колективну традицію. При цьому зберігається і та система уявлень, яка постійно сприяє породженню нових текстів.

Отже, в умовах неказкової прози, що перманентно продукує матеріал, поєднуються всі стадії його побутування і розвитку, оскільки деяка частина фонду знаходиться на кожній з стадій, названих вище у застосуванні до пісенного епосу. Саме такий стан забезпечує практично безкінечне існування жанрів даного виду епосу в традиції.

Аналізуючи характер побутування неказкової прози, можна виділити щонайменше три форми її існування (або, точніше, одночасного співіснування) у фольклорній традиції.

№ тип	Форма побутування	Народна проза		
		міфолого- язичеська	міфолого- християнська	міфолого- історична
I.	Система уявлень (система представлення)	Повір'я (пове- рье)	Вірування (веро- ваніє)	Хроніка (історич- ні свідчення)
II.	Текст-меморат (текст-меморат)	Биличка (бы- личка)	Оповідь легендар- на (каз легендар- ний)	Історична опо- відь (каз істо- ричний)
III.	Текст-фабулат (текст-фабулат)	Бувальщина (бывальщина)	Легенда (легенда)	Переказ (пре- даніє)

Першу форму (систему уявлень) можна зіставити зі стадією формування жанрового матеріалу; друга (тексти-меморати) охоплює розвиток матеріалу від стадії формування текстів до стадії активного побутування і зберігання; третя (тексти-фабулати) може бути зіставлена з періодом активного і пасивного зберігання. Про пасивне зберігання у застосуванні до аналізованого виду прози можна говорити тільки умовно, оскільки самі жанри не мають такої стадії існування, тобто останнє можна віднести тільки до конкретної групи сюжетів. Аналізований вид загалом співвідноситься, на перший погляд, тільки зі стадіями активного побутування і активного зберігання протягом свого існування за рахунок постійного оновлення матеріалу, надто подібного при цьому всередині жанрових різновидів.

Таке посмужене співіснування матеріалу у рамках одного жанру дає можливість йому знаходитися в системі фольклору практично будь-якого історичного періоду.

Перервати традицію утворення неказкової прози можна, судячи з усього, тільки штучно, але навіть це зробити важко, оскільки самі форми втілення народних уявлень надзвичайно живучі за рахунок їх максимальної близькості до звичайної розмовно-інформативної прози побутового характеру. При штучному втручанні в традицію (напр., намагання інспірувати носіям фольклорної традиції думку про безкультур'я при їх зверненні до певних фольклорних жанрів), деяка частина сюжетів народної прози, мабуть, тимчасово зникає з поверхневого шару народної культури, щоб потім дещо трансформуватися (змінюється образна система) або при більш сприятливих умовах знову відродитися. Це пов'язано не тільки з особливим типом матеріалу неказкової прози, але і з тим пластом міфологічного світогляду, який її формує і надзвичайно живучий у свідомості людини різних епох і різного рівня культурно-філософського розвитку.

При сторонньому тиску на традиції з метою її деформації робиться спроба не тільки знищити пам'ять про існуючі сюжети, а й зруйнувати саму систему уявлень. Зникнення останньої спричинило б випадання деяких жанрів із системи фольклору.

Але у ситуації «приглушеного» існування матеріалу система уявлень остаточно не забувалася, тільки значно менше продукувалося текстів-меморатів. При цьому тексти-фабулати через деякий час перетворилися у такий фонд неказкової прози, який втратив одну із своїх суттєвих рис — настанову на достовірність інформації. Однак не можна сказати, що неказкова проза, яка зберігалася у традиції, одразу ж отримала естетичне забарвлення. Навпаки, велика кількість сюжетів передавалася немов у законсервованому варіанті з нехарактерними раніше доповненнями до текстів, у яких сповіщалося про невіру в те, що розповідалося [напр., 4; 15].

Тексти-фабулати як остання форма побутування неказкової прози збереглися досить добре, але у них з'явилося більше можливостей перейти у рамки інших жанрів, або, вірніше, перейняти деякі їх риси. Гадаємо, що не можна говорити про повний перехід бувальщин, легенд і переказів у близькі до них жанри казкової прози [5], оскільки їх жанрова структура залишається попередньою, незважаючи на помітні зміни. Всі трансформації яскраво проступають на словесно-фразовому рівні, тобто змінюється стилістика тексту, а також дещо змінюється тип розповіді і характеристика персонажів. Але оскільки константною залишається основа жанру (його структура), то про міжжанрові блукання творів у даному випадку говорити не можна.

Структура бувальщин, легенд і переказів характеризується наявністю одного ядра, найпростішого архетипу, який на сюжетному рівні втілюється у вигляді незначної за об'ємом сюжетної ситуації з двох-трьох основних мотивів, у тексті ж ядро оформлюється, відповідно, у двох-трьох епізодах.

1. *Азбелев С. Н.* О подразделениях неказочной прозы // *Фольклор народов РСФСР.* Уфа, 1978.
2. *Криничная Н. А.* Концепция архетипа и проблемы преемственности образов в системе мифа и предания // *Фольклористика Карелии.* Петрозаводск, 1986.
3. *Малорусские предания и рассказы.* Свод М. Драгоманова. К., 1876.
4. *Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири* / Сост. В. П. Зиновьев. Новосибирск, 1987.
5. *Померанцева Э. В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре. М., 1975.
6. *Соколова В. К.* Русские исторические предания. М., 1970.
7. *Чистов К. В.* К вопросу о классификации жанров устной народной прозы. М., 1964.
8. *Чистов К. В.* Русские народные социально-утопические легенды XVII—XIX в. М., 1967.
9. *Българско народно творчество: В 12 т.* София, 1963.
10. *Романска Цв.* Българските народни исторически предания // БНТ. Т. 11.
11. *Антология народних приповедака / Избор и предговор В. Бурић.* Нови Сад, 1960.
12. *Предан а словенских народа.* Изаб., прев. и приред. М. Смиљанић-Спаса. Београд, 1964.
13. *Heyduk B.* Legendy i opwiesci o Krakowie. Kraków, 1972.
14. *Narodne prinovijetke / Priedilila M. Bošković-Stulli.* Zagreb, 1963.
15. *Pełka Leonard J.* Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987.
16. *Slovenačke narodne pripovijetke / Urednik B. Nowaković.* Sarajevo, 1954.
17. *Sydow C. W.* Kategorie der Prözavolksdichtung // *Volkskundliche Gaben Johan Meier zum 70. Geburtstag dargebracht.* Berlin und Leipzig, 1934.
18. *Народні оповідання.* К., 1986.

ЯН БОЛОЗ-АНТОНЕВИЧ — ПОЛЬСЬКИЙ МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ

У попередній статті (Пробл. слов'янознавства, 1989. Вип. 39), присвяченій творчості професора Львівського університету, дійсного члена Краківської „Akademii Umiejętności“ Яна Болоз-Антоневича (1858—1922), було охарактеризовано мистецтвознавчу концепцію вченого та розглянуто його працю — монографію про А. Гроттгера. У цій статті зупинимося на деяких інших дослідженнях видатного польського мистецтвознавця.

Науковий доробок Болоз-Антоневича становить цілісну систему, в основі якої — глибоке розуміння духовних запитів тогочасного суспільства. В центрі уваги дослідника — вивчення і популяризація шедеврів класичного польського і західноєвропейського мистецтва у світлі актуальних проблем прогресивної польської суспільної думки кінця ХІХ—початку ХХ ст., — проблем пошуку морального та естетичного ідеалу, збереження культурних цінностей, гуманізму і демократизму.

Кожна з праць Яна Болоз-Антоневича своєрідно, на конкретному матеріалі, відбиває його естетичну концепцію. Вона виходить з положення, що усі види художньої творчості (література, музика, живопис, архітектура) є різними виявами „*życie umysłowe*“ митця, де сплавлено у нерозривну цілісність свідоме і підсвідоме світосприймання, розумове пізнання та інтуїтивне відчуття, враження від реального світу і непідвладні точному науковому аналізу, суто індивідуальні елементи внутрішнього світу художника, композитора, письменника. (Це положення, як і інші принципи філософсько-естетичної системи Болоз-Антоневича, з точки зору сучасної науки потребує глибшого аналізу; тут варто лише зазначити, що ґрунтується воно на гегелівській філософії мистецтва і має багато спільного з сучасними дослідженнями психології мистецтва та семіотики).

Ян Болоз-Антоневич прагне дослідити „*życie umysłowe*“ в усіх його виявах: це праці, присвячені образотворчому мистецтву, архітектурі, літературі; не вдалося, щоправда, відшукати праці з музикознавства, але музичні зацікавлення не були йому чужі. Проте, переважають у творчій спадщині Болоз-Антоневича дослідження живописного мистецтва.

У доробку вченого органічно поєднуються оглядові праці [7; 8; 9; 15 та ін.], монографічні дослідження про життя і творчість художників [1; 4; 12]; наукові розвідки, присвячені окремим творам мистецтва або художнім напрямам [11; 16; 17; 19; 22—24], рецензії [14; 20]. Жанрова різноманітність досліджень при їх тематичній і методологічній цілісності допомагала Болоз-Антоневичу широко охопити процес розвитку мистецтва, і вод-

ночас глибоко проаналізувати окремі твори і творчі особливості видатних митців.

Важливість поєднання оглядових і монографічних досліджень у мистецтвознавстві обґрунтована самим вченим. На оглядовій виставці, — підкреслює він, — «знавець-любитель бачить у відірваній картині лише цей один твір мистецтва... Але поза частиною є ціле, за червонуватим відблиском, що відбивається на стелі, є розпалене багаття, за твором є творець» [8, с. 5].

Характерно, що Ян Болоз-Антоневич прагне віднайти і показати «за частиною — цілісність, за твором — творця» як у монографічних, так і в оглядових працях. Так, у панорамній роботі „Katalog wystawy sztuki polskiej“ [7] учений показує розвиток польського живопису; ця виставка (1894 р.), як зазначають колеги Болоз-Антоневича, чи не вперше у повному обсязі ознайомила львів'ян з кращими творами польських художників.

У каталозі представлено твори майже 300 живописців, графіків, скульпторів, які жили і творили у Польщі, а також поляків з-за кордону. До імен митців подано короткі біографічні відомості, кожен твір лаконічно, але досить детально описано.

У передмові Ян Болоз-Антоневич подає власну періодизацію розвитку польського мистецтва і, вірний своєму методу, прагне знайти і показати основний «вектор» його еволюції: від салонних портретів епохи Станіслава-Августа, через реалізм і етнографізм, до масштабних полотен Я. Матейки, до психологізму і символізму А. Гроттгера. За такого розташування кожен митець потрапляє у загальну течію естетично-художнього процесу: Каталог побудований за принципом хронології та послідовності розвитку окремих художніх напрямів, і це дає можливість побачити за переліком імен і назв широку пачораму мистецького життя у конкретних соціально-історичних обставинах.

Каталог іншої виставки — ста творів Я. Мальчевського [8] — ніби визначає межі між оглядовими і монографічними працями дослідника. Відповідно до жанру тут описується кожний твір художника. Але опис, у деяких випадках досить докладний, розкриває і сюжет картини, і її емоційне забарвлення, ніби передає її внутрішню музику: «Попелястоволосий парубок, худий і мізерний (у натуральний зріст), у сірій подертій сороччині, сів на землю серед лопухів і густої трави. Підпершч злегка голову правим плечем, споглядає перед собою у тихій задумі. Під лівою пахою [він] тулить сільську поламану скрипку, а лівою рукою тримає смичок, зрблений з патичка і шнурка...» [8, с. 29].

Розміщені у хронологічному порядку, такі описи дають виразне уявлення про творчу особистість Я. Мальчевського.

Ян Болоз-Антоневич прагне відтворити «за творами — творця» у ряді статей, брешур, книг [1; 2; 4; 6; 11—12; 16 та ін.]. Деякі статті, зокрема присвячені Я. Мальчевському [27], А. Бьокліну [30; 31], окремим творам Тіціана [29; 32], залишилися у рукописах.

Усі праці цього типу, крім монографії про А. Гроттгера, невеликі за обсягом, але побудовані згідно з філософсько-естетичною концепцією автора: через дослідження окремих періодів творчості митця або навіть одного чи кількох творів Болоз-Антоневич розкриває „życie umysłowe“ досліджуваного художника, а часто — і духовну атмосферу його епохи. Так, у брошурі „Świątynia zagadkowa Lionarda da Vinci“ розглянуто лише сім найвизначніших живописних і архітектурних творів митця. Однак, вихідну точку аналізу обрано так, що виразно постає творча особистість одного з велетів світової культури, зокрема його енциклопедичність, гуманізм, прагнення знайти закони гармонії світу. При цьому автор брошури дає можливість відчути духовну атмосферу епохи Леонардо, могутній порив до всебічного розвитку звільненої від середньовічних канонів людини.

Майстерно реконструйовано внутрішній світ Я. Мальчевського — художника глибокого психологізму — у рукописному тексті лекції про митця [27]. У цьому рукописі Ян Болоз-Антоневич висловлює також цікаві думки про особливості сприйняття творів живопису: «Публіка ...не може остаточно вийти з виставки з відчуттям вищого прагнення, якщо її [виставки] останнім результатом є знак питання. Маса прагне до синтезу, до речей, певних себе; тоді вона стає перед такими творами і перед їх творцем з переконанням, що поза твором, якому вона стільки думок, стільки почуттів, стільки ентузіазму віддала, стоїть творець, сповнений сил, провідництву якого можна безпечно довіритися» [27, арк. 8—9].

Для повнішого і глибшого розкриття соціально-історичного та особисто-психологічного контекстів, які зумовлюють народження і життя творів мистецтва, Ян Болоз-Антоневич іноді вдається до «екскурсів» у літературу, особливо у поезію (хоч і не зловживає прямими зіставленнями та цитуванням). Такі паралелі наводяться у монографії про А. Гроттгера, у каталозі до виставки Мальчевського; віршованою читатою завершується, зокрема, доповідь [28].

Невелика за обсягом праця [16] повністю побудована на зіставленні мистецького твору — скриньки роботи середньовічних різьбярів — з літературними творами доби створення скриньки. Мета цієї праці, як зазначає її автор, — дослідження «літературних мотивів знаменитих скульптур нашої скриньки» [16, с. 3].

Це дослідження — одна з перших спроб ученого на шляху вивчення польського мистецтва — вражає завершеністю, чіткістю творчого методу, ґрунтується на вже цілком сформованій естетико-філософській концепції „życia umysłowego“ (хоч цього терміна тут ще немає). Яскрава, образна характеристика соціально-історичного контексту, з якої починається дослідження, переносить читача в епоху створення скриньки — в період розквіту середньовічного мистецтва (XI ст.), який відтворюють «сміливі, надто сміливі часом оповіді про любовні пригоди»:

[16, с. 11], тобто середньовічний лицарський епос. При цьому мотиви і сюжети із зображених на скриньці скульптурних груп зіставляються з цитатами з англійських, французьких і німецьких лицарських поем, де ці ж мотиви втілені у поетичному слові. За допомогою таких порівнянь дослідник розкриває зміст символів, знаходить спільну соціально-історичну основу в творах, народжених однією епохою у різних країнах.

Хоча магістральним напрямом творчих устремлінь вченого був живопис, проте роботи з інших ділянок культури, зокрема з літератури, становлять невід'ємний елемент цілісної системи, яку являє собою його доробок.

З польських письменників увагу Яна Болоз-Антоневича привертали З. Красінський і Г. Сенкевич. Творчості Красінського присвячено кілька досліджень [13; 21; 25], де вчений уперше опублікував [25], а згодом дослідив [21] знайдений ним у рукописі один з ранніх творів письменника — «Станси», написані французькою мовою. У брошурі [21] Болоз-Антоневич намагається відтворити процес становлення творчої особистості письменника-романтика, зіставляючи образи «Стансів» з листами З. Красінського та деякими творами його європейських сучасників.

У невеликому дослідженні [2] значно більше, ніж в інших працях Болоз-Антоневича, приділено уваги взаємодії розумових та інтуїтивних елементів світосприймання. Спираючись на філософію героїв Г. Сенкевича, вчений зробив спробу якщо не дослідити процес становлення і «вектор» розвитку „życia umysłowego“ митця на зламі XIX і XX ст., то принаймні зіставити дві сторони світосприймання, «повірити алгеброю» таємничі процеси, які спричинила в душі людини епоха трагічного перелому дійсності (Г. Сенкевич і Ян Болоз-Антоневич вбачають цей перелом у загибелі шляхетських родів). Як зберегти духовні і моральні цінності, що у цих родах передавалися від батька до сина, коли рвуться родинні зв'язки, коли життя міняється так швидко, що неможливо збагнути суть змін? Так можна сформулювати головні проблеми, на яких дослідник зосереджує аналіз роману Г. Сенкевича. У цій праці (вона, до речі, вимагає докладнішого аналізу, зокрема порівняння з іншими дослідженнями творчості Г. Сенкевича) вчений прагне прокласти шлях до створення естетичного ідеалу епохи, яку ще не могли збагнути, але трагічно відчували і герої письменника, і сам дослідник: «На те, чи автор дійсно мав намір дати в Леоні Плошовському лише виблиск, а не фермент нашого сучасного „życia umysłowego“, бо і тут знову... швидко... ламкість нашої художньої творчості була причиною, що героя нашого не довів до ваги символу і до висоти ідеалу (звичайно, в естетичному, а не етичному значенні цього слова) — на це хіба майбутнє покоління може дати відповідь. Воно зможе відповісти, чи «Без догмату» є тільки витворним і останнім виразом імпресіонізму, чи, навпаки, заповіддю і твором... який міг би стати символом розумової боротьби нашого народу... насінням нашого майбуття... Це

майбуття дасть нам тільки духовна боротьба, спокійна, глибока ретельна, що живучістю своєю охороняє себе від педантизму, що з гідністю відштовхує вічно з себе задоволений дилетантизм» [2, с. 266—267].

Загалом монографічні роботи Яна Болоз-Антоневича, як і його оглядові праці, спрямовані на пошуки естетичного ідеалу суспільства. Цей ідеал мистецтвознавець бачив у невмирущих шедеврах Гроттгера і Мальчевського, Рафаеля і Тиціана, — у духовних цінностях, непідвладних часу, які однаково важливі і для окремої людини, і для всього людства.

Крім оглядових і монографічних праць, у спадщині Яна Болоз-Антоневича є рецензії. Деякі з них настільки розширені, настільки глибоко обгрунтовані і оригінальні, що є, по суті, невеликими дослідженнями [14; 20].

Одна з них [20] — рецензія на брошуру Рувовського „W sprawie galeryj miejskiej“ (Lwów, 1908). Ян Болоз-Антоневич критикує автора брошури за те, що він помилково вважає за твір Рафаеля полотно «Мадонна» другорядного художника А. Бронзіно. Тут розкривається ще одна риса дослідницької платформи Болоз-Антоневича: ентузіаст загальнолюдської культури, він вважав за свій обов'язок виявляти і популяризувати її справжні цінності, відрізняти їх від другорядних творів.

Лаконічні біографічні нотатки, зроблені, очевидно, дружиною або дітьми Яна Болоз-Антоневича [33], деякі листи його до різних осіб [34; 35] та відгуки колег [33] дають можливість відтворити своєрідний, багатий внутрішній світ вченого.

Після закінчення краківської гімназії майбутній дослідник, як зазначено у нотатках, «студіював у Ягеллонському університеті право, але з більшим бажанням віддавався наукам гуманітарним, переважно польській та німецькій літературі. Брав жваву участь у культурному житті студентів і належав до зачинателів видання „Przegląd akademicki“ [33, арк. 44]. Дипломну роботу, присвячену творчості Шіллера, Ян Болоз-Антоневич виконав на рівні дисертації і одержав звання доктора філософії.

Перед талановитим юнаком відкрився шлях до глибшої освіти та наукової діяльності. Він виїжджає за кордон вдосконалювати знання: у Мюнхені вчиться у професорів германістики Верхсльда і Конрада Гофмана та у романіста Берне, а потім завершує освіту в Італії.

З перших кроків у науці Ян Болоз-Антоневич шукає свій шлях. Вже перші його праці вражають широтою інтересів, новизною і нешаблонністю висунутих проблем: у полі його зору — Шіллер і Димитрій Самозванець, взаємозв'язок між творчістю Лонгфелло і Гартмана... (На жаль, жодної з цих праць знайти не вдалося, і дізнатися про них можна лише з біографічних нотаток). Однак найголовнішою працею його у ті роки було встановлення автора анонімного трактату 1515 р. „Oratio ad papam de Roma antiqua“. Ним виявився Маркус Фабіус де Джіціоллі, близький друг Рафаеля. (Про це згадує автор нотаток; на жаль,

ні твору, ні згадок про це дослідження у самого Болоз-Антоневича знайти не вдалося).

Наприкінці 80-х років Ян Болоз-Антоневич назавжди поселяється у Львові. У 1895 р. він отримує посаду професора Львівського університету і розгортає у Львові бурхливу, різнобічну наукову і громадську діяльність. Поєднуючи таланти дослідника і письменника, педагога і організатора культурно-мистецького життя, він, за свідченням колег, був думки незмірно жвавої, шляхетності серця — надзвичайної (Zyła W. S. р. prof. Jan Boloz Antoniewicz // *Słowo polskie*, 1922, 13. 11).

Глибоке усвідомлення суспільної ролі мистецтва привело Яна Болоз-Антоневича до „Towarzystwa miłośników sztuki“, Ставши у 1901 р. його президентом і домагаючись допомоги Товариству, він звертається до польської влади міста з промовою, в якій висловлює глибоке розуміння суспільного значення мистецтва та естетичного виховання.

Громадянська позиція у поєднанні з найвищим професіоналізмом визначила раз і назавжди сенс творчої діяльності Яна Болоз-Антоневича і відбилася на усій його науковій спадщині. Крім власного доробку, яскраві штрихи до характеристики діяльності вченого-ентузіаста є у листах його до різних адресатів, зокрема до Р. Пілята [34] та В. Дідушицького [35].

Так, у двох листах до Р. Пілята, професора Львівського університету, президента «Товариства Міцкевича», Ян Болоз-Антоневич повідомляє, що послав адресатові для публікації у журналі Товариства роботи про А. Міцкевича: автор однієї — доктор Ландау, другої — не вказаний. (Чи не йдеться про одну і ту саму працю? Поки що не встановлено). Листи свідчать про інтерес Болоз-Антоневича до праць сучасників, намагання підтримувати колег і допомагати талановитим творам знайти шлях до читача. З цих же листів довідуємося: Ян Болоз-Антоневич мав намір вступити до «Товариства Міцкевича» [34, арк. 3].

Однак Болоз-Антоневич, дбаючи про колег і сучасників, дуже вимогливо ставився до їх професійних якостей. Так, в одному з листів до В. Дідушицького, видатного львівського діяча культури, власника картинної галереї, він висловлює подяку за прийняття кустошем до галереї Юзефа Петровського, якого вважав людиною рідкісної справедливості, котра має великий потяг до знань і терпіння: «він міг би видати каталог» [35, арк. 1—2]. У другому листі до В. Дідушицького Ян Болоз-Антоневич висловлює адресатові обурення тим, що на роботу до газети прийняли Мончинського, якого Болоз-Антоневич не радив брати, адже «йому бракує тактовності та задатків ученого»; свій негативний висновок Болоз-Антоневич обґрунтовує конкретним фактом: «Мончинський їздив до Відня (за його свідченням), щоби «щось підслухати і взяти, а потім якнайшвидше опублікувати, тоді як кустош... повинен шукати і досліджувати перш за все самостійно» [35, арк. 5—6].

Розглянуті у цій і попередній статті джерела, документи, друковані і рукописні, розкривають багатогранну, цілеспрямовану

вану діяльність Яна Болоз-Антоневича, — діяльність, яка становить нерозривну єдність теорії і практики, де зливаються життєво-особисте і творче обличчя вченого. Діяльність Яна Болоз-Антоневича визначається його професією і громадською позицією; в основі її — гуманізм і демократизм, глибоке усвідомлення виховної сили мистецтва. Ця позиція орієнтувала дослідника на вибір тем, які найповніше і найглибше задовольняли духовні запити сучасників; зумовила високий науковий рівень і пристрасно-емоційний стиль його робіт.

Праці Яна Болоз-Антоневича є науково-популярними у найширшому значенні цього слова, тобто поєднують глибокий науковий зміст із досконалою формою, доступною читачеві-любителю мистецтва і цікавою спеціалістові. Сучасники вченого зазначають, що ці риси сприймалися як новаторські і оригінальні. Позиція професіонала й громадянина визначала зміст і методи діяльності Болоз-Антоневича — професора, організатора виставок, критика і мецената молодих художників.

Праці Яна Болоз-Антоневича не втратили актуальності і для сьогоденних дослідників. Але щоб остаточно з'ясувати їх наукову цінність, необхідно глибше дослідити значення його творчої спадщини у контексті сучасної науки.

1. *Arnold Böcklin*. Lwow; Druk. Winiarza, b. r. 2. Bohater ostatniej powiesci Sienkiewicza: Studium nad „Bez dogmatu“. B. r. i m. 3. Cele i drogi sztuki koscielnej. Zolkiew: Druk. Bazylianow, 1897 (razem z Mycielskim Jerzy).
4. Grotter. Lwow; Warszawa: T-wo Nauczycieli szkół wyższ. we Lwowie, b. r. (Nauka i sztuka).
5. Historia, filologia i historia sztuki: Odczyt, wygłosz. na IV Walnem Zgrom. T-wa filol. we Lwowie 23 maja 1896 r. Lwow, 1897.
6. *Ikonographisches zu Troyez*. Leipzig, 1890.
7. Powszechna Wystawa Krajowa: Katalog ilustrowany Wystawy sztuki polskiej od roku 1764—1886. Lwow, 1894.
8. Katalog wystawy studziel J. Malczewskiego. Lwow, 1903.
9. Katalog wystawy 16 dzieł Arnolda Böcklina. Lwow; Nakł. T-wa przyjaciół sztuk pięknych, 1903.
10. Kosciół Sw. Elżbiety we Lwowie: Lwow: Nakł. red. „Dziennika polskiego“, 1901.
11. „Lament“ opatowski i jego tworca. Kraków; AU, 1921.
12. Leonardo da Vinci. Lwow: Druk. Lczinskiego, 1919.
13. Młodziec Krasinskiego. Krakow: Nakł. aut., 1891.
14. O malarstwie polskiem: Z powodu dzieła J. Mycielskiego.
15. Sto lat dziejow malarstwa w Polsce 1760—1860. Lwow: Nakł. aut., 1898.
16. O sredniowiecznych zrodlach do rzezb znajdujacych sie na szkatulce z kosci sloniowej w Skarbcu Katedry na Wawelu. Krakow: Druk. Uniw. Jagiellon, 1895.
17. O wieczery Lionarda da Vinci. Krakow, 1904.
18. Odkryte freski w gmachu pojezuickim. Lwow: Nakł. aut., b. r.
19. Portret Cecylii Gallerani przez Lionarda da Vinci w museum ks. Czartoryskich w Krakowie. Krakow, b. r.
20. Raz jeszcze: „Nasz Raffael“ (?). Lwów: Druk. „Wieku Nowego“, 1908.
21. Słance Zygmunta Krasinskiego. Kraków, 1911.
22. Świątynia zagadkowa Lionarda da Vinci. Lwów: Nakł. aut., 1900.
23. Sztuka włoska wczesnego odrodzenia. Lwów, 1906. (Litogr.).
24. „Wojna“ Artura Grottgera. Kraków: Druk. Anczyca, 1911.
25. Z nieznaných utworów Zygmunta Krasinskiego. Lwów: Nakł. aut., 1980.
26. Zagadka „derelitty“. Kraków, 1905.
27. (Tekst lekcji pro A. Malczewskiego). Autoграф. 1903, 20.04. Львів. 20 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 434.
28. Współczesna sztuka polska a wojna. Текст лекції. Чорновий автограф. 1916. Львів. 20 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 434.
29. „Amore sacro e profano“ Тусяна. Фрагмент наукової статті. Автограф. Б. р. (поч. XX ст.). Львів, 38 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 433.
30. Böcklin. Фрагмент дослідницької праці. Чорновий автограф. Б. р. (поч. XX ст.). Львів. 92 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 433.
31. O rozwoju twórczosci Arnolda Böcklina. Текст лекції. Автограф. 1903, 15.02. Львів. 48 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 436.
32. Cztery żywioły Тусяна. Фрагменти дослідницької праці.

Автограф. Б. р. (поч. XX ст.). Львів. 95 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 439. 33. (Матеріали про життя і творчість Яна Болоз-Антоневича: вирізки з періодичних видань, біографічні нотатки в автографах невстановлених осіб). 1901—1922. 67 арк. // ЛНБ, ф. 132, № 445. 34. Листи до Р. Пілята. Білові автографи. 1889; 1897. Мюнхен — Львів. 3 док., 5 арк. // ЛНБ, ф. 5, № 6424. 35. Листи до В. Д'душицького. Білові автографи. 1907—1908. 3 док. 5 арк. // ЛНБ, ф. 45, оп. IV, № 1668 (папка 24).

Стаття надійшла до редколегії 14.02.89

І. М. ТЕПЛЯКОВ, доц.,
Львівський університет

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ СИСТЕМНОЇ І ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Інтенсивний розвиток фразеології за останні сорок років перетворив її з вчення про просту сукупність ustalених словосполучень мови у самостійну лінгвістичну дисципліну, яка обіймає свій предмет і методи аналізу*. Сьогодні для абсолютної більшості дослідників існування поряд з лексичним особливого фразеологічного значення стало незаперечною істиною. Однак притаманна фразеологізмам суперечність, що виявляється у роздільносповненої їх структури й цільності семантики, які, у свою чергу, зумовлені своєрідним відбиттям у них загальної асиметрії мовного знака, робить фразеологізм надзвичайно складною одиницею мови. Про складність і суперечливість природи фразеологізму свідчить, наприклад, різноманітність теоретичних концепцій, які розглядають основні поняття фразеології як лінгвістичної дисципліни**. Це стосується, насамперед, смислової сторони фразеологічних одиниць (ФО), у зв'язку з чим у загальній теорії фразеології центральне місце посідає проблема семантики. Цій проблемі присвячена численна література, а втім її аж ніяк не можна вважати вичерпною. Існують значні розбіжності у тлумаченні аспектів змістовної структури ФО, її смислового обсягу, лишається спірною проблема семантичної цінності ФО порівняно зі словом. Спрощене розуміння семантичної організації ФО не дозволяє визначити справжню її функціональну значущість, відносно якої також немає спільності поглядів. Не розв'язано однозначно питання про те, чи мають фразеологізми, подібно до слова, функцію іменування, або ж їх функціональна роль зводиться в мові лише до вираження експресії.

---

* Серед основних методів дослідження фразеології у першу чергу слід назвати метод варіаційного аналізу В. Л. Архангельського, контекстологічний метод Н. М. Амосової, метод фразеологічної ідентифікації О. В. Куїніна, метод оточення М. Г. Тагієва, метод фразеологічної аплікації В. П. Жукова, метод структурно-семантичного моделювання В. М. Мокієвка та ін.

** Л. І. Ройзензон, наприклад, аналізує 11 сучасних концепцій, які, на його погляд, належать до найбільш поширених фразеологічних теорій у радянському мовознавстві [12, с. 5—76].

У численних теоретичних розробках проблем фразеології до цього часу переважно досліджувалася семасіологічна сторона значення ФО і значно менше місця відводилось питанню про те, як це значення втілюється у фразеологічних формах, як вони, позначаючи ті або інші явища життя, диференціюють поняття про них *. Взнявши свого часу початок від лексикології, фразеологія не віддалилася від неї, а йшла тим самим магістральним шляхом вивчення мови як засобу матеріалізації мислення. Це був період накопичення фразеологічних фактів, встановлення релевантних ознак ФО порівняно зі словом і словосполученням, аналізу їх лексико-семантичних і формально-граматичних особливостей, специфіки процесу формування фразеологічного значення тощо.

За останні роки, проте, особливо з появою фундаментальних праць з теорії номінації, у вивченні фразеології намітився якісний перелом, який висунув на передній план її функціональний аспект. Перехід до вивчення мови як засобу ідеалізації предметного світу не був випадковим, він підготовлений усім попереднім розвитком фразеологічної науки й є природним етапом у дослідженні ФО. Водночас перехід до вивчення мовних фактів за принципом «від значення до форми» настійно вимагає виділення функціонального аспекту ФО в окремий, самостійний розділ, а також нового підходу і чітких критеріїв аналізу матеріалу. Необхідність виділення функціональної фразеології і протиставлення її у певному смислі фразеології системній мотивується багатьма причинами. Серед них, передусім, причини внутрішні, що об'єктивно відбивають діалектику пізнання і можливість двостороннього трактування семантичної сутності ФО, а також зовнішні, пов'язані з поліпшенням лексикографічної і дидактичної діяльності, з інтенсифікацією навчання, теорією і практикою перекладу.

Уже в самій природі фразеологізму, в його становленні і функціонуванні відбиті етапи діалектичного пізнання дійсності від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного. Прототипом ФО, як відомо, найчастіше є вільне словосполучення, лексеми якого мають конкретні (вже усвідомлені) значення. У процесі метафоричного переосмислення, що може бути визначено як «семантичне перетворення буквального значення мовленнєвого або мовного прототипу фразеологізму, яке створює фразеологічну абстракцію» [7, с. 146—147], виникає якісно нове фразеологічне значення. Якщо перша ланка пізнавального ланцюга (конкретне — абстрактне) пов'язана з процесом формування значення ФО, її системою, то друга (абстрактне — конкретне) відбиває процес її функціонування. Мова по-різному реагує на ці рівні пізнання, моделюючи відповідним чином у своєму значенні суперечність самої реальності, що створює можливість двобічного трактування семантичної сутності ФО.

* До розряду найменш вивчених у фразеології відносить номінативну і комуникативну функції ФО В. М. Телія [15, с. 32—33].

Двостороннє (на рівні системи і на рівні функціонування) трактування семантичної сутності ФО ґрунтується на таких дуже важливих теоретичних передумовах: 1) поняття і значення, суть категорії близькі, але не тотожні; 2) існує об'єктивна можливість встановлення значення мовної одиниці (у тому числі й ФО) як за її сигніфікатом, так і за денотатом і певній протиставленості цих значень. «...Значення слова за денотатом денотативне значення, — зазначає з цього приводу Ю. С. Степанов, — може бути різним, а сукупність ознак поняття, які належать до цих різних випадків одного слова, — тією самою значення за сигніфікатом, сигніфікативне значення, може при цьому лишатися єдиним» [14, с. 315]. Встановлення семантичної цінності ФО на рівні визначення значення за сигніфікатом (семасіологічний підхід) і на рівні визначення значення за денотатом (ономасіологічний підхід) дає змогу відбити як онтологічний, так і функціональний бік мовного знака й тим самим уникнути абсолютизації одного з них.

У системі мови, на рівні визначення значення за сигніфікатом, смислова структура ФО представлена відношенням знака до сигніфіката (поняття), у зв'язку з чим вона характеризується розпливчатістю, дифузністю, більшим ступенем узагальненості і віддаленості від дійсності. Сигніфікативний аспект вказує на співвіднесеність ФО з поняттям, що нею передається, визначає її основне, логічне значення. На основі сигніфікативних відношень формується поняттєвий зміст ФО, який звичайно фіксується у тлумачних словниках. При переході від мови до мовлення ми переходимо від знака одного типу до знака іншої структури [3, с. 93—102]. У мовленні, на рівні визначення значення за денотатом, смислова структура ФО вже представлена відношенням знака системи мови до денотату (предмету або ситуації). Через це вона вимушена враховувати різні прагматичні елементи висловлювання, тип контексту, умови комунікації і в зв'язку з цим характеризується більшим ступенем конкретності, наближенням до реальності.

Уживання ФО у мовленні, актуалізація її денотативного значення завжди ситуативно зумовлене, «прив'язане» до певного типу контексту. Сигніфікативне ж значення ФО постійне, від контексту незалежне. Знання ситуацій уживання фразеологізмів, їх правильний вибір залежно від комунікативних цілей — одне з найголовніших завдань при навчанні іноземної мови. Це вимагає відповідної функціональної методики подання навчального матеріалу, а також спеціальних тематико-ситуаційних фразеологічних розробок і методичних посібників. До видань нового типу належать, наприклад, «Словарь-справочник по русской фразеологии» Р. І. Яранцева [18], „Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání“ під загальною редакцією Ф. Чермака, І. Гронєка і Я. Махача [19], де наведені типові ситуації уживання ФО. Знання ситуаційної обстановки уживання ФО не менш важливе для перекладачів, бо різномовні словники хоч і називаються перекладними, однак у словникових перекладах,

не подають функціонально-ситуаційних відповідностей, а фіксують лише відповідності семантичні.

Двостороннє трактування семантичної цінності ФО має принципове значення не лише для виділення системної (сигніфікативної) фразеології і фразеології функціональної (денотативної), а й для розв'язання дуже важливої в теорії мови проблеми співвідношення ФО і слова. Ця проблема, як відомо, довгий час є предметом дискусій дослідників [див., напр., 8, с. 10—21], одні з яких висунули теорію еквівалентності ФО синонімічному слову, інші ж, спростовуючи її, захищають теорію їх співвіднесеності. Різне розуміння співвідношення ФО і слова зумовлено, на наш погляд, різним підходом до їх смислової значущості, оскільки про семантичну еквівалентність ФО і слова можна говорити на рівні визначення значення за сигніфікатом, тобто при системному (семасіологічному) підході до значення. На рівні ж визначення значення за денотатом, тобто при функціональному (ономасіологічному) підході до значення, можна говорити лише про співвіднесеність їх смислових об'ємів. Порівн., наприклад, сигніфікативну еквівалентність чеських слова *hodně* і ФО *je tam hlava na hlavě* зі значенням «багато» і їх денотативну співвіднесеність, оскільки вказана ФО порівняно зі словом *hodně* має додаткові смислові ознаки: «множина сукупна, стиснена, замкнута».

Двостороннє трактування семантичної цінності ФО дає можливість наблизити розв'язання не менш важливої проблеми фразеологічної синонімії, що також не має однозначного тлумачення в науковій літературі. Лінгвісти переважно одностайні у визначенні синонімів як слів (і словосполучень), близьких за значенням. Однак саму близькість значень можна виводити як із системної (семасіологічної) спільності мовних одиниць, так і з функціональної (ономасіологічної), змішування яких веде до плутанини. Виходячи з двостороннього трактування семантичної значущості ФО, можна виділяти синонімію окремо на рівні системного (сигніфікативного) і функціонального (денотативного) визначення значення. Достатня умова реалізації системної синонімії — наявність у семантиці ФО схожого поняттєвого значення. Так, чеські словосполучення *mít děti jako kuželek*, *mít děti jako máku*, *mít děti jako píšťalek u varhan*, *mít děti jako smetí* і т. д. на рівні системи вступають між собою у синонімічні відношення, оскільки всі вони передають загальне поняття «багато». При такому підході до значення поняття фразеологічної синонімії значно розширюється. І навпаки, поняття синонімії звужується при функціональному (денотативному) підході, тому що, крім схожої поняттєвої співвіднесеності, беруться до уваги й інші елементи смислової структури ФО [див. детальніше про це 16, с. 61—66].

Послідовне розрізнення системної і функціональної фразеології та їх специфіки усуває неоднозначність у тлумаченні багатьох категоріальних ознак ФО. Однією з найбільш гострих лишається на сьогодні проблема фразеологічної усталеності і

тісно пов'язане з нею варіювання фразеологізмів. Поняття усталеності неоднаково відбито вже у визначеннях мовного статусу ФО. «Під фразеологізмом розуміється, — пише В. П. Жуков, — усталена (розрядка наша. — *І. Т.*) і відтворювана роздільнооформлена одиниця мови, яка складається з компонентів, наділена цілісним (або рідше частково цілісним) значенням і яка сполучається з іншими словами» [4, с. 6]. Інший автор, В. М. Мокієнко, у робочому визначенні ФО відповідно пише: «Під фразеологічною одиницею розуміється відносно усталене (розрядка наша. — *І. Т.*), відтворюване, експресивне сполучення лексем, яке посідає (як правило) цілісне значення» [10, с. 4]. Як видно з дефініцій, автори по-різному трактують ФО («усталена одиниця» і «відносно усталена»), бо один з них виходить зі системного розуміння фразеології як «вчення про одиниці постійного контексту» [1, с. 34], інший розглядає фразеологію як закономірний прояв «відомої гнучкості і діалектичності живого вживання ФО» [2, с. 9], їх функціонування. З цих же позицій системної і функціональної фразеології слід розглядати і поняття фразеологічного інваріанту (як конкретної її реалізації у вживанні). Ми спеціально тут не говоримо про оказіональне варіювання ФО, оскільки, як цілком справедливо зазначає В. М. Мокієнко, нормативне варіювання ФО у мовленні і так звані індивідуально-авторські перетворення фразеології з лінгвістичної точки зору — явища одного порядку [9, с. 7]. Таким чином, висунення усталеності як релевантної властивості ФО справедливе лише на системному рівні. Стосовно функціонального рівня фразеології доречно вживати термін «відносна усталеність».

Одне з найскладніших питань теорії фразеології, що має безпосередній вихід у фразеографічну практику, — це визначення компонентного складу ФО. Часто-густо одні й ті ж ФО представлені у словниках то в більшому, то в меншому компонентному складі*, що вносить розбіжності у визначення їх категоріального значення. Розбіжності особливо показові при виділенні категоріального значення у компаративних ФО (КФО), встановлення граматично панівного компоненту яких зумовлено різним підходом до розуміння структурної організації подібних виразів. Словосполучення *спать как убитый, голодный как волк* одні автори вважають деокомпонентними утвореннями, де перший компонент — повноправний член КФО, і залежно від його категоріальної приналежності включають такі фразеологізми в розряд дієслівних або ад'єктивних [13, с. 78—79]. Інші лінгвісти аналогічні КФО розглядають як однокомпонентні вирази, не визнаючи за словами *спать, голодный* прав компонентів фразеологізму, вважаючи їх словами-супровідниками або обов'яз-

* Напр.: *боятся как черт лаdana* (Словарь-справочник по русской фразеологии) [18, с. 109]; *как черт лаdana* (Фразеологический словарь русского языка) [17, с. 519]; *боятся как черт лаdana* (Школьный фразеологический словарь русского языка) [6, с. 164], де слово *боятся* — супровідник.

ковим фразеологічним оточенням і, відповідно, відносячи такі порівняльні звороти до ФО з прислівниковим категоріальним значенням [5, с. 226—227].

Поділ фразеології на системну і функціональну, оснований на двосторонньому тлумаченні семантичної цінності ФО, на наш погляд, і тут може зробити свій внесок в упорядкування визначення кількості компонентів фразеологізму. Існуючі два типи структурної організації ФО відбивають два рівні їх фразеологічного значення, а саме: системний (сигніфікативний) рівень і функціональний (денотативний). Нерозчленована, стисла, «чиста» структура характерна для ФО системного рівня; відповідно розчленованість, більша лінійна протяжність характерні для ФО функціонального рівня. Непрямо правильність такого послання підтверджує А. І. Молотков, який, розглядаючи сполучення типу *спать без задних ног, денег куры не клюют*, пише: «Особливості цих сполучень у тому, що кожний з таких фразеологізмів, ужитий без супутнього йому слова (у даному випадку *спать и денег. — І. Т.*), а так само з будь-яким іншим словом, перестає бути фразеологізмом... Ці слова невід'ємні від самого фразеологізму у будь-яких випадках його вживання (розрядка наша. — *І. Т.*), хоч вони і не входять до його компонентного складу. Назвемо їх обов'язковим словесним оточенням фразеологізму» [11, с. 21].

Двосторонній підхід до специфіки структурної організації ФО не суперечить і лексико-семантичному розвитку мови загалом, яка, з одного боку, прагне до регулярності, автоматичності, імпліцитності мовного знаку, а з другого — до його мотивованості, експресивності, експліцитності. Отже, на рівні системи власне форма фразеологізму представлена його структурним інваріантом, на рівні функціонування — відповідною варіантною формою.

Подібне структурне ділення ФО повинні відповідним способом відбивати словники, одні з яких (алфавітні, тлумачні) могли б фіксувати інваріантні форми фразеологізмів, інші (назвемо їх функціональними) — їх найбільш поширені та ужиті форми. Наприклад: *сломя голову* — власне форма ФО в алфавітному словнику і *бежать, лететь, нестись і т. д. сломя голову* — власне форма у функціональному словнику.

ФО, що відповідають першому структурному типові, відрізняються більш високим ступенем абстрагізації, внаслідок чого їх семантика розпливчаста, дифузна, ідіоматична, іноді багатозначна. Семантиці ФО другого структурного типу притаманна більша визначеність, конкретність, «речовинність», однозначність. Зрозуміло, більша лінійна протяжність структури ФО порівняно зі словом вже частково знімає багатозначність, у зв'язку з чим для ФО вона менш типова. Однак повне, узальне зняття багатозначності відбувається лише на рівні функціонування фразеологізмів, у контексті. Особливо це справедливо й окрасо виявляється у різних конотативних нашаруваннях ФО: Так, чеська ФО *je jich jako králiků* залежно від конкретної її

реалізації у тексті може мати й різну оціночну маркованість «схвалення», «несхвалення», «жартівливість»*.

Отже, на рівні системи і на рівні функціонування ФО виявляють такі протиріччя:

1. У лінгво-гносеологічному аспекті відбивають різні ланки процесу пізнання: конкретне—абстрактне й абстрактне—конкретне.

2. Посідають різну внутрішню структуру знака, що являє собою відношення між означаючим і сигніфікатом, з одного боку, і означаючим і денотатом з іншого.

3. Характеризуються різним ступенем узагальненості значення: дифузністю, абстрактністю, багатозначністю, більшою віддаленістю від реальності у системі й конкретністю, предметністю, однозначністю, більшою наближеністю до дійсності на рівні функціонування.

4. Відрізняються різною структурною протяжністю компонентного складу: меншою у системі й більшою в уживанні.

5. Характеризуються різним ступенем усталеності: усталеністю, нерозчленованістю формальної структури в системі і відносною усталеністю, розчленованістю і варіюванням компонентного складу у вживанні.

6. По-різному співвідносяться з одиницями лексичного рівня: еквівалентні з синонімічними словами в системі і співвідносні з ними при функціонуванні.

7. Посідають більш широку синонімію в системі та обмежену при функціонуванні.

Наявність суперечностей вимагає відмінних методів описання матеріалу, змішування їх призводить до плутанини й гальмує подальший розвиток фразеологічної науки і фразеологічної практики.

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
2. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970.
3. Гак В. Язык и речь в двуязычных словарях // Slovo a slovník: Bratislava, 1973.
4. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978.
5. Жуков В. П. Фразеологизм и фразеологическое окружение // Уч. зап. Моск. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. 1966. Т. 16. Вып. 16.
6. Жуков В. П. Школьный фразеологический словарь русского языка: Пособие для учащихся. М., 1980.
7. Куни А. В. Фраеологизация и источники фразеологических единиц // Словообразование и фразеологизация: Тез. докл. науч. конф. М., 1979.
8. Мокієнко В. М. Лексичне і фразеологічне значення // Мовознавство, 1988. № 4.
9. Мокієнко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1976.
10. Мокієнко В. М. Славянская фразеология. М., 1980.
11. Молотков А. И. Предисловие к Фразеологическому словарю русского языка. 2-е изд. М., 1968.
12. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии: Учеб. пособие. Самарканд, 1973.
13. Ройзензон Л. И. Русская фразеология: Учеб. пособие. Самарканд, 1977.
14. Степанов Ю. С. Номинация, семантика, семиология (виды семантических определений в современной лексикологии) // Языковая номинация (общие вопросы).

* Власне цим, мабуть, можна пояснити обережність, з якою віднісся колектив укладачів «Фразеологічного словаря русского языка» до емоційно-експресивної оцінки, у більшості випадків взагалі відмовившись від її виділення.

М., 1977. 15. *Телия В. Н.* Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. М., 1981. 16. *Тепляков И. М.* Синонимия у чешской фразеологии // Пробл. слов'янознавства. 1985. Вип. № 31. 17. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. 2-е изд. М., 1968. 18. *Яранцев Р. И.* Словарь-справочник по русской фразеологии. 2-е изд. М., 1985. 19. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přílohnání.* Praha, 1983.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.89

Д. І. РУДЕНКО, доц.,
Харківський інститут механізації та електрифікації
сільського господарства

ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ У НАУКОВИЙ СПАДЩИНІ К. ТВАРДОВСЬКОГО

Метою даної статті є вивчення системи лінгвістичних ідей відомого польського філософа та психолога, багаторічного професора Львівського університету Казімежа Твардовського (1866—1938). Спеціальний аналіз цієї проблеми у радянській і польській славистиці ще не здійснювався. Проте вона є достатньо важливою: Твардовський — фундатор та один з найвидатніших представників Львівсько-Варшавської філософської школи, для якої є особливо характерним інтерес до проблем пізнання (у тому числі повсякденного, не теоретичного) й семантики природної мови. Фундаментальні логіко-філософські питання у працях польських мислителів (наприклад, Т. Котарбінського, К. Айдукевича) аналізуються у постійному зв'язку з проблемами мови та структур мислення, які відображені у ній.

Підхід до мови, який розвиває Твардовський, тісно пов'язаний з питаннями психології. Це становить його специфіку, вирізняє з-поміж багатьох інших філософських концепцій мови. Вчений прагне, зокрема, встановити систему аналогій між структурою психічних актів та структурою мовних знаків, назв (nazw). «Хоча мовлення та мислення й не знаходяться у відношенні повного паралелізму, усе ж між психічними явищами і мовними формами, що позначають їх, виникає аналогія, що може сприяти виявленню властивостей, які існують у одній області, через виділення специфічних ознак, що властиві явищам іншої області» [21, с. 8]. За Твардовським, три елементи «психічного представлення» (przedstawienia psychicznego), сам акт уявлення, його зміст та предмет, відповідають трьом функціям назв: по-перше, назви (точніше, їх вживання) вказують на те, що у свідомості мовлячого відбувається якийсь психічний акт, по-друге, вони породжують у слухачого певен психічний зміст, який можна визначити як «значення» назви («значення назви збігається із змістом представлення, яке позначає ця назва» [21, с. 29]), по-третє, виконують функцію називання предметів, які відображені в уявленні, що є значенням

назви. Дані функції, як видно, можуть бути розподілені поміж елементами традиційного «семантичного трикутника» — «знаком», «значенням» та «денотатом». Це показує, що зближення психічного та мовного у Твардовського має глибинний характер, впливає з фундаментальних властивостей мови. Такий підхід становить чималу цінність для сучасної лінгвістичної семантики, яку характеризує посилена увага до проблеми психологічної реальності семантичних категорій. Самі категорії у семантиці трактуються як найвищі узагальнення одночасно у трьох сферах — мислення, психіки та мови [16, с. 36].

Твардовський включає до кола досліджуваних мовних виразів, головним чином іменні частини мови, передусім іменники. Теоретичне визначення назви у Твардовського дещо ширше — до назв він відносить «категорематичні», тобто відносно самостійні знаки. Проте семантична й формальна (зокрема, синтаксична) самостійність у найбільшій мірі характерна саме для імен. Відзначимо також, що загальна дефініція «предмета» у Твардовського дається через поняття «назви»: «предметом є усе те, чому ми даємо назву» [21, с. 31]. Таке визначення предмета не бездоганне, зокрема, воно майже повністю позбавлене онтологічної основи (порівн. [15, с. 20—23]). Однак так чи інакше наведена ідея може бути співвіднесена з трактуванням іменників як частини мови, що виражає значення предметності.

Лінгвістичні ідеї Твардовського увіходять до сфери так званої «філософії імені» — такої концепції мови (парадигми вивчення мови), у якій основна увага приділяється семантиці, сигніфікативній чи денотативній, мовних знаків, а не їх синтактиці або прагматиці [15, с. 3—5]. «Філософія імені», яка досить тривалий час була скоріше сферою історії науки, ніж сферою активних досліджень, зараз переживає свого роду відродження [15, с. 255, 256]. Це об'єктивно підвищує значущість лінгвістичних ідей Твардовського, які пов'язані з багатьма складними питаннями сучасної семантики, перш за все з проблемами психічного статусу мовних одиниць та специфіки відображення дійсності у природній мові (про дискусійність цих проблем у «філософії імені» див. [9]).

У своїх лінгвістичних міркуваннях Твардовський виходить головним чином із фактів польської мови. Проте вони розглядаються у загальноновознавчому аспекті не лише як факти даної конкретної («ідіоетнічної») мовної системи, але також як прояви тих чи інших універсальних семантичних ознак та закономірностей. Такий підхід впливає із характерного для Твардовського трактування мови у тісному зв'язку з мисленням та психікою: людське мислення у своїх найважливіших рисах універсальне.

Центральне місце у системі мовних виразів (імен) Твардовського займають загальні імена, які досліджуються паралельно з аналізом «загальних представлень». Вчений справедливо зазначає, що і загальні імена, і загальні уявлення співвідносяться з деякою множиною предметів [21, с. 83]. Проте за-

гальні імена далеко не у кожному контексті вживання мають своїм денотатом усі об'єкти того чи іншого роду. Отже, у системі мови множинність (так само, як одиничність) предметів, які можуть бути денотатами загальних імен, відбиті лише потенційно. Основною смислвою ознакою, що формує семантику даних імен, є значення дискретності, обчислювальності позначуваних об'єктів (детально див. [11; 12]).

Твардовський запроваджує до аналізу загальних імен (представлень) поняття «обчислювальності». Проте він розуміє обчислювальність не як загальну потенційну властивість окремих дискретних об'єктів, а лише як реальну дію ліку. На такому розумінні в системі Твардовського ґрунтується критика, у багатьох рисах справедлива, ідеї розкладності загального представлення на одиничні представлення окремих об'єктів: «можна мати загальні представлення й у тих випадках, у яких кількість предметів відповідних одиничних представлень, отже й самих цих представлень, є нескінченно великою» [21, с. 84]. У мовному плані Твардовський негативно оцінює положення, за яким загальне ім'я є сумарною назвою предметів, що позначаються відповідними одиничними іменами.

Відмовляючись від екстенціонального, денотативного трактування загальних імен як позначень дискретної множини об'єктів, Твардовський висуває альтернативне розуміння їх як позначень «загальних предметів». З того факту, що загальні уявлення не є сумою, конечною або безконечною, одиничних представлень, Твардовський робить висновок, що предмет загального уявлення також принципово відрізняється від множини предметів одиничних уявлень. За Твардовським, такий предмет є ненаочним, суто розумовим конструктом, «предметом взагалі». «Ніхто не може уявити собі «загальний трикутник», трикутник, який не був би ані прямо-, ані гостро-, ані рівнокутним, який не мав би якого-небудь кольору та якої-небудь величини» [21, с. 86]. (Відзначимо, що наведене судження має відповідність у сучасній діалектико-матеріалістичній філософії [7, с. 30, 31]).

Визначення «загального уявлення», яке дав Твардовський, у певній мірі передбачає розуміння значення як загальної операціональної-схеми, що задає правило або послідовність дій, розумовий результат яких визначає можливість застосування імені до об'єкта. Як пише, наприклад, К. І. Льюїс, «ми неспроможні уявити трикутник взагалі, однак ми легко можемо уявити собі обведення фігури за периметром очима чи пальцем й встановлення того, що ця фігура має три кути» [6, с. 222]. Ідея операціонального, «поелементного» підходу до значення може бути прямо виведена з деяких висловлювань Твардовського: «За допомогою загального уявлення представляється група елементів, спільних багатьом предметам. Ця група елементів представлена як певче спільне ціле; ним є предмет загального уявлення» ([21, с. 86], див. також [22, с. 134]).

Розуміння значення у дусі ідеї «загального представлення» не є бездоганим. Воно може бути застосовано передусім до

імен термінологічного характеру, які позначають ідеалізовані наукові об'єкти. Значення таких імен (наприклад, математичних та геометричних термінів) безпосередньо не спрямоване на реальні фізичні предмети, порівн. [18, с. 39]. (Сам Твардовський відносить уявлення геометричних об'єктів до уявлень, предмет яких у точному сенсі слова не існує [21, с. 26]). Проте зазначимо, що деякі елементи почуттєвого образу наявні навіть у смисловій структурі імен типу *коло*, *трикутник* (це впливає вже з розумінням даних імен як схеми просторових операцій) порівн. [7, с. 74]. Почуттєве й раціональне, узагальнене у мові тісно пов'язані одне з одним, у загальній тенденції не існують ізольовано (детально див. [11, с. 43—47]). Характерно, що трактуючи загальні уявлення як суто раціональні, поняттєві сутності [21, с. 86], Твардовський все ж вказує, що вони можуть бути співвіднесені з допоміжними (ротоспізурні) одиничними уявленнями які є наочними за своєю природою й породжують уявлення загальні [21, с. 89; 90; 22, с. 141; 142, 185—188].

Важливо підкреслити, що у мовній системі широко представлені також імена, значення яких не є переважно (тим більш чисто) поняттєвим. Це «імена природних класів», слова типу *тигр*, *тюльпан*, *сосна*, значення яких формує цілісний узагальнений, проте почуттєвий образ (див. [9]). Цей образ також містить операціональні елементи [7, с. 78]. Однак загалом почуттєво-предметне грає у значенні імен природних класів більш важливу роль, ніж у семантиці імен, що позначають ідеалізовані наукові об'єкти. Цікаво, що сам Твардовський не заперечує можливість існування психічних сутностей (в його термінології — *ogólnych wyobrażeń*, загальних уявлень*), у яких органічно поєднуються почуттєве й раціональне: «наочність цілком може бути узгоджена з таким уявленням, у якому виразно проявляються лише загальні ознаки, а індивідуальні більшою чи меншою мірою не враховуються [22, с. 143].

Характерна для Твардовського тенденція до надмірного розширення сфери «загальних уявлень», що трактуються як абстрактні сутності, зумовлює наявність у філософії польського вченого певних елементів «платонізму», об'єктивного ідеалізму: «Абстрагуючись від уявлення як конкретного актуального психічного акту, Твардовський по суті вторгався до сфери онтології» [2, с. 186]. Цей аспект філософії Твардовського піддавався критиці (зокрема, у працях Т. Котарбінського) й з лінгвістичних позицій [2, с. 343, 344; 10]. Проте загалом загальна теорія уявлення досить адекватно відображає відмінність двох основних аспектів імен (й ширше — повнозначних слів) природної мови, сигніфікативного, поняттєвого, з одного боку,

---

* У Твардовського розрізняються поняття „przedstawienie“ — уявлення та „wyobrażenie“ — уява. Перше розуміється як психічний концепт взагалі, а друге, у традиційному психологічному смислі, як психічний концепт, що містить елементи почуттєвого, наочного.

та денотативного, референтного, з іншого. Як, зокрема, зазначає дослідник, мова часто використовує однакові назви для позначення як загальних, так і відповідних одиничних уявлень (лише власні імена позначають виключно одиничні уявлення) [21, с. 87]. Твардовський прагне виявити й деякі власне мовні, зокрема формальні, відмінності різних модусів вживання імені. «У мовах, що зберегли означений артикль, речовник у сполученні з ним, а у мовах, які втратили означений артикль, речовник без доповнення, часто є назвою загального предмета, У випадках, коли позначається одиничний предмет, нерідко використовується складний вираз, що складається з речовника, який служить для позначення відповідного загального предмета, та певного доповнення. Цим доповненням у залежності від обставин є або вказівний займенник, або неозначений займенник (jakiś, pewien), або підрядне речення, яке вводить індивідуалізуючі ознаки предмета» [21, с. 87]. Наведене судження Твардовського досить точно характеризує формальну й семантичну специфіку вживання імен природної мови. Наприклад, у родових висловлюваннях з іменем у формі узагальненої однини речовники артиклевих мов дійсно звичайно вживаються з означеним артиклем [3, с. 158, 159; 4]. Семантика відповідних речень базується на уявленні ідеального, реально не існуючого одиничного об'єкта як символу усього класу, тих чи інших його істотних властивостей (тут можливі цікаві аналогії з «загальним предметом» Твардовського). Родові судження висувають на перший план сигніфікативний, ознаковий аспект імені [12, с. 18—21].

У філософських та психологічних працях Твардовського представлено також чимало цікавих міркувань щодо імен інших типів, перш за все абстрактних. Дані імена трактуються Твардовським як позначення властивостей, дій та відношень, що абстраговані від предметів, пор. *wysokość* 'висота', *wzrost* 'зріст', *zapach* 'запах', *ojcowsstwo* 'батьківство' та ін. Твардовський зазначає, що уявлення ознак, які об'єктивно не можуть бути відокремлені від предметів-носіїв як окремих об'єктів позначення, можливе лише завдяки мові. «Засобом, що створює можливість мислення за допомогою абстрагованих властивостей, є вирази мови» [22, с. 161]. Такий підхід близький до лінгвофілософського розуміння абстрактних імен як слів, що являють собою результат лінійзації, розчленування мовою позамовної дійсності, об'єктивізації властивостей та відношень [14, с. 143, 144].

Значна (дещо більша, ніж у імен інших типів) залежність абстрактних імен від процесів мовної категоризації дійсності визначає особливості їх значення. Семантика даних імен не зводиться виключно до позначення властивостей, що представлені як осібні об'єкти, тобто не є суто денотативною. Абстрактні речовники, являючи собою номіналізації, відпредикатні утворення, виконують також важливу внутрішньомовну функцію приведення граматичної форми речення у відповідність з його комуніка-

тивною організацією, зокрема формують згорнуту предикативну структуру, зв'язують слова у реченні [1]. Предикативна специфіка абстрактних імен також у оригінальній формі відображена в концепції Твардовського. Він, зокрема, зазначає, що у свідомості поняття абстрагованих рис можуть заміщатися їх символічними чи напівсимволічними уявленнями, які не є представленнями самих ізольованих властивостей: «розум вільно порівнює, з'єднує, роз'єднує властивості, не дбаючи про те, щоб дійсно мислити їх у ізоляції» [22, с. 164] *. Так, наприклад, той, хто порівнює колір двох предметів, зріст двох людей, уявляє собі не властивості як окремі об'єкти, а об'єкти, що мають певний колір, зріст і т. ін. (у термінології Твардовського це «напівсимволічні уявлення»). Більше того, функція абстрактних імен може бути й суто синтаксичною, «символічною» «Той, хто у ході розмови вживає висловлення *Ja lubię bardzo zapach rezedy* 'Я дуже люблю запах резеди', звичайно уявляє собі вирази, з яких складається це висловлення, але не резеду з її запахом» [22, с. 164].

Для семантики абстрактних імен характерно складне співвідношення власне іменних та предикатних ознак. Цікаві міркування, що об'єктивно відносяться до цієї проблеми, представлені у спеціальній статті Твардовського — «Про дії та результати» [19]. Твардовський, зокрема, зазначає, що у лексичних парах типу *skakać-skok* 'стрибати — стрибок', *krzyczeć-krzyk* 'кричати — крик', *spiewać-spiew* 'співати — спів', *blądzić-bląd* 'помилитися — помилка' між дієсловом та похідним від нього речовником встановлюються смислові відношення дії та результату, продукта (*wytwora*) дії. Безумовно, визначення денотатів наведених імен як продуктів дії є дещо незвичним: вони не мають сталого матеріального існування. Проте онтологічна й семантична нестандартність даних результатів проявляється у трактуванні їх як «психофізичних» чи навіть просто психічних, тобто великою мірою залежних від способу їх уявлення у пізнанні (про гносеологічну та лінгвістичну відносність абстрактних імен [див. 11, с. 48—50]) **. Відповідні імена називають не просто дії, а скоріше події, тобто відносно самостійні відрізи часового ланцюгу, що мають деяку внутрішню специфіку [5]. Як пише Твардовський, у імен типу *spiew*, *bląd* виразно відчувається подієвий (*zdarzeniowy*) момент [19, с. 40]. У свою чергу, спрямованість номінації на позначення подій «завжди ство-

---

* Звичайно стверджується, що подібну точку зору вперше сформулював О. Есперсен, який у «Філософії граматики» (1924 р.) писав: «Коли я гозсрю про красу молоді дівчини чи про мудрість старика, я зовсім не думаю про ці якості як про речі чи реальні предмети; для мене це тільки іншій спосіб вираження думки «вона красива», «він мудрий» і т. ін. [3, с. 153]. Проте, як можна побачити, предикатно-синтаксичні риси абстрактних імен охарактеризовані і у праці Твардовського «Уявлення та поняття», яка вийшла ще 1898 р.

** За Твардовським, власне фізичні результати дій позначаються такими речовниками, як *pisto* — 'письмо', *gzezba* — 'скульптура', від *gzezbić* — 'ліпити, вірізати', *gysunek* — 'малюнок'.

рює можливість для збагачення значення ознаками денотату» [1, с. 356].

Твардовський приділяє чимало уваги й ще одному семантичному типу імен — так званім «пустим (безпредметним) іменам», до яких традиційно відносять позначення фантастичних, неіснуючих об'єктів (*sentawr* 'кентавр', *rusalka* 'русалка', *mar-sjanin* 'марсіанин'). Проте філософ підкреслює, що такі імена, не називаючи матеріально існуючих об'єктів, завжди мають і «зміст», і «предмет», тобто не є ні безпредметними, ні тим більш семантично пустими [21, с. 25]. Предмет цих імен існує у особливому, інтенціональному сенсі, який полягає у «бутті уявленім» [21, с. 21]. Такий тип існування у сучасній марксистській теорії пізнання звичайно визначається як «семіотичне (семантичне) існування»: «об'єкт існує семіотично, будучи названим чи позначеним й тим самим запровадженим до сфери розумового оперування суб'єкта» [17, с. 55]. «Семантичне існування» розглядається як цілком повноправний (хоча, безумовно, вторинний по відношенню до «матеріального існування») різновид існування, який створюється значенням слів природної мови та операціями з ними (тобто їх вживанням) [7, с. 106, 107].

«Пусті імена» не існують як окремі, маючий власну формальну специфіку мовний клас. Наявність у природній мові формально виділеної категорії позначень вигаданих об'єктів означало б, що у лексичній семантиці фіксується послідовна наукова класифікація, де розрізняються реальні й фантастичні предмети. Проте можливість такого стану речей видається апріорно дуже малоюмовірною й не підтверджується конкретним мовним матеріалом [13]. Трактування Твардовським «пустих імен» як імен, які мають ту ж семантичну структуру («зміст» та «предмет»), що імена інших типів, є важливим аргументом на користь викладеної точки зору на дані імена.

Таким чином, лінгвістичні ідеї Твардовського являють собою цілісну, у багатьох рисах дуже цікаву систему поглядів на семантику різних типів імен (назв) та ім'я загалом. Компонентом, що об'єднує цю систему, є психологічна концепція «уявлення».

1. Арутюнова Н. Д. Сокровенная связка (К проблеме предикативного отношения) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1980. Т. 39. № 4. 2. Верникова М. М. Методологический анализ кризиса философского идеализма: На материалах польской философии конца XIX—первой трети XX в. К., 1978. 3. Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. М., 1958. 4. Иринева Н. Ф. Родовой (обобщающий) артикль в английском языке // Пробл. языкознания и теории англ. яз. 1976. Вып. 1. 5. Краевский Вл. Проблемы онтологической категории причины и следствия / Пер. с пол. // Закон. Необходимость. Вероятность. М., 1967. 6. Льюис К. Виды значения / Пер. с англ. // Семантика. М., 1983. 7. Пивоваров Д. В. Проблема носителя идеального образа: операционный аспект. Свердловск, 1986. 8. Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика: Проблемы и методы. М., 1977. 9. Руденко Д. И. Имена естественных классов, собственные имена и имена номинальных классов в семантике естественного языка (К проблеме взаимоотношений логики и лингвистики) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1987. Т. 46. № 1. 10. Ру-

денко Д. І. Лінгвістичні ідеї Т. Котарбінського (система імен) // Пробл. слов'язознавства. 1988. Вип. 37. 11. Руденко Д. І. Общее имя как явление естественного языка // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1986. Т. 45. № 1. 12. Руденко Д. І. Общее (нарицательное) имя и выражение множественности в семантике естественного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1985. 13. Руденко Д. І. «Пустое имя» в логике и в семантике естественного языка // Анализ знаковых систем. История логики и методологии науки. К., 1986. 14. Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983. 15. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. М., 1985. 16. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. Семиологическая грамматика. М., 1981. 17. Троицкий В. П. Семиотическое существование // Семиотика и информатика. Вип. 11. М., 1979. 18. Шмелев Д. Н. Введение // Способы номинации в современном русском языке. М., 1982. 19. Twardowski K. O czynnościach i wytworach // Semiotyka polska. 1894—1969. Warszawa, 1971. 20. Twardowski K. O istocie pojęć // Twardowski K. Wybrane pisma filozoficzne. Warszawa, 1965. 21. Twardowski K. O treści i przedmiocie przedstawień // Ibidem. 22. Twardowski K. Wyobrazenia i pojęcia // Ibidem.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.89

О. В. ЛЕЦАК, асист.,
Тернопільський педінститут

ПРО ОСНОВИ СТРУКТУРУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ МОВИ: ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ (на матеріалі слов'янських мов)

1. Питання про категоріальну структуру мислення

Розгляд лінгвістичного матеріалу у тісному взаємозв'язку з мисленням — одна з головних особливостей ономасіологічного підходу в лінгвістиці. Основні його положення узгоджуються з положеннями функціонально-структурного напрямку, репрезентованого в 30-х роках членами Празького лінгвістичного гуртка. На першому плані цієї теорії два положення: про структурність мови та про значення мовних одиниць як їх функціональне призначення. Структурний характер мови (тобто її системність) розуміється як обов'язкова взаємопов'язаність усіх її елементів в ієрархічному плані. Функціональний характер мови інтерпретуємо як призначеність мови бути, з одного боку, виразником мислення (передусім індивідуального) [10, с. 21; 20, с. 31], а з іншого — знаряддям мовлення. Це зовсім не означає, що ономасіологія ігнорує соціальний характер мови. Мова загальна розглядається як феномен, що «існує в вигляді індивідуальних мов» [21, с. 53] і не може існувати поза ними. Зрозуміти структуру загальної мови можна лише через вивчення структур індивідуальних мов.

Щоб усвідомити об'єкт дослідження, слід розглянути поняття обігу інформації і місце мови та мислення в ньому. Мислен-

ня — це процес створення інформації та її засвоєння (при одержанні вже готової інформації). Натомість мова — не процес, а система одиниць і правил їх функціонування. Опіраючись на досягнення вітчизняного та світового мовознавства і психології [15], можна схематично зобразити процес створення та передачі (тобто обігу) інформації таким чином: мислення (опіраючись на СМ — структуру мислення, суб'єкт створює інформацію у вигляді суджень і умовиводів); внутрішнє мовлення (опіраючись на мову, суб'єкт кодує, вербалізує інформацію); зовнішнє мовлення* (за допомогою системи знаків, тісно пов'язаної з мовою, суб'єкт передає закодовану інформацію). Далі процес набуває дзеркально оберненого вигляду; сприйняття готової інформації, її девербалізація [7, с. 168] та засвоєння, тобто залучення інформації до пам'яті. Отже, розглядати слід не дихотомію «мова — мислення», а «мова — структура мислення».

Перша вимога до опомасіологічного дослідження — займати позицію суб'єкта мови [24, с. 34]. Таким чином, «сутність ономасіологічного підходу до вивчення мови полягає в тому, що при цьому підході на перший план виступає діяльність мовлення говорючого, що починається з деякого позамовного змісту і закінчується певними засобами його мовного вираження [8, с. 63].

Питання про системність лексики ми розглядаємо в безпосередньому зв'язку з КСМ — категоріальним структурним мисленням — системою дискретних невербальних одиниць, на яких ґрунтуються судження і умовиводи. На користь невербального характеру одиниць мислення, а також їх системності свідчать праці таких вчених, як І. Н. Горелов, О. І. Мещеряков, В. О. Колєватов, О. І. Кукушкіна, Д. І. Дубровський, О. О. Залєвська, А. В. Антонов; про це ж писав Вілем Матезіус, а ще раніше — Микола Крушевський. Цікавим у цьому відношенні є висловлювання А. Ейнштейна: «Для мене не підлягає сумніву, що наше мислення протікає, переважно обминаючи символи (слова) і до того ж невідомо» [23, с. 133]. Безпосередньо нашої теми торкається постулат М. В. Крушевського про «відповідність світу слів світові думок» як основний закон розвитку мови: «Слова повинні класифікуватись у нашому розумі в ті ж групи, що й позначувальні ними речі» [12, с. 67]. Оскільки ніяких класифікацій в природі існувати не може, то фразу Крушевського слід інтерпретувати так: класифікація (структурування) елементів лексики здійснюється носіями мови згідно з розумінням речей і їх відношень, тобто згідно з світоглядною моделлю світу [16, с. 33], що панує в суспільстві. Через це лінгвістична модель світу не в усіх аспектах збігається з науковою моделлю світу. Лексична система мови (ЛСМ) ґрунтується на категоріальній структурі мислення, отже і повинна будуватись на тих самих засадах, що й КСМ. Наше завдання знайти критерії структурування КСМ слов'янського типу мислення і продемон-

* Детальніше про це див. [4], а також погляди Ноєла Хомського та його послідовників на глибину структуру [напр., 19].

струвати її відображення в лексичних системах російської, чеської, польської та болгарської мови. Об'єкт дослідження обмежимо ономасіологічною категорією «субстанція».

Розглядаючи КСМ як систему дискретних одиниць, відзначимо, що всі ці одиниці мають чуттєвий елемент у своєму складі. В нашому розумінні КСМ має дещо спільне з УПК (універсальним предметним кодом) Жинкіна та його інтерпретацією Гореловим [7, с. 156—158], зокрема в ярусному характері. Але на відміну від згаданих авторів, ми вважаємо, що структура дискретних одиниць мислення дуже «щільна»; в ній хоча й існують грані між одиницями різного рівня абстрактності та узагальнення, але це досить умовний поділ, що передбачає можливість існування перехідних, і, не виключено, досить широких шарів інформативних одиниць. Ці одиниці складаються з ряду образних, емпіричних та раціональних елементів, пов'язаних асоціативними зв'язками.

2. Асоціації як основа системності КСМ

Першим, хто звернув увагу на безпосередній зв'язок асоціацій з мовою, був М. Крушевський. Він виділив два типи асоціацій і цілком слушно пов'язав асоціацію подібності з парадигматикою, а асоціацію суміжності — з синтагматикою. Ми вже розглядали це співвідношення в структурі значення лексичної одиниці (ЛО) та поняття як одиниці верхнього ярусу КСМ [14], виділивши три компоненти в структурі даних одиниць: категоріальний, сигніфікативний та референтивний. Категоріальний компонент будемо розглядати як набір асоціацій подібності, що поєднують дане поняття з однорідними та узагальнюючими. Ця інформація, закладена в кожній одиниці КСМ, дає можливість порівнювати, протиставляти поняття, отже, будувати дефініції. У мові категоріальне значення ЛО допомагає співвідносити слова як синоніми чи антоніми, а в мовленні забезпечує функції узагальнюючого слова, однорідних членів або підмета і присудка, виражених однією частиною мови. Водночас здатність інтегрувати поняття мають і референтивні асоціації (тобто асоціації суміжності). Напр.: «В Шумен, в Преслав, в селата Изгрев, Царев брод» (Отечество). Однорідність опирається на єдність категоріальної ознаки «місце поселення людей», але з точки зору болгарина ця однорідність посилюється референтивною інтегруючою асоціацією «...В Шуменському краю Болгарії». Традиційна лінгвістика таку інформацію віднесла б до енциклопедичної, але це чисто лінгвістична інформація, закладена в кожній з однорідних одиниць. Асоціація може бути сильною, якщо індивідууму часто доводиться використовувати цей асоціативний промінь (і навпаки). Інтенсивність асоціацій залежить від настановлення. Іноді слабка асоціація підсилюється контекстом. Ряд назв селищ Шумського краю, що йдуть у тексті як однорідні, підсилюють спільну категоріальну ознаку одиниць, виражених однорідними членами. У чеському контексті „Sply:

puti autorova talenta, vedomi a citeni“ (Kvety) синонімія і однорідність останніх трьох членів забезпечується категоріальною асоціацією «субстантивована інтелектуальна властивість людини». Елемент „citeni“ має полівалентну звукову об'єднанку, тобто таку, що може служити знаком для різних ЛО. Контекст перечислення дає змогу ідентифікувати ЛО. Визначивши її категоріальне значення, ми легко відрізняємо її від одиниці „citeni“ з категоріальним значенням «субстантивована інтелектуальна дія». Порівняйте „citeni jazyka“ з вищенаведеним прикладом. Контекст не породжує значення, а лише допомагає слухачеві (читачеві) ідентифікувати ЛО. В ЛСМ дані одиниці відносяться зовсім до різних ономасіологічних угруповань, отже, „citeni“ не може бути полісемічним словом. А тепер зупинимось на зв'язках асоціацій різного типу з мовною семантикою.

3. Види сем

Відомо, що сема вважається найменшою одиницею лексичного значення. Але чітко не пояснено, що під цим висловом слід розуміти. Ономасіологічний підхід до проблеми значення може дати відповідь на це питання. Семою можна вважати інформацію про сильну (стійку) асоціацію. Отже, сильні категоріальні інтегруючі асоціації, які входять до категоріального компонента поняття утворюють відповідно категоріальні семи, що знаходяться в ієрархічних взаємовідносинах.

Категоріальні асоціації як асоціації подібності своєю дією створюють подвійну інформацію. З одного боку, це інформація про єдність даного поняття з поняттями однієї ономасіологічної групи понять (категоріальна сема). Але водночас категоріальні асоціації створюють інформацію про відокремленість даного поняття в системі. Набір диференціюючих категоріальних асоціацій частково творить другий компонент структури поняття — сигніфікат [14].

У мовленні сигніфікативний компонент не має особливих, відокремлених від категоріального та референтивного, засобів вираження. Це зовсім не означає, що він не існує. Не існує лише якихось особливих сигніфікативних асоціацій. Будь-який приклад підтвердить: особливість (відокремленість) одиниць усвідомлюється носієм мови одночасно з її єдністю з системою. Певна складність «відокремлення» при розумінні може виникнути лише в контексті з так званими «багатозначними словами». «Багатозначні» вони лише для слухача (читача), який погано знає мову або виключений із ситуації комунікації. Розглянемо приклад... *struktura rachunkow i wkadow oszczednosciowych* (Трубина Іуду). Обидва слова, що нас цікавлять (*rachunek* і *wklad*), мають омоніми, але носій мови чітко відрізняє їх від омонімічних, передусім за допомогою ідентифікації за референтивною ознакою, вираженою в слові „*oszczednosciowych*“, що допомагає зосередитись на темі «фінанси», та категоріальною ознакою «абстрактний результат банківських операцій». Отже,

сигніфікативні семи можуть створюватись і референтивними асоціаціями, які визначають тематичну особливість поняття. Це інтегруючі тематичні семи (на відміну від категоріальних сем як інтегруючих онтологічних). Другий лексичний елемент „wklad“ при цьому ідентифікується аналогічно елементу „gashupiek“, оскільки цей елемент контексту простіший стосовно свого омоніму (вони належать до різних тематичних сфер). Елемент „wklad“ має омонім з категоріальним значенням «субстанційована банківська операція», що знаходиться в тій самій тематичній сфері «фінанси», але ця омонімія нейтралізується категоріальним контекстом („gashupiek“ і „wklad“ однорідні члени і синоніми); референтивним контекстом „struktura gashunkow i wkładow“, який відносить елемент „struktura“ до обох наступних елементів, а отже, зрівнює їх у категоріальному відношенні. Таким чином, сигніфікативний компонент поняття і значення ЛО складається з інформації двох видів асоціацій: категоріальних диференціюючих та референтивних інтегруючих. Категоріальні інтегруючі асоціації (що формують категоріальний компонент поняття) групують всі поняття КСМ в онтологічну підсистему, а референтивні диференціюючі (що формують референтивний компонент поняття) групують поняття КСМ у тематичну підсистему. Експериментально встановлено [11]: люди, які пройшли курс навчання, в плані номінації і комунікації дещо відрізняються від людей, які виростили в традиціональному оточенні і регулярно не навчалися. Це пояснюється ось чим: у перших сильнішими виявились інтегруючі категоріальні асоціації (і в їх мовленні переважали дефініції), а у других — диференціюючі референтивні (в мовленні переважали описові конструкції). Таким чином, можна сміливо стверджувати наявність двох підсистем у межах КСМ: онтологічної та тематичної. Підсумуємо вищесказане:

Компоненти поняття	Характер асоціацій	Компоненти ЛО	Семи
Категоріальний	Категоріальні інтегруючі	Категоріальний	Категоріальні
Сигніфікативний	Категоріальні диференціюючі + референтивні інтегруючі	Сигніфікативні	Сигніфікативні
Референтивний	Референтивні диференц.	Референтивний	Референтивні

4. Ономазіологічна категорія «субстанція»

Найбільш розгалуженою в КСМ слов'янських народів є категорія субстанції. Можливо, це особлива прикмета мислення всіх європейців, а, можливо, і взагалі людини. У всякому випадку навіть такий противник єдності мислення різних народів, як Б. Уорф визнавав: «Який би невловимий характер не мало в окремих випадках розмежування іменника та дієслова; немає такої мови, яка б зовсім зневажала це розмежування»

(цит. за: [5, с. 25]). Об'ємність і розгалуженість категорії «субстанція» пояснюється передусім характером понять, що формують категорію. Ці поняття найбільше пов'язані з образною пам'яттю. Первісно в цю категорію входили лише так звані конкретні поняття. Взагалі терміни «конкретність» і «абстрактність» стосовно понять як одиниць КСМ мають досить відносний характер. Узагальненість, абстрактність властиві будь-якому поняттю. «Конкретні» ті поняття, що безпосередньо походять з емпіричних та образних даних. «Абстрактні» поняття категорії «субстанція» теж пов'язані з образною пам'яттю, але опосередковано, через «конкретні». Тут можна сміливо стверджувати: функцію «чуттєвого забезпечення» для понять вищого ступеня абстрактності відіграють диференціюючі референтивні асоціації.

5. «Конкретні» субстанціальні поняття

Грунтуючись на проведеному дослідженні, спробуємо схематично зобразити структуру ономазіологічної категорії «субстанція».

Категорія — субстанція (кат. ознака: «субстанціальність, можливість бути, існувати»). Показник у контексті мовлення — функція підмета, додатка або присудка в конструкції «іменник — іменник».

Підкатегорія — предмет (кат. ознака «конкретність, емпіричність, чуттєвість»). Показником у контексті мовлення може бути: функція додатка при дієсловах зі значенням «сенсорна дія»; функція підмета при дієслові-присудку зі значенням «конкретна фізична дія» та ін. Напр.: Мишкин *хозяин* задорно кричит (Горьк.); нашла *какую-то книгу* и разодрала ее в клочья; *но* дійдоха *двама* и *счупиша китарите* (Отечество); *razat vysoce tvrde slitiny*. Цікаво розглянути польський приклад „na takie pojawily sie obozy „Awangarda XXI wieku“; „przyjechali do obozu“; „obozy „Awangardy“ powinny sie zajmowac...“; „uczestnicy dotychczasowych obozow“ (Tryb.). З погляду традиційної лінгвістики перед нами одне і те ж слово. Але з функціональної точки зору ми зіштовхнулися з чотирма різними словами, що входять до однієї ономазіологічної категорії і однієї тематичної мікрогрупи, проте категоріальне значення кожного з цих слів різне. Перше поняття — «продукт дії; графічний знак», друга — «місце перебування людей на відпочинку», грете — «люди, організовані з певною ціллю» і, нарешті, четверте — «подія». Три перших належать до підкатегорії «предмет», останнє — «абстрактне явище». Останнє поняття зустрічається в тексті ще раз: „zapraszani na obozy“. Порівн.: „...na urlop“, „...na wybory“, „...na zabawe“, „...na gre“.

У підкатегорії «предмет» виділяємо ономазіологічні види «істот» та «неістот». Суттєвим показником у контексті мовлення для виду «істоти» є вступ в синтагматичні відношення з дієсловами «фізіологічна дія», «інтелектуальна дія» і з прикметниками «фізіологічна властивість та інтелектуальна або психічна

властивість». Поняття цього виду частіше за інші використовуються в функції підмета, рідше за інші — в функції обставини. Відповідно властивими функціями «неістот» є роль додатка при дієсловах «фізична дія», а також означуваного слова з прикметниками «фізична якість». Ономасіологічний вид «істота» ми гіпотетично поділили на підвиди «особа» і «тварина». Далі йде поділ на окремі ономасіологічні типи: «Особи» — споріднена особа, «особа за статтю і віком», «діяч», «носіїв властивості», «особа за соціальним станом, «особа за національністю» та ін. Сюди ж приєднуються гібриди квантитативності «поняття груп осіб», «тварини» — «звірі», «птахи», «плазуни», «комахи». Цей поділ не зовсім збігається з прийнятими в зоології класифікаціями, згідно з якими мова розвивається не на науковій, а на традиціональній основі. У цьому підвиді теж є квантитативний гібридний тип «угруповань тварин».

Кожна категорія включає ряд понять, які можна вважати первісними для даної категорії. Такі поняття в свою категоріальну частину включають переважно категоріальні інтегруючі асоціації, що виражають сутність категорії. Для категорії «субстанція» — це деякі типи підкатегорій «предмет». Всі інші поняття нами вважатимуться гібридами.

Вид «неістот» умовно поділяється на підвиди «рослини», «речовини», «природні предмети», «предмети дії»... Нас особливо цікавлять гібриди, що поєднують у категоріальному компоненті домінуючі субстанціальні та процесуальні асоціації. Підвид «предмети дії» підрозділяється на типи «засоби праці» (або «сировина»), «знаряддя праці», «продукти праці». Функціональним показником перших двох типів є роль непрямого додатка в орудному відмінку, що доповнює дієслово «фізична дія», а також функцію головного слова в словосполученні з іменником «субстантивована дія» у родовому відмінку з прийменником: «что написано пером, то не вырубишь топором», „rgklad za rotoposi stroju“, „w rzucie dyskiem“; у словосполученні з дієприкметником у ролі узгодженого означення: «друкарська машинка». Функціональну позицію, яка дає можливість визначити категоріальне значення тії чи іншої одиниці, не слід абсолютизувати. Неможливо в такому короткому огляді дати вичерпний аналіз функції того чи іншого типу чи виду. Водночас пошуки таких функціональних ключів можуть привести до дуже корисних наслідків (хоча б для створення задовільної формалізованої машинної системи спілкування, мови міжнародного спілкування). Іноді функцію знаряддя можуть виконувати поняття, що не належать до типу «знаряддя праці», а функцію обставини місця — поняття, які не входять до виду «субстантивована локальність» абстрактної підкатегорії. Можливо, це пов'язано з абстрагізацією структури мислення і мови, внаслідок чого колишні синтаксичні конструкції втратили свою предметну навантаженість. Не дивлячись на те що іноді функції понять «знаряддя» та «засіб дії» збігаються, вони різняться категоріально. Це бачимо з наступної формули мовлення: «Можна виготовити»

продукт дії» за допомогою (або з) «засобу дії» «знаряддям дії». Доводять це і ситуації непорозуміння, коли йдеться про один і той самий референт. Очевидно, кожен, хто говорить, має на увазі інше в категоріальному відношенні поняття. В межах даних типів можна виділити цілий ряд ономасіологічних підтипів — «знаряддя»: «ручне», «прості механізми та прилади», «складні механізми та машини», «автоматизовані знаряддя та системи»; «продукт»: «природні продукти», «продукти фізіологічні», «продукти продуктивної праці», «витвори мистецтва» та ін.; «засіб»: «засоби продуктивної праці», «предмети повсякденного вжитку», «матеріальні засоби інформації», «засоби мистецької діяльності» та ін.

1. Андел В. П. До формування семантики абстрактних назв у чеській мові // Пробл. слов'янознавства. 1977. Вип. 15. 2. Антонов А. В. Проблема розуміння. К., 1975. 3. Ацаркина Т. А. Семантика и функционирование отглагольных существительных в современном чешском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1985. 4. Бодуэн де Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 1—2. 5. Васильев С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. К., 1974. 6. Головин И. В. Номинативно-знаковые и коммуникативно-сверхзнаковые единицы в современном японском языке // Язык и культура. М., 1987. 7. Горелов И. Н. Разговор с компьютером. Психологический аспект проблемы. М., 1987. 8. Даниленко В. П. Ономаσιологическая сущность концепции функциональной грамматики Вилема Матезиуса // Филол. науки. 1988. № 1. 9. Дуброзский Д. И. Существует ли внесловесная мысль? // Вопр. языкознания. 1977. № 9. 10. Задеская А. А. Специфика единиц и механизмов индивидуального лексикона // Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста. Калинин, 1988. 11. Колеватов В. А. Социальная память и почтение. М., 1994. 12. Крушевский Н. Очерк науки о языке. Казань. 1883. 13. Кукушкина Е. И. Мышление и язык // Философ. науки. 1976. № 4. 14. Лещак О. В. Про критерії виділення ономасіологічного типу «субстантивована д'я» в чеській мові // Пробл. слов'янознавства. 1988. Вип. 37. 15. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975. 16. Мачталов В. В. Проблема текста и его понимания // Логика и язык. М., 1985. 17. Мецзяков А. И. Слепоглухонемые дети. М., 1974. 18. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. М., 1976. 19. Серль Дж. Р. Природа интенциональных состояний // Философия. Логика. Язык. М., 1987. 20. Торонцев И. С. Словопроизводственная модель. Воронеж, 1980. 21. Торонцев И. С. Язык и речь. Воронеж, 1985. 22. Тульviste П. Школьное обучение и развитие единиц вербального мышления // Структура познавательных процессов / Уч. зап. Тартусского ун-та. 1988. Вып. 753. 23. Эйштейн А. Творческая автобиография // Физика и реальность. М., 1965.

Стаття надійшла до редакції 16.02.89

«ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ СЛОВНИК» И. ЮНГМАНА ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ НА ПОЧАТКОВІЙ СТАДІІ ЇХ ФОРМУВАННЯ В ХІХ ст.

Видання визначним чеським філологом Й. Юнгманом у Празі в 1835—1839 рр. «Чесько-німецького словника» — скарбниці чеської національної мови, стало найважливішою ланкою в реалізації програми культурно-мовного відродження чеської нації. Цей п'ятитомний словник-тезаурус, що налічує понад 360 тис. словникових статей, великою мірою вплинув на формування лексичного складу чеської та цілого ряду інших слов'янських загальнонаціональних літературних мов, назавжди ввійшов в історію слов'янської лексикографії першої половини ХІХ ст. як видатне явище [14, с. 43]. В наші дні, через півтора століття після виходу в світ, ця книга залишається надійним джерелом наукової інформації, незамінним посібником при розгляді на широкому загальнослов'янському фоні багатьох мовних процесів і явищ. Наявність у цьому словнику величезної кількості неологізмів, а також численних інослов'янських запозичених мовних елементів (переважно церковнослов'янських, польських, російських, південнослов'янських) дає змогу простежити багатоманітність міжслов'янських історичних зв'язків в області словникового складу в епоху слов'янського національного відродження.

Як зауважує Т. З. Орлось, тільки в першій третині ХІХ ст. чеські будителі запозичили близько 800 слів-термінів слов'янського походження, в тому числі понад 600 лексичних слов'янізмів зафіксовано в самому «Чесько-німецькому словнику» Й. Юнгмана. З них 52% становлять полонізми, 36% — русизми і 12% — лексика південнослов'янського походження. Сучасний чеський узус зберіг приблизно 46% з цих шести сотень слів [9, с. 191].

У словнику Й. Юнгмана зафіксовано також практично всі слова-неологізми, створені чеськими будителями в 20—30-і роки ХІХ ст., які були найбільш плідними у плані словотворення етапом чеського національно-мовного відродження. Важливо відзначити при цьому, що вся створювана чеська наукова і спеціальна термінологія протягом цього періоду проглядалася Юнгманом, обговорювалася з авторами і коректувалася. Особлива увага приділялася аналізу словотвірного аспекту нових слів, дотриманню «духу чеської мови». Подібний контроль пройшли всі праці Я. С. Пресла, А. Марека, А. Седлачка та інших видатних чеських термінологів першої третини ХІХ ст. Сам Й. Юнгман критично переглядав значну частину власних новоутворень, відмовившись, зокрема, від 101 раніш вживаного терміну в другому виданні своєї «Словесності» [7, с. 85].

Вказані якості словника дають змогу інтерпретувати наявний у ньому мовний матеріал під різним кутом зору, в тому числі в безпосередньому зв'язку з темою даної статті, основною метою якої є визначення місця та ролі «Чесько-німецького словника» в процесі формування словникового складу ряду західно- та південнослов'янських літературних мов в епоху національного відродження слов'янських народів Центральної та Південно-Східної Європи.

Словацька мова. Ще сучасники вважали «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана словником також і словацької мови, а П. Й. Шафарик назвав його класичним *summi momenti pro otlibnis Slaviv*. Він висловився, що це чеське лексикографічне видання «зробило непотрібним словник А. Бернолака, оскільки словацький матеріал представлений у Юнгмана дуже розумно і повно» [10, с. 277]. Уточнюючи висловлювання відомого славіста, додамо: у словнику Й. Юнгмана, крім лексики А. Бернолака, досить повно представлені матеріали словника Й. Палковича, словацька лексика з творів авторів кінця XVIII—першої третини XIX ст.: Я. Коллара, Й. Рібаї, Шт. Лешки, І. Байзи та ін. Широко представлений тут і лексичний склад «біблічтени» — «культурної» літературно-письмової мови словаків протягом багатьох століть. З приводу лексики словацького походження відомий дослідник міжслов'янської культурно-мовної взаємодії в минулому столітті К. Поль писав, що «кількість словакізмів в чеському словнику Й. Юнгмана становить близько чверті всього його обсягу» [10, с. 234]. Такі приблизні оцінки кількісного складу окремих компонентів величезного словника-тезауруса і одночасно словника історичного, без сумніву, слід зарахувати до абстрактних, що жодною мірою не відображають реальної статистичної картини.

Водночас величезний пласт словацької лексики у «Чесько-німецькому словнику» Й. Юнгмана — «найбільш важливій лексикографічній праці, що дає змогу встановити час появи того чи іншого слова в чехословацькій мовній області» [2, с. 329], — не є ще виявленим і систематизованим, а обґрунтоване зауваження сучасних дослідників про те, що «період 30—40-х рр. XIX ст. до цього часу залишається невивченим у чеському мовознавстві» [2, с. 331], актуальні і в наші дні. Такий стан опрацьованості словацького мовного матеріалу має свої причини. Він зумовлений специфікою чесько-словацьких історичних мовних контактів і пов'язаний з дією цілого ряду етнокультурних, конфесіональних, економічних, політичних, географічних та інших факторів. З власне лінгвістичної точки зору основним фактором стримування є, на наш погляд, близька генетична спорідненість двох цих мов: чеської і словацької, як в рамках всієї слов'янської мовної сім'ї, так і західнослов'янської мовної єдності зокрема. Основна трудність тут полягає в тому, що видима межа між корінною лексикою або власними новоутвореннями; з одного боку, та інослов'янськими запозиченнями — з іншого, розмита, а часом і повністю відсутня. Саме тому, на дум-

ку В. Будовичової, «...найбільша трудність двомовної лексикографії ще з часів першого кодифікатора словацької лексики А. Борнолака в кінці XVIII ст. полягає у проведенні чітких меж між чеською та словацькою лексикою» [1, с. 225].

Відомо, що основний словниковий фонд чеської і словацької мов, який вони успадкували з праслов'янської епохи, дуже близький і охоплює численні сфери духовного та фізичного життя людини, її зв'язки з зовнішнім світом. Розбіжності тут незначні, вони виявляються переважно на рівні словотвору та семантики. При зіставленні легко виділяються риси подібності, загальні закономірності в розвитку і функціонуванні цих двох словникових систем, чеської та словацької, що виходять зі спільної мови-основи. Паралельний їх розвиток протягом багатьох століть забезпечував високий ступінь взаємного розуміння носіїв цих двох мов. У випадках, коли обидві близькоспоріднені мови розвивались в умовах прямого культурно-мовного контакту, розвиток відбувався шляхом паралельного вирівнювання цих двох мовних систем. Вказаний паралелізм сприяв підтримці високого рівня подібності мов, або, як її прийнято називати, мовної близькості.

Саме тому, починаючи описувати результати чесько-словацьких мовних контактів, дослідник повинен зважати на те, що сучасна методика наукових досліджень в сфері слов'янської історичної лексикології і лексикографії все ще не має в своєму розпорядженні достатньої кількості надійних критеріїв, з допомогою яких можна відрізнити успадковані з загального праджерела мовні (в нашому випадку лексичні) елементи від набутих у процесі еволюції [4, с. 59—65].

З огляду на вказані обставини «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана як словник історичний, такий, що посідає численний словниковий матеріал із вказівкою на джерело, з якого те чи інше слово запозичене, є незмінним посібником при атрибуції лексичних богемізмів і словакізмів. Наприклад, завдяки працям Б. Гавранека; Є. Пауліні, інших чеських та словацьких вчених були достовірно підтверджені як богемізми численні словацькі наукові терміни, створені юнганівцями в першій третині минулого століття і зафіксовані у своїй абсолютній більшості в словнику Й. Юнгмана. Порівн. ряд лексичних неологізмів такого типу, що пройшли стадію фонетично-морфологічної адаптації та збереглися у сучасному словацькому слововжитку. Тут природничо-наукові терміни, такі як: *prvok*, *prírodopis*, *prírodoveda*, *dusík*, *kyslík*, *kyselina*, *kysličník*, *nerast*, *nerastopis*, *plyn*, *štvorcový*, *zlučenina* і т. д.; лінгвістична термінологія: *časovanie*, *jazykoveda*, *koší pad*, *nářečie*, *podmet*, *prídavné meno*, *prísudok*, *predložka*, *sloveso*, *spojka*, *súvetie*, *veta*, *zátvorka* та ін.; технічні терміни: *dalekohľ'ad*, *drobnohľ'ad*, *nádražie*, *parolod'*, *paromlyn. stroj*, *teplomer*, *železnica*, *železničar* і т. д.; терміни історії, філософії, мистецтва: *umenie*, *umelecký bajopis*, *dejepis*, *dejepisec*, *pázor*, *pomník*, *predstava*, *pojem*, *sloh*, *uloha*, *vliv*, *výsledok* і багато сотень ін.

Верхньолужицька мова. В окремих сорабістичних дослідженнях згадується про те, що реформатори верхньолужицької літературної мови у другій половині XIX ст. нерідко користувалися словником Й. Юнгмана як невичерпним джерелом лексичних термінологічних запозичень [6, с. 192—193]. Це знаходить підтвердження у словах Х. Пфуля — укладача найбільш повного лужицько-німецького словника минулого століття [12, с. 1], а також творця лужицької хімічної термінології М. Ростока [13, с. 319]. У списку умовних позначень у словнику Х. Пфуля лексика чеського (і «моравського») походження маркується літерами С. — česki, čechisch, böhmisch або по С. — nach dem Böhmischen, а також М. — morawski, mährisch. Запозичення із словника Й. Юнгмана в ньому мають спеціальні позначки Jgm. — Jungmann, böhmisches Wörterbuch. (Erklärung der Abkürzungen, s. XXXII).

Аналіз лексичного складу цього лужицького словника, який налічує понад 45 тис. словникових статей, показує, що число позначених богемізмів у ньому жодною мірою не відображає їх реальної кількості. Суцільна вибірка лексики з цього лексикографічного видання виявляє велику кількість слів без сумніву чеського походження, таких як, наприклад: baja, bajka, baječny, bajeřis, baseň, basnička, basnik, bohužel, bydlenje, čara, čarka, časopis, časopisny, čitanka, činicěl, dopisny, dopisowačel, dowóz, Draždžany, druhotny, duchapořny, duchapřózdny, džiwadło, džiwadłowu, džiwoch-džiwich та багатьох ін.

За нашими попередніми орієнтовними підрахунками, кількість богемізмів, запозичених лужицьким лексикографом з «Чесько-німецького словника» Й. Юнгмана, становить не менше, ніж 1200 (разом з дериватами) одиниць.

Хорватська мова. Перші богемізми в реформованій Л. Гаєм та його однодумцями літературній мові хорватів, переведеній на новоштокавську основу, знаходимо вже в початкових номерах хорватського національного органу «Даніца ілірска» [3, с. 91—92]. Наприклад, в опублікованому в №№ 51—52 за 1835 р. анонімному «Списку деяких маловідомих слів...» серед іншої лексики знаходимо понад сім десятків богемізмів, «рекомендованих до широкого вжитку серед освічених хорватів». Серед них такі нині поширені слова, як: časopis, dopis, pastroj, obseg, okolnost, opetovati, parobrod, podmet, podnebjе, prevaha, prvotan, sbirka, upliv, uvod, uzajamnost та ін. Однак основний масив чеських запозичень починає проникати в цю слов'янську мову наприкінці 30-х і на початку 40-х років XIX ст. Саме в цей період «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана — найбільш відоме і авторитетне лексикографічне видання у австрійських слов'ян, — стає одним з найбільш важливих і доступних джерел запозичень лексичних слов'янізмів.

У хорватів про це можна судити з факту, що до першого «ілірійського» словника І. Мажуранича та Я. Ужаревича, виданого в Загребі 1842 р. (Němačko-ilirski slovar), включено щонайменше 150 богемізмів (без похідних), більша частина

яких і сьогодні є складовою частиною хорватського літературного словника. Назвемо лише деякі з них, такі як: bitan, čin (der Akt im Schauspiele), dotičan, drugotan, gorljiv, gorljivost, kiselina, kisikomjer, količnik (Quotient), ljekarna (Apotheke), nebotačan, pobočnik, (Adlatus), posada-posadka, predočiti, pritomni, pritomnost, promjer (Durchmesser), protunožac, stranka (Partei), trpni, zamjeran та ін.

На початку 60-х років минулого століття значна кількість богемізмів, запозичених з чеського друкованого джерела, стала настільки «домашньою», що сприймалась укладачами наступних хорватських термінологічних словників уже як корінна хорватська лексика. Б. Шулєк, найбільш авторитетний і плідний хорватський лексикограф минулого століття, словак за походженням, позначав, як правило, у своїх термінологічних словниках всі численні богемізми значком С — *čehizam* і чеську лексику попередніх десятиліть як запозичену вже не розглядав.

До сербів, на відміну від хорватів, лексичні богемізми стали проникати пізніше, наприкінці 60-х—на початку 70-х років минулого століття, головним чином у вигляді спорадичних запозичень з хорватських джерел у сербській пресі. До сербських словників чехізми також потрапляли опосередковано, через хорватський «фільтр», переважно з термінологічних словників Б. Шулєка. Найбільш повно лексика чеського походження представлена у «Німецько-сербському» та «Сербсько-німецькому словнику» Дж. Поповича (Речник намачкога и српскога језика. Немачко-српски део. Панчево, 1879; Српско-немачки део. Панчево, 1881). За нашими підрахунками, у двох томах цього словника налічується понад 350 лексичних богемізмів (без дериватів). Серед них немало таких лексичних новоутворень, які в самій чеській мові були вперше зафіксовані власне у словнику Й. Юнгмана. Порівн. відповідно у чеській та сербській мовах: *bajesloví* та *бајєсловље*, *důslednost* та *доследност*, *lučba* (і *деривати*) та *лучба* (і *деривати*), *názor* та *назор*, *směr* (і *деривати*) та *смер* (і *деривати*), *přednost* та *предност*, *tisk* та *тиск*, *vzor* і *узр* та багато ін. Некритичний загалом підхід сербських лексикографів до перенесення чеської лексики на інослов'янський ґрунт (нерідко воно проводилося без врахування сербської культурно-мовної традиції та особливостей їх рідної мови) не дав змоги численним богемізмам другої половини ХІХ ст. закріпитися у цій південнослов'янській мові. В наші дні у сербському варіанті сербохорватської літературної мови функціонує всього близько 50 слів чеського походження.

Словенська мова. У словенських словниках ХІХ ст. перші богемізми зустрічаються вже в «доіллїрійську» епоху формування словенської літературної мови, зокрема у виданому в Граці в 1832—1833 рр. «Словенсько-німецькому» та «Німецько-словенському словнику» А. Мурка [5, с. 71].

Значною подією у словенській лексикографії середини ХІХ ст. став «Словенсько-німецький» та «Німецько-словенський словник» А. Янежича, що витримав кілька видань. У ньому зафік-

совано багато запозичених лексичних слов'янізмів і старослов'янізмів, хорватизмів, русизмів, а також богемізмів. Частка останніх у цьому словнику досить велика. «Головним джерелом їх запозичення», за Янежичем, став «знаменитий словник Й. Юнгмана» [8, с. IV]. Порівн. деякі богемізми такого типу та їх еквіваленти зі словника Й. Юнгмана: *nebevid*—(JS, II, 654—*nebovidy*), *nasadnik*—(JS, II, 615—*násadník*), *vetrnica*—(JS, V, 84—*větrnice*), *odpor*—(JS, II, 858—*odor*), *znelka*—(JS, V, 728—*znělka*), *prispevek*—(JS, IV, 620—*příspěvek*), *ležak*—(JS, II, 210—*ležák*), *namestek*—(JS, II, 587—*náměstek*), *prednašati*—(JS, III, 469—*přednášeti*), *sadra*—(JS, JS, IV, 8—*sádra*), *soha*—(JS, IV, 216—*socha*), *živelj*—(JS, V, 852—*živel*) і т. д. Тут же знаходимо і специфічні географічні назви чеського походження, такі як *Benetke*, *Brezno*, *Gdansko*, *Draždani*, *Lipsko*, *Monakov*, *Nizozemsko* та ін.

Утрудненість безпосередніх словенсько-російських мовних контактів у минулому столітті була прямим наслідком того, що русизми, «засвоєні» «Чесько-німецьким словником» Й. Юнгмана, сприймаються А. Янежичем не у своїй первісній якості, а вже як повноцінні богемізми. Про це красномовно свідчать позначення (č.) — *češki* у словенському словнику, що належать до слів без сумніву російського походження, наприклад: *kit*, *kitolov*, *praz*, *tamut*, *nebosklon*, *predmet*, *objem*, *obrazec*, *parovoz*, *udoben*, *obred*, *važen*, *važnost*, *činovnik*, *kovarstvo*, *znak*, *smes*, *žalost* тощо.

Вплив чеської філологічної школи у словенців простежується не лише в запозиченні термінологічної лексики з авторитетних чеських словників. Він відбився і на сприйнятті загальної концепції лексикографічних видань у словенців у другій половині XIX ст. Зокрема, перше словенське національне термінологічне видання «Наукова термінологія» (*Znanstvena terminologija s posebnim ozigom na srednja učilišča*) М. Цігале, видана в Люблянці 1880 р., як зазначав його укладач, концептуально ґрунтувалося на відомому «Німецько-чеському словнику наукової термінології» (*Německo-český slovník vědeckého názvosloví*), складеному П. Й. Шафариком і виданому в Празі 1853 р. У «Науковій термінології» М. Цігале знаходимо понад 250 слів-термінів чеського походження, які у своїй абсолютній більшості представлені як у словнику П. Й. Шафарика, так і в словнику Й. Юнгмана.

Однак найбільш повно богемізми представлені у «Словенсько-німецькому словнику» М. Плетершника (*Slovensko-nemški slovar*, I—II, Ljubljana, 1894—1895), де, за нашими статистичними підрахунками, зосереджено не менше 450 основних лексичних одиниць та близько 1100 дериватів. Це найбільш повний корпус чеських лексичних запозичень епохи національного відродження, сконцентрований в одному виданні, що увібрав у себе лексику багатьох інших інослов'янських словників, першим серед яких був, без сумніву, «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана.

На початковому етапі національно-мовного відродження у 30—80-ті роки в австрійських слов'ян відбувається своєрідний огляд нагромаджених на цей момент лексичних ресурсів. Лексичне багатство слов'янських загальнонаціональних мов цього періоду відображене найбільш повно у лексикографічних виданнях — прообразах майбутніх словників національної мови, створення яких у цей період в австрійських слов'ян було найважливішою частиною програми відродження рідної мови. Словники і термінологічні довідники першої половини ХІХ ст., поряд з іншими національними виданнями, займають особливе місце в історії формування літературного словника, мови науки і освіти у австрійських слов'ян. Визнаючи, що місце лексикографічних джерел у вказаному процесі надзвичайно важливе, ми, однак, схильні висунути на перший план відомі слов'янські словники, враховуючи в першу чергу саме їх значення та унікальну роль у мовному процесі цього початкового етапу. Його своєрідність полягає в тому, що численні неологізми і запозичення фіксувались переважно у словниках, часто не будучи апробованими на сторінках спеціальних видань.

З огляду на вищезгадані обставини у дослідників історії слов'янських літературних мов склалася думка, що відносно правильну і повну картину міжслов'янської взаємодії в області словникового складу на початковому етапі національного відродження у слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи можна скласти лише після детального вивчення не тільки найбільш відомих лексикографічних праць, а й малих словників та граматик, виданих у цей період, лексичний фонд переважної більшості яких все ще залишається невивченим.

1. *Будовичова В. К* проблематике сопоставительного изучения лексикологии родственных языков (лексические параллели в словацком, русском и чешском языках) // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. М., 1983. 2. *Кондрашов А. Н.* Неологизмы словацкого литературного языка на начальном этапе его развития // Уч. зап. Москов. пед. ин-та им. Н. К. Крупской. М., 1968. Т. 228. Вып. 15. 3. *Моисеенко В. Е.* Чешское языковое влияние на развитие терминологической лексики литературного языка хорватов в эпоху национального возрождения // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии. М., 1983. 4. *Моисеенко В. Ю.* Типологічні особливості чесько-інослов'янських взаємозв'язків у галузі словникового складу // Пробл. слов'янознавства. 1988. Вип. 37. 5. *Моисеенко В. Ю.* Словенско-чешские лексические связи эпохи славянского национального возрождения и их отражение в лексико-графической практике 30—80-х гг. ХІХ в. // Slavica Tartuensia. 1988. Вып. 2. 6. *Трофимович К. К.* Развитие верхнелужицкого литературного языка в середине ХІХ века // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978. 7. *Čuřin F.* Vývoj spisovné češtiny. Praha, 1985. 8. *Janežič A.* Popolni ročni slovar slovenskega in nemškega jezika, I—II. Celovec, 1850—1851. 9. *Ortošová T. Z.* Josef Jungmann a slovanské výpůjčky z oblasti vědecké terminologie // Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha, 1974. 10. *Paul K.* Josef Jungmann a P. J. Šafařík // Listy filologické, roč. LXIV, seš. 4—5. Praha, 1937. 11. *Paul K.* Jungmannův Slovník česko-německý a Slovensko // Linguistica Slovaca, IV—VI. Bratislava, 1946/1948. 12. *Pfuhl Ch.* Obersorbisches Wörterbuch. Fotomechanischer Neudruck. Bautzen, 1968.

Стаття надійшла до редакції 28.02.83

ДО УКРАЇНСЬКО-ІНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГІДРОНІМНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

Відомо, що найглибші мовні зв'язки території України з інослов'янськими землями простежуються саме в топонімії.

Назва невеличкої річки *Лáба* (л. Стиру п. Прип'яті п. Дніпра; с. Соколівка Буського р-ну Львівської обл.) зафіксована в результаті анкетування (1988 р.). У межах України споріднених гідрооснов не засвідчено. Певний сумнів викликає гідронім *Перкалáb* (бас. Пруту л. Дунаю; с. Шепіт Путильськ. р-ну Чернівецьк. обл.; СГУ, 417), пор. сюди назву с. *Перковичі* (Ковельськ. р-н Волинськ. обл.). Структура назв пот. *Лáбів* (1. с. Пасіка, 2. с. Сусково Свалаявського р-ну Закарпатської обл.; СГУ, 308) і стр. *Лабзін* (пр. Білої п. Айдару л. Сіверського Дінця п. Дону; СГУ, 308) вказує, найімовірніше, на відантропонімне походження, пор. прізвища *Лáба* (с. Заболотці Бродівського р-ну Львівської обл.; сс. Муравище, Човниця Ківерцівського р-ну Волинської обл.), *Лабза* (1564 р., Новгород; С. Б. Веселовський тлумачить його як «льстец, обманщик» [2, с. 176]). Для гідронімів *Лáбич* (л. Остра л. Десни; СГУ, 308) та *Лабарівка*, *Лабезна* на Верхній Наддніпрянщині припускають зв'язок з балт. *labas* «хороший», поширеному також і в топонімії [13, с. 192]. Слід відзначити з цією ж гідроосновною оз. *Лабно* в р-ні Великих Лук кол. Смоленської губ. [3], рр. *Лабенка* (пр. Щари, бас. Німана; SG, т. 5. 558), *Лабанов*, *Лабин*, *Лабковской*, *Лабылино* в бас. Оки (Смолицкая, 341).

Буквальними відповідниками стирської *Лабі* є р. *Лаба* (л. Кубані, Північний Кавказ) та р. *Лаба* в Чехословаччині (нім. *Ельба*). Етимологія першого з названих гідронімів темна; на думку В. А. Никонова, він входить до складу волзьких річкових назв на *-ба* [11, с. 225], пор. ще назву міста Лабинськ в Краснодарській обл., яку С. Роспанд порівнював с тадж. *лаб* «берег» [32, с. 165]. Розглядати гідронім *Лаба* (бас. Стиру) як механічне перенесення однойменної назви з Центральної Європи бракує підстав. Певно, ці гідроніми є продовженням спільної індоєвропейської основи.

Назва р. *Лаба* (вона ж *Лабá* — Білецький-Носенко. 204; нім. *Elbe*, чеськ. *Labe*, в.-луж., н.-луж. *Lobjo*, полаб. *Lábi*, *Iábü*) була предметом студій багатьох дослідників. Здається, вже повністю відхилені спроби пояснити гідронім винятково з кельтських чи германських мов [29, с. 173; 30, с. 472; 35, с. 95], оскільки генетично споріднені назви відомі на широкому європейському терені [6, с. 313—323; 26, с. 49] і пов'язуються з і.-е. *albh-. Щодо семантики гідрооснови *albh- існує кілька думок. Зважаючи на засвідчений у скандинавських мовах географічний термін *álv* «річка, потік», П. Лебель реконструює значення «русло ріки?», що пізніше розвинулось в «річка» [28, с. 205].

Більш упевнений з цього приводу М. Бодо, який включає **al-* до числа первісних апелятивів на позначення текучої води, річки поряд з **sogos*, **aura*, **neida*, **adros*, **apsos* і т. д. [18, с. 19]. Р. Шмітлайн, М. Бугле, Е. Таназ [35, с. 299; 31, с. 318; 37, с. 206], деякі інші дослідники відносять назви типу **albis* до палеоевропейських, похідних від основи **al-*, яка могла ще мати варіанти **el-/*ol-* «текти; сочитися, литися, бігти». (Див. [17, с. 308]). Ця основа відбита, зокрема, в гідронімах *Ala* (Норвегія), *Alla* (Східна Прусія, суч. Калінінградська обл. РРФСР), *Elster* (НДР; Р. Шмітлайн тлумачить її буквально як ріка *Rika*) і підкреслює, що подібні дублети є частим явищем [31, с. 300]. Корінь **al-* міг мати нарощення у вигляді *b/m*. Подібне чергування, за свідченням Р. Шмітлайна, зустрічається в назвах річок типу *Alabonte/Alamonte*, *Cebenna/Cemenna*, певно, докельтського походження, а на апелятивному рівні спостерігається в романських, а також у литовській мовах [36, с. 142]. Додамо, що М. Бугле допускає детермінантами основи **al-* елементи *b/p*, засвідчені в складі композитів у вигляді **alb-*, **alp-* [31, с. 318]. Цікаво, що Я. Розвадовський невеликі за розміром річки вважав «білими», пор. лат. *albus* «білий»; ст. ісл. *elfr* «т. с.», гр. *ἄλφος* «біла пляма на тілі», а назву р. *Лаба* (*Ельба*) — спорідненою скандинавським гідронімам, похідним від апелятивів *elf*, *elv* «річка, потік» [33, с. 170]. Відомі й спроби якимось чином зблизити точки зору попередників з тими (напр., П. Лесяк, В. Георгієв, пізніше — Л. Беднарчук [19, с. 25; 20, с. 321; 24, с. 7]), котрі семантику гідрооснови **albh-* тлумачили виключно як «білий», «чистий», «блискучий». Семасіологічний перехід від «білий» до «річка», на думку Г. Крає [27, с. 52], дуже давній, оскільки спосіб називання об'єкта від враження, яке він справляє своїми властивостями і кольором, був одним з важливих в індоевропейських мовах [22, с. 20]. Ця теза на балтійському матеріалі переконливо підкріплена Л. Г. Невською, (порівн. лтс. *dumbas* «болото, місце, де багато джерел» // лтс. *dums*, *dumjš* «темно-коричневий»; лит. *pėlke*, лтс. *pelce*, *pelcis* «болото, калюжа» пов'язується з прикметниками *pilkas* «сірий», *pálšas* «блідножовтий», рос. *пелесый*; лит. *balas*, *báltas* «білий», лтс. *bals* «блідний» // рос. арханг. *биль* «мохове відкрите болото», укр. *биль* «заболочений ліс», польськ. *biel* «болото; низина, вологий луг» [10, с. 110—111], пор. з цього приводу поле *Білі* (с. Байківці Ковельського р-ну Волинської обл.; Анк. 1988). Як зазначає Л. В. Куркіна, в деяких діалектах окремі спільнослов'янські основи із значенням кольору теж були базою для утворення назв боліт, напр., **guda* «червоний»: польськ. *guda* «руда; торф; болото», н.-луж. *guda* «влажная земля, содержащая железняк», укр. *рудá*; ржавое болото» [8, с. 133—134], сюди додамо ще укр. діал. (поліськ.) *руда* «грузьке болото, де трясеться, колишеться земля» [Никончук, 52], *руда* «потік» у виразі «річка потекла *рудою*» [Дем'янчук, 17], рос. діал. *руда* «кровь» і *рудой* «рыжий» [Соловьев, 45]. Цікавими є гідроніми *Чёрна Рудá* (п. Собу л. Південного Бугу; СГУ, 611),

Червона Руда (п. Тетерівки п. Тетерівка п. Дніпра; СГУ, 603), *Белая Руда* (річка чи болото в колишньому Житомирському повіті; 1593 р.; АЮЗР, 6/1, 227), де первісна тельмографічна мотивація другого члена повністю втрачена. За спостереженнями Л. В. Куркіної, за цією ж семантичною моделлю утворені укр. *багринá* «болото, багате родниками место», рос. діал. *чёрень*, *чернь* «торфяное болото», польськ. *siwica* «болотистый луг» [8, с. 133—134].

Ймовірно пов'язувати назву р. *Лаба* бас. Стиру з і.-є. *albh- «білий» і розглядати як давній слов'янiзм (із закономірною метатезою). Непродуктивність структури, а також обмежені зв'язки (реалізації) основи *albh- у слов'янській апелятивній лексиці (*elbeda, певно, *elbedь/*elbedь, вар. olbодь; ЭССЯ, 6, 18—19), можливо, сюди ж рос. діал. *лаба* «перекисшее тесто» (Элиасов, 180) свідчать про архаїчність явища. Як відомо, етимологічний аналіз дозволяє встановити основну семантичну ознаку, але не все живе значення [15, с. 14]. Семемі «білий» властива широка амплітуда відтінків: «чистий», «прозорий», «світлий», «блискучий» тощо, не кажучи вже про зв'язок із релігійною символікою [7, с. 40—51], що знаходить відображення і на гідронімному рівні, пор.: стр. *Блискучий* (с. Сопин Погребещенського р-ну Вінницької обл.; СГУ, 58), р. *Світла* (пр. Убеди п. Леглича п. Дніпра; СГУ, 492), численні *Білі* річки, струмки, балки, потоки, звори (СГУ, 52—56), болота (*Біле болото* — с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.; Анк. 1987, *Біле* — с. Четвертня Маневицького р-ну цієї ж обл.; Анк. 1988, *Білоха* — с. Риковичі Іваничівського р-ну цієї ж обл.; ДМ ЛПІ, дж. *Чисте* с. Бистричі Березнівського р-ну Ровенської обл.; Анк. 1987, оз. *Чисте Озеро* с. Броди Ратнівського р-ну Волинської обл.; Анк. 1988) і под. Як і назва р. *Лаба*, вони утворені за однією моделлю, але розмежовуються в хронологічному плані. Цікаво з цього приводу, що Білорусія в арабів називалася *Дже-Лаба*, а в скандинавів — *terra alba* [9, с. 296], можна згадати і місто *Альба-Юлія* (воно ж схв. *Београд*, угор. *Фегерварош* — столиця СФРЮ [1, с. 126]), пор. ще ірландське *Альби* «Шотландія» [12, с. 136], мотивація яких пов'язана з кольором («білий»). З іншого боку, не виключено, що семантика гідрос основи *albh- могла тлумачитись і як «б і л а (вода) // «(біла) в о д а». Щодо цього видається цільною теза М. Бате про можливість пізнішого об'єднання значення руху для основи albhi-s „Fluß“ та кольору для основи albho-s „weiß“, де проміжною ланкою може бути хет. al-ra-áš «хмара», для якого тельмографічна мотивація не виключає ідеї «сирості», «вологи» („die Teuchte“) [16, с. 299—300].

У Дубнівському р-ні Ровенської обл. відома р. *Лáнка* (п. Ікви р. Стиру; РКМ), генетичними відповідниками якої, певно, є р. *Лáпинка* (варіант *Мóкра-Лáпинка*) у Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл. (СГУ, 310), балка *Сухá Лáпинка* (п. Дніпра; там же, СГУ, 554), балка *Кривий Лан* (бас. Самари л. Дніпра; СГУ, 286), рр. *Лапа* в Білорусії, *Ланя* в Туль-

ській обл., *Лапинка* на Псковщині, *Гусина Лапа* в Саратовській, пот. *Лапик* в Новгородській областях (Vasmer, 15—16), яр *Лапа* в бас. Сіверського Дінця (Машт., Дон., 52), р. *Лапуня* (л. Должанки п. Другі п. Дніпра; Машт., Дн., 39). Для останньої назви припускають балтійське походження [13, с. 192].

За відомими нам описами басейнів рр. Сави, Вардару, Одеру, Вісли та іншими доступними джерелами гідрооснова *лап-* на території західних та південних слов'ян представлена спорадично: став *Łarise* (НО, 12), пот. *Paruch*, назву якого пов'язують з рослиною *laruch „fussilago fefara“* [20, с. 328—329]. Спроба пояснити другу частину гідроніма *Zikova Lara* в бас. Вардару шляхом зіставлення з болг. *lapad*, ірпес „*Sauerampfer*“ видається сумнівною (Duridanov, 122).

Найближчим відповідником назві р. *Лапка* (бас. Стиру) на Балканах є р. *Лапа* в Македонії (Duridanov, 123). Найцікавіше, що тут засвідчено й географічний термін *лапа* «блатесто место» (Митева, 331), який відповідає семантичній типології гідрооснов, пор. ще болг. діал. *лапá* «валеж от дъжд и сняг», *лапавица* «рядка лепкова кал», «размекната и силно подгизнала от влага почва след топене на сняг или след проливен дъжд» (БЕР, т. 3, 309), с.-х. *лап* «влажная, топкая земля», *лапавица* «дождь и снег вместе» (Лавровский, 282), *лапав* «мокрый, грязный», *лапав пут* «грязная дорога», *лапор* «отвердевший мергель» (Толстой, 370). Останнє П. Скок пов'язував з *лап*, далі — з лат. *albus* «білий» [Цит. за (БЕР, т. 3, 309)], пор. гальське *albica*, проінтерпретоване А. Доза як „*pierre marneuse blanche*“ [21, с. 328]. К. Ілієвська наводить апелятив *лапа* в македонській і словенській гідронімії та топонімії серед основ, що позначають вологі місця і стоячі води [5, с. 77]. До речі, основа *лап-* часто зустрічається в мікротопонімії Полісся: ліс *Лапки* (с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волинської обл.; Анк. 1987), кут. села *Куряча лапка* (с. Привітне Млинівського р-ну Ровенської обл.; Анк. 1987), ур. *Лапчища* (сmt. Стара Вижва Волинської обл.; Курбський, 330), ур. *Лапчина* (с. Чевель Старовижівського р-ну цієї ж обл.; ДМЛПІ), ур. *Лапишча* (с. Поріччя Гродненської обл.; МБ, 137), хоч деякі з них можуть мати й інакше тлумачення (порівн. антропоніми *Лапа*, селянин, 1771 р.; АЮЗР, 6/2, 143; *Лапа*, *Лапина*, *Лапоть*. XV ст.; Вселовский, 177), як і ур. *Лап* (с. Батрадь Берегівського р-ну Закарпатської обл.; Балагури, 255, кут. села *Лапа*, гора *Стогова лапка* (Закарпаття; Петров, 6, 46).

Наведений матеріал підтверджує відому тезу про давні балкансько-українські зв'язки (див. зокрема [4, с. 31—65]). Гідронімна паралель *Лапка* (бас. Стиру) — *Лапа* (Македонія) свідчить про те, що «південнослов'янські гідроніми можуть знаходити відповідники не в південнослов'янській, а в західно- чи східнослов'янській апелятивній лексиці і, навпаки, східнослов'янські гідроніми в ряді випадків знаходять свої прототипи за межами східнослов'янської» [14, с. 160]. Як попереднє припущення, апелятив *лапа* можна виводити із **alph-* і розглядати

як варіант до *albn-, зважаючи на думку М. Бугле (див. вище), а також беручи до уваги перебіг приголосних в праслов'янській (пор. ще: укр. *лаба* — *лапа*: Медвідь лежить, догори лаби держит — Грінченко, т. 2, 337; рос. діал. *лубцовать* «снимать кожу с животного», *лубцовка* «побой» (Бычков, XLVI) — укр. (волин.) *лупцювати*, *лупити* «бити»), балтійських [25, с. 73—99] та деяких інших мовах (порівн. гальськ. *Carbanlorate* — *Carpentogate*, *Erogedorix* — *Eboredorix* [23, с. 62; 38, с. 40]). Все це дає підстави віднести назви річок *Лаба* і *Ланка* до архаїчної слов'янської гідронімії.

1. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971.
2. *Веселовський С. Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. М., 1974.
3. Древние обитатели Великих Лук // Северная пчела. 1839. № 218.
4. [Железняк І. М.] Балкансько-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. К.; 1974.
5. *Илиевска К.* Основа на мокмак-во македонска топоними а // *Седра jugoslovanska onomastična konferenca*. Ljubljana, 1981.
6. *Илиевски Петар Хр.* Неколку топоними и гидроними од основата *albh- во Македонија // *Onomastica Jugoslavica*. Zagreb, 1982. Vol. 10.
7. *Куркина Л. В.* Названия болот в славянских языках // *Этимология*. 1967. М., 1969.
8. *Карпенко О. П.* Літописне Білобережжя // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. К., 1986.
9. *Морошкин Ф.* О значении имени руссов и славян. М., 1840.
10. *Невская Л. Г.* Балтийская географическая терминология. М., 1977.
11. *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. М., 1966.
12. *Попов А. И.* Названия народов СССР. Л., 1973.
13. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.
14. *Трубачев О. Н.* Заметки по славянской ономастике // *Onomastica Jugoslavica*. Zagreb, 1982. Vol. 9.
15. *Трубачев О. Н.* Праславянская лексикография // *Этимология*. 1983. М., 1985.
16. *Bathe M.* Der Name der Elbe und Verwandte // *Onoma*. 1968. Vol. XIII. N 2—3.
17. *Baudot M.* Hydronymes de Normandie // *Onoma*. 1968. Vol. XIII. N 2—3.
18. *Baudot M.* Observations sur quelques thèmes hydronymiques primitifs // *Proceedings of the eighth International Congress of Onomastic sciences*. Amsterdam, 1963.
19. *Bednarczuk L.* Zagadnienie przedslowiańskiej hydronimii Karpat // *Rocznik naukowo-dydaktyczny*. Z. 47. Prace językoznawcze, II. Kraków, 1973.
20. *Bezlej F.* Slovenska vodna imena. I. Ljubljana, 1956.
21. *Boeglin Y. E.* La rivière Lab de Serbie // *Onoma*, 1968. Vol. XIII. N 2—3.
22. *Buk C. D.* A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages. Chicago, 1940.
23. *Dottin G.* La langue gauloise. Paris, 1918.
24. *Georgiev V.* Die Herkunft der Namen der grössten Flüsse der Balkanhalbinsel und ihre Bedeutung zur Ethnogenese der Balkanvölker // Балканско езикознание, 1959. № 1.
25. *Kiparski V.* Slavische und baltische b/p — Fälle // *Scando-Slavica*. 1968. XIV.
26. *Krahe H.* Sprache und Vorzeit. Heidelberg, 1954.
27. *Krahe H.* Unsere ältesten Flussnamen. Wiesbaden, 1964.
28. *Lebel P.* Principes et méthodes d'hydronymie française. Paris, 1965.
29. *Lingua Posnaniensis*, 1957, VI.
30. *Profous A.* Místní jména v Čechách. Praha, 1949. Díl. 2.
31. *Revue internationale d'onomastique*. 1973. N 4.
32. *Rospond S.* Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -osk-. Wrocław etc., 1969.
33. *Rozwadowski J.* Studia nad nazwami wód słowiańskich. Kraków, 1948.
34. *Rudnicki M.* *Лаба* і *Одра* // *Onomastica*. 1956, т. II, з. I.
35. *Schmittlein R.* Зауваження на статтю N. L. Zelders'a Le nom d'eau Elve au Payx-Bas // *Revue internationale d'onomastique*. 1973. N 4.
36. *Schmittlein R.* Au sujet de l'oppidium de Bratuspantium et de la rivière Sabis // *Revue internationale d'onomastique*. 1963. N 2.
37. *Tanase E.* Roumain *Olt*, *Oltet*, occitan *Oultet* // *Revue internationale d'onomastique*. 1963. N 3.
38. *Widmann H.* Schwäbische *Alb* — Geschichte eines Namens // *Beiträge zur Namenforschung*, 1956. H. 1.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Анк. — Анкета Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні для збирання ономастичних матеріалів.
- АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Спб., 1859—1905. Ч. 1—8 (перша цифра означає частину, друга — том).
- Балагури — Балагури Э. А. Работы Закарпатской экспедиции: Археологические открытия 1972 г. М., 1973.
- Білецький-Носенко — Білецький-Носенко П. Словник української мови. К., 1966.
- БЕР — Български етимологичен речник. Т. 1—3. София, 1971—1986.
- Бычков — Бычков А. Ф. Слова Валдайского уезда и Владимирской губернии // Сб. ОРЯС. Спб., 1872. Т. 8.
- Грінченко — Словарь української мови // Упоряд. Б. Грінченко. К., 1907—1909. Т. 1—4.
- Дем'янчук
ДМЛПІ — Дем'янчук Г. С. Біля джерел. Львів, 1980.
- Курбский — Діалектологічні матеріали, що зберігаються на кафедрі укр. мови Луцького педінституту.
- Лавровский — Жизнь кн. А. М. Курбского в Литве и на Волыни. Т. 1. К., 1849.
- Лавровский — Сербско-русский словарь // Сост. П. Лавровский. Спб., 1870.
- Машт., Дн. — Маштаков П. Л. Список рек Днепровского бассейна. Спб., 1913.
- Машт., Дон. — Маштаков П. Л. Список рек Донского бассейна. Л., 1934.
- МБ — Мікратапанімія Беларусі. Мінск, 1974.
- Никончук — Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови Правобережне Полісся. К., 1979.
- Петров — Петров А. Карпаторусские мажевые названия из пол. XIX и из нач. XX в. Прага, 1929.
- РКМ — Матеріали Ровенського краєзнавчого музею.
- СГУ — Словник гідронімів України. К., 1979.
- Смолицкая — Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки. М., 1976.
- Соловьев — Соловьев В. Ф. Особенности говора донских казаков // Сб. ОРЯС. Спб., 1901. Т. 68. № 2.
- Толстой — Сербско-хорватско-русский словарь // Сост. И. И. Толстой. М., 1958.
- Элиасов — Элиасов Л. Е. Словарь русских говоров Забайкалья. М., 1980.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Вып. 1—14. М., 1974—1987.
- Duridanov — Duridanov I. Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. Köln, Wien, 1975.
- НО — Hydronimia Odry. Wykaz nazw w ukladzie hydrograficznym. Opole, 1983.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1—14. Warszawa, 1880—1895.
- Vasmer — Vasmer M. Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Berlin-Wiesbaden, 1964. Lief. 7.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.89

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА В СЛОВНИКУ ВУКА КАРАДЖИЧА

Друга половина XVIII—початок XIX ст. для сербських земель характеризується процесами, котрі пов'язані з розвитком у недрах феодального суспільства буржуазних соціально-економічних відносин, посиленням товарно-грошових контактів, загостренням національно-визвольної боротьби, зростанням національної самосвідомості сербів, формуванням сербської нації. Розвиток капіталістичних виробничих відносин, творення сербської нації супроводжувались і усвідомленням суспільної ролі мови, розширенням її функцій.

Наприкінці XVIII—початку XIX ст. серед сербських літераторів та філологів, як відомо, панувала слов'яно-сербська мова (або середня, змішана). Її теоретиком і законодавцем був відомий письменник того часу Мілован Відакович, який намагався розмовну мову сербів поєднати із церковно-слов'янською (російської редакції). Вук Караджич для створення нової літературної мови обрав шлях, котрий полягав у рішучому розриві зі старою мовною традицією, поклавши в основу живе мовлення більшості сербського населення (селянства).

Єдина система норм з її складною ієрархією для всіх, хто розмовляв сербохорватською (хорватською) мовою, поступово стає законом для всього культурного населення Сербії. Ця система ґрунтується на новоштокавських східногерцеговинських говорах.

Становлення національної сербської мови, як і кожної національної мови, було пов'язане з поглибленням її демократизації. Основним напрямком розвитку лексики в даний період стало уживання власне сербських слів за рахунок значного скорочення слов'янізмів та русизмів. Першою спробою лексикографічної репрезентації мови простих сербів-селян є видання в 1818 р. словника („Srpski riječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima, skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović u Beču, 1818).

Словник містить 26270 слів. 1852 р. вийшло в світ його друге, доповнене видання („Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima“ u Beču, 1852), де було зафіксовано всього 47427 слів.

У словнику В. Караджича поряд із загальноновживаною лексикою знайшов своє відображення і такий важливий мовний пласт, як лексика суспільно-політична.

При дослідженні даної групи лексики в словнику В. Караджича може виникнути питання, чому до нього не включено назв реалій та понять, які характеризували капіталістичні виробничі відносини. Значна кількість цих найменувань з'являється вже тоді в російській, українській та інших мовах, щоправда зде-

більшого шляхом запозичення [3; 4]. Мабуть, даних назв на той час у мові сербських селян не існувало, як не було ще на сербській основі історичних умов для появи даних реалій. У Сербії, селянській країні, яка не мала навіть свого національного дворянства, капіталістичні виробничі відносини тільки зароджувалися і торкалися переважно тільки села. Таким чином, у Сербії ще не виникли ті нові суспільні явища, для котрих були б потрібні нові номінації. Вони також не могли вільно проникати ззовні (як, скажімо, у російську та інші слов'янські мови) внаслідок мовної ізоляції сербів. Через несприятливі умови розвитку останніх у межах Османської імперії можна говорити і про відсутність або лише початкову стадію зародження політичних, культурних, а також економічних зв'язків сербів із зарубіжними країнами, що, як відомо, великою мірою сприяє мовним контактам країн і народів. Винятком була лише так звана Австрійська Сербія. Її буржуазія вже наприкінці XVIII ст. висунула питання про свої політичні і культурні права.

Нарешті, можна припустити, що окремі найменування суспільно-політичного характеру вживалися в мові освічених міських верств. Унаслідок розриву між ними та сільським населенням, очевидно, ряд назв суспільно-політичних реалій, який функціонував у мові міських верств, міг і не мати відповідників у народній мові селян і, таким чином, не потрапив у словник. Ці мовні одиниці могли вживатись у мові преси того часу, яка, на думку А. Альбіна, наближалася до сучасної літературної норми [1].

Попри все це не можна обминути увагою той факт, що новий термінологічний апарат буржуазного суспільства на сербській основі створювався, і В. Караджич став у цьому центральною фігурою. 1853 р. вийшло в світ сербське видання довідника „Juridisch politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs“, який умістив уже таке важливе суспільно-політичне поняття як *gadnički stalež* (робітничий клас). Для називання цілого ряду понять суспільно-політичного характеру В. Караджич пішов шляхом використання загальноживаної лексики: *opročtenje* — амністія, *pismo* — документ, *tuđa zemlja* — закордон, *osnova* — план, *ugled* — авторитет, *perokretnost* — нерухоме майно тощо [7]. Однак, в довіднику немає цілого ряду основних для буржуазних суспільно-економічних відносин понять, таких, наприклад, як товар і капітал.

Зате словник достатньо повно відображає назви реалій та понять, пов'язаних безпосередньо з внутрішнім життям сербських земель. Декотрі з них ми розглянемо.

Серед одиниць суспільно-політичного змісту передовсім привертає увагу група слів, яка називає ті чи інші форми експлуатації і придушення селян: *begluk*, *kuluk*, *glavnica*, *bir*, *poroz* тощо.

Begluk. Цим словом називали відробіткову повинність, яку ввели яничари в Белградському пашалику на початку XIX ст. Синонімом його є слово *kuluk* — панщина. Словник подає та-

кож близькі за значенням gobija (у його першому значенні) і tlaka, останнє вживалось у Хорватії.

Glavnica (glavarina) — рента, яку стягали турецькі поміщики з підлеглих їм сіл. Це могла бути десята частина врожаю, грошова сплата тощо.

Big (bigovina) — рента для потреб церкви.

Pogez і синоніми цього слова: vergija, danak, dacija, mirija — податок, що стягався із селян два рази на рік, навесні і восени. У словнику також зафіксовано слово rogcija, уживане у Воеводині.

Тематично змикаються з цією групою і слова globa і teftiš.

Globa — форма штрафу, який платили за вбивство. Його синонімом у цьому значенні є слово krvnina. Однак пізніше лексична одиниця globa стала вживатися для назви викупу, встановленого для сербського населення за образу турецької влади. Часто ця образа приписувалась і невинним, щоб виманити гроші у їхніх рідних. Словник подає також похідні від даної лексичної одиниці: globar, globivanje, globljanje.

Однією з форм придушення селянських мас були слідчі комісії, «Тефтіші». Teftiš — турецька слідча комісія або команда, яка займалася боротьбою з гайдуками. Для того, щоб серед маси селян відшукати гайдуків, турецька влада зганяла сербське населення в загони для худоби, де його мучили, допитували. Гайдуків, котрих вдавалось виявити, потім садили на кіл. Так убивали не тільки гайдуків, а й звичайних селян. Практично всі, хто потрапив до рук тефтіші, каралися штрафом.

Як бачимо, лексика цієї групи значною мірою відображає специфіку тих суспільних відносин пригнічення, придушення та насильства, що склалися на сербських землях наприкінці XVIII—початку XIX ст.

Найбільшою за обсягом серед груп одиниць суспільно-політичної лексики з поданих В. Караджичем у словнику є назви особи. За своїм складом вона є дуже неоднорідною і різномайтою. Дослідження матеріалу дало змогу виділити в складі даної групи шість підгруп, які характеризуються чітко визначеною близькістю всіх компонентів.

1. Назви осіб за родом діяльності: radnik, težak, rataj, ratar, sebar, stočar, zlatar, kujundžija, kulundžija, kopač, kovač, zidar, kamenar тощо.

Слова: radnik, težak, rataj, ratar, sebar об'єднані спільним значенням *людина, що працює у сільському господарстві* (нім. der Feldarbeiter). Цікаво зіставити значення слова radnik із сучасним. Тепер ця одиниця є однією з найуживаніших серед суспільно-політичної лексики. На початку XX ст. слово придбало значення — *людина, котра займається фізичною працею і людина, належна до робітничого стану* [2, 6]. Таким чином, крім «характеристики людини за родом діяльності» у слова з'явилось і значення «приналежності до певної соціальної групи (класу)». Однак і перше значення, якщо його порівняти з на-

явним у словнику В. Караджича, переосмислилось, стало загальнішим (порівн., напр., «заняття сільським господарством» і «заняття фізичною працею»). З побудовою нового суспільства в Югославії, з поступовим стиранням різниці між розумовою і фізичною працею лексична одиниця *radnik* стала називати кожного трудівника країни, що знайшло відображення у дефініції, поданої до цього слова в сучасному тлумачному словнику: *той, хто виконує певну роботу, той, хто займається певною діяльністю (або розумовою, або фізичною)* [5, т. 5].

2. Назви осіб за приналежністю до певних соціальних груп. Сюди віднесемо синонімічні ряди слів *seljak* (*vilan, paor, pačnik, seljanin*) — спільне значення «людина, яка належить до стану селян»; *grobotnik* (*nica*) (*posnik, poslovač, radin*) — *людина, яка продає свою робочу силу*; *grobotar* (*grobotiš* — ужив. у Хорватії, *robijaš*) — *той, що працює з примусу*; *sluga* (*sluškinja*) (*djetić, izmečar, čirak, junak, tomak, služitelj, pristav, službenik* — вжив. у Хорватії і Дубровнику), іменники жіночого роду: *djevojka, izmečarka, tomica, tomkinja, službenica, služavka* — *робітник(ця) для виконання доручень господаря*. Ця лексика називає представників найбідніших верств того часу, а також тих, хто репрезентує середні і багаті верстви: *trgovac, prekurac* — *той, хто відноситься до стану торгівців*; *kmet, čifčija* — *багаті селяни* (щоправда, перше вживалось у Боснії для називання найманих сільськогосподарських робітників); *srahija, čitluk-sahibija* — *турецькі феодали*.

3. Назви осіб, пов'язаних із виконанням адміністративних управлінських, урядових функцій. У даній групі звернемо увагу на слова: *starješina, kapetan, vojvoda, komendant, upravitelj, knez, oborknez, vilastski knez, bašknez, beratlija*. Їх значення пов'язані між собою, одне слово пояснює друге і водночас чимось різниться. Проілюструємо це дуже коротко на прикладах із словника.

- Starješina* — 1) *seoski starješina* (*knez* або *kmet*),
2) *upravitelj nahije*,
Kapetan — 3) у часи Карагеоргія — *vojvoda*.
Vojvoda — 1) у Боснії — *starješina* і *upravitelj od gradova*,
2) у часи Мілоша Обреновича — *knez*.
— 1) у Герцеговині і Чорногорії — *starješina od knežine*,
Komendant — 2) у часи Карагеоргія — *knežinski starješina* і *upravitelj*.
— *rogldvar, upravitelj*.

Нарешті, слово *knez*, а також слова і словосполучення, котрі вживаються з цим значенням: *oborknez, vilastski knez, veliki knez, bašknez, beratlija*. Усі вони називають управителя кнежини (одиниця адміністративно-територіального поділу) на відміну від другого значення слова, що називає сільського управителя. Як бачимо, чіткого розмежування в значеннях цих словникових одиниць немає. Відмінності викликані нормами вживання слів у різних регіонах поширення сербохорватської

мови, а також зумовлені певними історичними змінами, які відбувалися на сербських землях.

До даної підгрупи віднесемо і слова: *car, guvernadur, suitan, vezir, senator(ur), šenat, savjetnik, naazar, dahija, kaba-dahaja, paša, uč-tuglija* тощо.

4) Назви осіб, пов'язаних релігійним культом. Сюди належать лексичні одиниці: *patrijar, sveštenik*, а також великий синонімічний ряд слова *pop*: *parok, župnik, redovnik, misnik, zakopoša, zviždenik, plovac, paraz*.

5. Назви осіб, зайнятих військовою справою. Найбільший інтерес із цієї підгрупи становить лексема *hajduk*. В це слово сербський народ вкладав багатий зміст. Сміливість, кмітливність та мужність гайдуків у боротьбі проти турків оспівані в народних сербських піснях. Гайдуком був і вождь сербського повстання Карагеоргій. Словник В. Караджича дає цьому слову таке пояснення: «Наш народ говорить і співає про те, що гайдуки в нас з'явилися із-за турецької сили і несправедливості...» і далі: «...чим людянішим був би турецький уряд, тим менше було б у країні гайдуків, а чим він несправедливіший, тим їх більше...» [8]. У словнику зафіксовані також синоніми даної лексичної одиниці: *pustaija, gusa, gusar* (у його першому значенні), *usar, usarin*.

Серед лексики даної підгрупи знаходяться слова: *krdžalija* (турецький, гайдук), *čamdžija* (на початку XIX ст. так називалися турецькі солдати), *martoloz, martonoša, mertonoša, martoloz-baša* (австрійська прикордонна сторожа на межі з Туреччиною), *harambaša* (ватажок гайдуків).

6. Остання з груп — назви осіб за їх характерними ознаками. Це, наприклад, синонімічний ряд: *radin, radiša, poslenik*, об'єднаний загальним значенням *трудолюбива людина*. Або слова *bogataš, bogatun, gazda, imatnik, gosa, gospodar, čorbadžija, sahibija*, котрі об'єднані спільною ознакою *багатий* або *зажиточний*.

Назвемо ще декілька тематичних груп, які складені зі слів, зафіксованих В. Караджичем: одиниці адміністративно-територіального поділу: *srez, knežina, nahija, pašaluk*; народні сходи: *vijeće(a), sabor, divan, londža, savjet, senat, šenat*; назви об'єднань: *zadruga, zajednica* тощо.

Історична доля цих слів у мові неоднакова. Одні дійшли до сьогоднішніх днів і є найуживанішими у складі сучасної суспільно-політичної лексики (*vijeće, radnik, zajednica, zadruga* тощо), інші збереглися тільки в діалектах (*gosa, parok, parasnik*), деякі відомі лише як історизми (*pašaluk, kuluk, globa*).

Отже, навіть побіжний аналіз одиниць суспільно-політичної лексики, зафіксованих у словнику В. Караджича свідчить, що в ньому досить повно представлена суспільно-політична лексика, яка характеризує тогочасні суспільні відносини на сербських землях. Коментарі В. Караджича до окремих мовних одиниць допомагають зрозуміти найважливіші суспільно-політичні поняття. Вони є надзвичайно цінним матеріалом і для істориків.

Словник подає велику кількість синонімів, що свідчить про багатство засобів народної мови. Звичайно, з часів В. Караджича сербохорватська суспільно-політична лексика зазнала великих змін, значно збагатився її склад (особливо за рахунок запозичень), важливу роль у її формуванні відіграє мова засобів масової інформації. Однак її основу складають мовні засоби, зафіксовані словником В. Караджича, хоча вони і зазнали відчутних змін (фонетичних, семантичних тощо).

Необхідно зауважити також, що однією з найважливіших тенденцій розвитку сучасної сербохорватської суспільно-політичної лексики є тенденція до використання власних мовних засобів. Цю тенденцію в свій час вловив і розвинув у сербохорватській мові Вук Стефанович Караджич.

1. Альбин А. Ди алекатские особине у Новинама сербским // Зборник за филологи у и лингвистику. 1973, кн. XVI/I. 2. Бакоти Л. Речник српскохрватског кн ижевног езика. Београд, 1936. 3. Жовтоброух М. А. Мова української преси. К., 1963. 4. Лексика русского литературного языка XIX—начала XX века. — М., 1981. 5. Речник српскохрватског кн ижевног езика. Нови Сад-Загреб. Кн. 1—6. 1967—1976. 6. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1880—1976. 7. Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs. Wien, 1853. 8. Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima u Веџи, 1852.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.89

Ю. В. ЛИСЕНКО, асп.,
Київський університет

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО- ЕКСПРЕСИВНОГО ЗАБАРВЛЕННЯ ІНШОМОВНИХ ВКРАПЛЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Усі дослідники, що вивчали стилістичні функції іншомовних вкраплень у художньому тексті, відзначали наявність у них емоційно-експресивного забарвлення. Так, Е. А. Маймескул, досліджуючи французькі вкраплення у творах Льва Толстого, вказує, що їх нездатність бути повністю емоційно нейтральними зумовлена російським середовищем, яке їх оточує (Szumanski B.). В. С. Шиманський доходить висновку, що «іншомовні вкраплення... можуть набувати у тексті-реципієнті стилістичний потенціал, який набагато перевищує їх експресивні можливості в мові-джерелі» [4, с. 12].

Експресивне забарвлення вкраплень виникає, отже, уже внаслідок самого зіткнення тексту з іншомовним елементом. Зрозуміло, для самого елемента таке забарвлення є новим, контекстуальним. Наш матеріал, однак, показує, що вкраплення можуть зберігати в собі й емоційно-експресивні значення, притаманні їм у мові-джерелі.

У даній статті на матеріалі романів сербського письменника М. Црнянського «Роман про Лондон», «Переселення», «Щоденник про Чарноевича» (Czarnojewicz) розглядається така важлива характеристика вкраплень, як здатність передавати в тексті специфічну оцінку названих ними предметів і явищ народом, з мови якого вкраплення запозичено.

У багатьох випадках саме прагнення зберегти цю національну оцінку і є тим вирішальним фактором, що спонукає автора вжити іншомовний елемент, а не його сербохорватський відповідник.

Наведемо висловлювання головного героя «Романа про Лондон», російського емігранта князя Репніна:

Ви мислите да би, и мртви Антон Иванович, био на вашо страни, а не мислим тако. Он е за вас англичанин, савезник Запада? Можно. За мене е само русский офицер, коме сам се, као свом штабшефу, и дивио (РЛ, II, 81) [4, с. 169].

Тут вкраплення «англичанин» і «русский офицер» не тільки називають відповідні поняття, а й передають особливе національно зумовлене ставлення до них з боку мовця. Уведення в текст російського «англичанин» замість нейтрального сербохорватського «енглез» сигналізує, що оцінка англійців Репніним чимось відрізняється від сербської оцінки, причому пояснюється це специфікою російсько-англійських взаємовідносин.

Російська форма словосполучення «русский офицер» також підкреслює особливе ставлення героя до цього поняття: у Репніна воно пов'язане з почуттям гордості, честі, патріотизму.

Вкраплення, таким чином, мовби консервує в собі емоційно-експресивні конотації, притаманні йому в мові-джерелі, й передає їх сербському читачеві. Усе це було б значною мірою втрачено й потребувало б додаткового контекстуального пояснення, якби в тексті було вжито сербохорватський еквівалент «руски официр».

Для адекватного сприйняття стилістичного забарвлення вкраплень необхідна також і певна підготовка самого читача. Він має відчувати, що названі вкраплення поняття можуть мати те чи інше емоційне забарвлення в мові-джерелі. Адже, і це розуміє сербський читач, ставлення одного народу до іншого (у даному випадку російського до англійського) може мати свою специфіку. Йому зрозуміле також і почуття патріотизму, пов'язане у нашому прикладі з етнонімом «русский», і почуття офіцерської гідності, пов'язане зі словом «офицер», оскільки подібні конотації поєднуються зі словами «српски» і «официр». Іншомовна форма вкраплень, отже, переносить відповідні сербські почуття на чужий національний ґрунт. Завдяки цьому читач одержує можливість побачити певні поняття очима іншого народу.

Необхідність читацької підготовки підтверджує і вжите в наведеному прикладі вкраплення «можно», під впливом сербохорватського «можда» помилково використане Црнянським у

значенні «можливо». Його семантика не дає змоги сербському читачеві вбачати в ньому якийсь особливе національне ставлення, тому воно й не відображає, незважаючи на іншомовну форму, специфічного російського погляду, а виконує в тексті зовсім іншу функцію — створення російського мовного колориту.

У Англеској је знак отмености и лепог понашанља, кад се офуцан, долази на седнице добротворних друштава. А не као што се облачи ваше друштво, као да вас шаље Царскоје село, из доба светских изложби Париза (РЛ, I, 98).

Топонім «Царскоје село» зберігає у цьому тексті свою російську форму. Це свідчить про те, що для російського персонажа назване місце є своїм, добре знайомим. Таке сприймання також підкріплюється притаманним сербському читачеві особливим ставленням до своєї землі.

Англези кажу да, на северу, има један огромни бели, медвед. «Росија, матушка», виче тај у вагону (РЛ, I, 10).

У текст спочатку вводиться англійський негативний образ Росії — «огромни бели медвед». За ним іде російське вкраплення, що складається з назви країни «Росија» і незрозумілого читачу слова «матушка». Саме російськомовна форма надає вкрапленню позитивного стилістичного забарвлення і дає авторів можливість протиставити його попередній англійській оцінці: фраза «Росија, матушка» належить росіянину, а отже, відбиває російський погляд на Росію як на батьківщину. Відоме читачеві почуття патріотизму підключається до російської форми, і він в такий спосіб одержує можливість побачити цю країну очима її жителя.

Живот је тежак. А шта би тек било да у том журналу има огласа свих удовица наредника, каплара, редова којљи су дали живот за краља и земљу. For king and country (РЛ, I, 315).

Вкраплення „For king and country“ семантично дублює сербохорватське словосполучення «за краља и земљу». Однак експресивне забарвлення у них абсолютно різне: якщо сербохорватському словосполученню контекст надає песимістичного відтінку, то англійське вкраплення зберігає в собі високе патетичне звучання, властиве цій фразі у Великобританії, тобто відображає англійський погляд на загибель за короля і батьківщину.

У розглянутих досі прикладах вкраплення вимовлялись начебто голосом носіїв мови-джерела. У мовних партіях носіїв мови-джерела вкраплення виглядають неперекладеними на сербохорватську — як острівці мови-оригіналу. Це зумовлене тим, що за замислом автора вкраплення повинно виявляти ставлення до названого поняття персонажа, а через нього і народу, який той представляє.

Здатність вкраплень нести у собі набір експресивно-емоційних копотацій, пов'язаних у народу-носія мови-джерела з означуваним денотатом може мати у тексті різноманітні модуляції, набувати ускладненого характеру. Це стосується передусім тих

випадків, коли вкраплення не належить до рідної мови мовця, тобто коли сам персонаж вдається до засобів чужої мови.

L'Empereur — му се јавља, у мозгу, тог дана (РЛ, I, 250).

Verlaine је овде видео само да су богати (РЛ, I, 69).

А ако хо ете велим, још више, другог војника Наполеоновог, кој и је Desaix (РЛ, II, 369).

Ці вкраплення введені в мовлення росіянина Репніна і через це не можуть прямо передавати ставлення французів до названих осіб. Але той факт, що імена Верлена і Десе, а також титул Наполеона подані по-французьки, свідчить, що Репнін здатен сприймати їх не як іноземець, а бачити цих осіб очима французів. За допомогою такого прийому Црнянський показує високу освіченість і ерудованість Репніна. Вкраплення, отже, беруть участь у формуванні образу головного героя твору.

Немци кажу да, на југу, има једна чизма, пуна нарани и лимунова. „Italia“, — каже ми тај човек у офуцаном шин елу (РЛ, I, 10).

Італія не є рідною країною Репніна, тому у даному тексті вкраплення „Italia“ має не такі конотативні значення, як розглянути вище «Росија, матушка» і «Царскоје село». Оригінальне написання назви країни говорить про те, що Репнін знає її не з чуток, що він бував у Італії, знайомий з її життям, з нею в нього пов'язані певні спогади і почуття. Сербохорватське «Италија» в даному випадку виглядало б нейтральним, було б позбавленим усіх наявних у вкраплення конотацій і не змогло б протистояти обивательському, зневажливому ставленню до цієї країни німців.

Як уже зазначалося, вкраплення зберігає національно зумовлену емоційно-експресивну оцінку мовби всередині себе. Але, входячи в сербохорватський текст, воно може набувати в ньому й інших, зовнішніх стилістичних оцінок, тобто вкраплення здатне виступати як стилістично полівалентний елемент тексту. Це, на наш погляд, є однією з його важливих властивостей. Така полівалентність дає можливість зіставляти, стикати в художньому тексті різні стилістичні значення одного й того ж елемента, що дає неабиякий ефект.

...а топови су над нама пресецали грозно. Крајмене лежа-ше неки торговачки помоћник из Беле Цркве, добро дете Радуловић Хоће «Дурхбрух» каже он. Ја утим и сагин ем главу (ШЧ, 113).

Тут правильне розуміння стилістичного забарвлення німецького вкраплення «Дурхбрух» (прорив) потребує від читача обізнаності з соціально-національною ситуацією в період першої світової війни. Сербським солдатам, які воювали у складі австроугорської армії, інтереси Австрії були цілком чужими, а війна позбавлена будь-якого смислу. «Дурхбрух», таким чином, несе в собі австрійську оцінку прориву як успішної, наступальної військової акції, оцінку, яку серби аж ніяк не поділяють. Сербський солдат, уживаючи німецьке слово замість сербохорватського «пробој», немовби відмежовується від австрійської

оцінки. Отже, вкраплення «Дурхбрух», зберігаючи внутрішнє специфічне національне емоційно-експресивне забарвлення, в тексті приймає й інше, зовнішнє стилістичне забарвлення, причому абсолютно протилежне внутрішньому.

У своїй бескрайній љубави приєма свом национу, сиромашни сербски Soldatenvolk чинио је — сто година — оно што је једино могао: гинуо је (II, III, 480) —

вкраплення „Soldatenvolk“ вжито в мові автора, чиї симпатії повністю на боці сербського народу. Сербські солдати названі, однак, німецьким словом, яке відображає австрійський погляд на сербів, як на гарматне м'ясо. Бездушнє австрійське ставлення, таким чином, «законсервоване» усередині вкраплення. Зовнішній же контекст показує цілком протилежні почуття автора до солдат — співчуття, љубов до них. Таке навмисне зіткнення різних конотацій в одному слові дає сильний стилістичний ефект.

Moyuhe је — одговара Рјепнин. ...La grande armée је сада росијска армија, и ако је црвена... (РЛ, II, 376) —

вираз „la grande armée“ Репнин вживає стосовно російської армії. Сам по собі цей вираз стосується армії Наполеона і несе в собі позитивні емоції французів, з нею пов'язані. У контексті всього твору воно розширює своє значення й передає вже загальноєвропейське прихильне ставлення до своїх військ. Репнин же злорадствує з приводу того, що «велика армія» належить тепер (після другої світової війни) не Західній Європі, а Росії, він «віднімає» в європейців право пишатися своїми військами, «передаючи» його росіянам. Стилiстичний ефект уживання вкраплення післяє в зіткненні первинної внутрішньої національної конотації й нової контекстуальної.

Особливо цікаві в плані вираження національного ставлення ті вкраплення, які є іншомовними елементами вже у мові-джерелі. Специфіка їх полягає в тому, що вони з самого початку містять в собі дві різні оцінки денотата з боку двох різних народів.

Шта је сад одговорити Кремлин? (РЛ, II, 194).

«Кремлин» (англ. Kremlin від рос. Кремль) у даному випадку є англійським вкрапленням, ужитим як політичний термін. Англійська форма російського слова у свідомості читача пов'язується із знанням політичних відносин між Великобританією і СРСР періоду холодної війни. Вкраплення, таким чином, набуває здатності передавати англійську оцінку щодо Радянського Союзу, його політики, себто СРСР показується сербському читачеві очима Англії. Звісно, така оцінка відрізняється від оцінки читача, героя роману і від радянської самооцінки, яка імпліцитно міститься у понятті «Кремль».

Она онда, сва црвена у лицу, узвикну, да се нада, да је большевици (the Bolshies), ускоро, бити, као метлом ишчиш ени из Русије (РЛ, II, 221) —

тут уже сам контекст вказує на негативне ставлення англomовного персонажа до більшовиків. Але автор не випадково вво-

дить, крім сербохорватського, ще й англійський варіант цього російського слова: саме спеціально введений у текст англійський варіант і приймає на себе негативну експресію — у той час як сербохорватське «большевици» лишається стилістично нейтральним. Англійський погляд, таким чином, подається ізольовано.

Отже, вкраплення мають здатність передавати специфічну національно зумовлену емоційно-експресивну оцінку денотата з боку народу-носія мови-джерела. Це дає можливість читачеві побачити певний предмет чи явище очима представника іншого народу.

Таку властивість мають, однак, не всі вкраплення, а тільки ті, семантика яких допомагає читачеві, виходячи з власних знань, досвіду особистого й досвіду національного буття, припустити наявність у іншого народу тієї чи іншої оцінки названого поняття. У свідомості читача його власні емоції поєднуються, переносяться на інонаціональний ґрунт, тобто за аналогією з власними почуттями й оцінками читач моделює почуття й оцінки іншого народу.

Наявність у вкраплень внутрішнього стилістичного забарвлення не суперечить появі і зовнішнього контекстуального забарвлення, яке може відрізнитися від внутрішнього і навіть бути протилежним йому. Вкраплення в тексті, таким чином, може виступати як полівалентний стилістичний елемент, що дає можливість авторові, стикаючи різні конотативні значення одного вкраплення, добиватись значного стилістичного ефекту.

1. Колосова Н. А. Нетранслитерированные французские элементы в языке Пушкина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Саратов. 1982. 2. *Маргинек В. Д.* Лексико-семантическая ассимиляция английских заимствований в русском литературном языке советской эпохи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1972. 3. *Маймескул Е. А.* Французский язык в художественной прозе Л. Н. Толстого: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1981. 4. *Шиманский В. С.* Гетерогенные элементы и их функционирование в английском художественном тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1984. 5. *Црнјански Милош.* Роман о Лондону: В 2 т. Полит. Београд. 1972. 6. *Црнјански Милош.* Сеобе: В 3 т. Полит. Београд. 1978. 7. *Дневник о Чарно еви* // *Црнјански Милош.* Лирика. Проза. Все и. Будућност. Нови Сад. 1972.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Літери означають твір, з якого взято приклад: РЛ — «Роман про Лондон», П — «Переселення», ЩЧ — «Щоденник про Чарноєвича». Римські цифри означають том, арабські — сторінку.

Стаття надійшла до редколегії 25.02.89

ДО ГЕНЕТИЧНИХ ТА ЕТНІЧНО-ІСТОРИЧНИХ ОСНОВ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ КИРИЛО-МЕФОДІЄВСЬКОЇ ДОБИ

У наукових працях з питань славістики, у навчальній літературі на означення першої літературно-писемної мови слов'ян використовуються терміни старослов'янська, церковнослов'янська, древнецерковнослов'янська, древнеслов'янська, древнеболгарська мова. Вони виступають як синоніми на означення одного і того ж поняття.

Найбільшим пріоритетом у складі цих назв виділявся термін «старослов'янська мова». Сучасними болгарськими славістами надається перевага назві «древнеболгарська мова».

В останні роки, залежно від визнання одного з вище поданих термінів, дослідники поділилися на дві групи з відповідним умотивуванням своїх позицій.

Прихильники терміна «древнеболгарська мова» вважають, що ця назва більше відповідає суті хоч би тим, що перші слов'янські писемні тексти включають, зокрема, фонетичні явища, властиві болгарській мовній системі, і що мовною основою для перекладу грецьких текстів на слов'янську мову послужив солунський діалект, який входив до складу болгарських говірок.

Найгостріше незгоду з терміном «старослов'янська мова» висловили болгарські дослідники Д. Дунков, Р. Станков у статті, яка з'явилася після опублікування рецензій Л. П. Жуковської [6], В. М. Живова [5], А. А. Алексеєва [1] на книгу радянської медієвістки Р. М. Цейтлін («Лексика древнеболгарських рукописей X—XI вв. Софія, 1986.

На думку рецензентів, уживання Р. М. Цейтлін терміна «древнеболгарська мова» не є правомірним. При цьому вони висунули такі аргументи: а) не відповідає суті прямий зв'язок першої літературної писемної слов'янської мови з болгарським етносом і діалектами, б) термін «старослов'янська мова» мотивується її інтернаціональною функцією.

Д. Дунков і Р. Станков відповіли контраргументами в користь назви «древнеболгарська мова», зокрема: а) перша літературна писемна мова слов'ян основана на базі солунського діалекту древнеболгарської мови середини IX ст., причому вона включала в себе елементи й інших древнеболгарських говірок [4, с. 10]; б) поняття діалект не можна відносити до живої болгарської мови в сучасному розумінні слова; в) необхідно розрізняти реалії — протоболгарські (тюркські) мова і етнос і древнеболгарські (слов'яно-болгарські) мова і етнос [4, с. 13]; г) солунський діалект, один із діалектів древнеболгарської мови, знайшов відбиття в перекладах Кирила і Мефодія, тому це є древнеболгарська мова [4, с. 14]; д) перед виконанням інтернаціональних функцій мова Кирила і Мефодія була етнічно

маркована [4, с. 15]; е) в Болгарії, на відміну від інших слов'янських земель, перша літературна писемна мова слов'ян адаптації не проходила [4, с. 15]; ж) перша писемна мова слов'ян не може характеризуватися як штучна [4, с. 17]; з) перша літературна писемна мова слов'ян не обмежувалася вживанням лише в церкві [4, с. 18], бо на Преславському соборі 893 р. її оголосили офіційною мовою Болгарської держави.

Більш поміркованою є аргументація на користь терміна «древнеболгарська мова» Е. Дограмаджиевої у статті «Новая гипотеза об этнической принадлежности древнеболгарского (старославянского, древнецерковнославянского) языка» [3].

Розглядаючи подані вище аргументи і контраргументи щодо терміна «старослов'янська мова», ми схильні визнати більшу об'єктивність останнього. Така позиція повинна бути підкріплена доводами, хоч окремі з них намічені вже в переліку заперечень, висунутих критиками цього терміна.

На нашу думку, потрібну ясність тут може внести етнологічний та історичний фон, на канві якого чіткіше окреслюються процеси формування болгарського етносу, народності і мови.

У період, який передував утворенню та поширенню літературної писемної мови слов'ян на базі солунського діалекту, почало бурхливо розвиватися перше Болгарське царство. У VIII—IX ст. воно охоплювало велику територію, на схід від Охрида до південного Дніпра на сході, від ріки Маріци на півдні до ріки Дністра на півночі. Південна частина солунського діалекту з центром у м. Солунь знаходилася в межах Візантії; інша, північно-східна його частина, відносилася уже до болгарських земель.

На території Візантії слов'яни появилися внаслідок міграції з західно-слов'янського масиву на Балканський півострів. Починаючи з VI ст., їхні етнічні риси доповнювалися новими якостями на шляху мандрівки з півночі на південь, включаючи грецьку територію, якої вони наприкінці досягнули. Тут на праслов'янській основі сформувався вже південно-слов'янський етнос, проте ще позбавлений тюркського (болгарського) елемента. Одна з його основних складових частин, а саме *солунський діалект*, став ґрунтом для створення першої писемної мови слов'ян. У ній фіксуються окремі фонетичні і морфологічні явища загальноболгарського характеру.

Критики терміна «старослов'янська мова» не враховують того важливого факту, що переклади літургічних книг з розвинутої грецької мови, багатої на виражальні засоби, з відпрацьованою граматичною системою, неможливі були в адекватному здійсненні на ґрунті лише солунського діалекту.

Вимоги адекватності високого стилю грецького оригіналу з його насиченням абстрактною лексикою блискуче здійснили Кирил і Мефодій завдяки їх мовній ерудиції і філологічному хисту. Не обмежуючись запозиченнями і калькуваннями, вони зуміли доповнити відсутні вирази мови перекладу конструюван-

ям нових згідно з законами слов'янської мови. Очевидно, цей факт міг бути причиною штучності, чого не позбавлена старослов'янська мова, орієнтована передусім для використання в культових потребах. Проте, на думку вчених, ця штучність не була перешкодою до її розуміння.

Мова перекладів Кирила і Мефодія характеризується міжнародними функціями. Її структура і функції найкраще визначають зміст терміна «старослов'янська мова».

Але критики цього терміна закидають його прихильникам у звуженні функцій старослов'янської мови всупереч тому, що лише в 893 р. болгарська мова була оголошена офіційною мовою держави. Ця подія відбулася вже у новому періоді розвитку болгарської мови, після 30 років діяльності Кирила і Мефодія у Моравії, після приходу їх учнів у Болгарію.

Учні Кирила і Мефодія принесли з собою нові списки моравських богослужбних кириломефодіївських перекладів, які в процесі їх поширення почали набувати нових якостей під впливом живої болгарської мови. Цей факт викликає необхідність розглядати диференційовано виникнення і розвиток древнеболгарської мови, враховуючи хронологію, локалізацію і функцію її застосування.

Повертаючись до питань етногенезу, треба згадати, що слов'янські племена, відділившись від північно-західного масиву, перейшли Дунай і до кінця VII ст. зайняли майже весь Балканський півострів. Вони нападали на сусідні території, які не мали значимої державної організації. За браком точних наукових даних важко сказати, хто на той час ще заселяв Балкани. Відомо лише, що там проживали неслов'янські племена, які на той час втратили свою давню могутність, підлягли грецизації, романізації і взаємним етнічним впливам [10, с. 32]. Сюди входили землі Фракії, Дакії, Мізії та Македонії. Очевидно, живучи на одній території, ці племена чи народи не могли не підлягати взаємовпливу й асиміляції.

У другій половині VII ст. цей ще незавершений аморфний етнічний стан згаданих балканських народів був збагачений тюркським етносом, який внесло кочове плем'я на чолі з ханом Аспарухом. Останній та його послідовники Кубер, Крум, Омуртаг, Персіяні, вихідці з тюркської верхівки, були засновниками першого Болгарського царства. Вони виявили великі здібності в організації державної та військової справи, завдяки чому в IX ст. за правління Бориса I Болгарська держава досягла розквіту.

Очевидно, період від VII до IX ст. був наповнений різними політичними, економічними, етнічними процесами, що гальмували або сприяли формуванню нового, з явною перевагою слов'янського, етносу. Таким шляхом склався південно-слов'янський етнічний тип, який можна назвати болгарським. В його середовищі сформувалася древнеболгарська мова, ще не втілена в писемну форму.

Болгарська держава в 864 році від Візантії прийняла християнство, хоча церковні ритуали виконувалися грецькою мовою.

Цією ж мовою полагоджувалися державні та дипломатичні справи. Хрещення Болгарії необхідне було для зміцнення держави і для піднесення її статусу до цивілізованих держав.

З кінця VII ст. почав формуватися єдиний за своїм мовним характером слов'янський етнос східної та південної частини Балканського півострова, який поступово асимілював романізований і грецизований фракійський субстрат та болгарський адстрат, що наприкінці IX ст. став основним етнічним компонентом болгарської народності. Отже, зміни, які мали завершувачий характер у формуванні етносу болгарської народності, проходили в інший час і поза територією діалектного джерела першої писемної мови слов'ян.

Підготовка кирило-мефодіївських літургічних текстів опирається ще на мовний багаж носіїв-спадкоємців праслов'янської мови, збагаченої новим етнічним оточенням та законами еволюції.

Слов'яни, що проживали в Солуні і його передмісті, не належали до соціальних верхів грецького населення, проте це не відбивалося на їх взаємному спілкуванні. Це розмовна мова міського типу, якою володіли брати Кирилл і Мефодій. Вона лягла в основу їхніх перекладів. Стверджуючи це, А. М. Селіщев наголосив, що мова перекладів є багатшою від згаданого міського діалекту. Вона представляє собою мову книжну, літературну, багатшу за лексикою [11, с. 25]. Писані пам'ятки, що з'явилися в Болгарії пізніше, вже не характеризувалися пишномовністю, властивою мові творців слов'янської писемності [11, с. 31], притаманною східно-болгарським рукописам і відхиленою від попередніх книжних норм [11, с. 14].

Процес формування болгарського етносу не завершується періодом створення першої літературної мови слов'ян. Остання, порівняно з розмовною болгарською мовою, обминає використання членних форм [3, с. 90, 329].

Мова літургічних текстів за фонетикою, морфологією і лексикою поступово починає помітно віддалятися від живого народного мислення. Можливо тому носій живої болгарської мови перестає її розуміти [10, с. 38].

Після перенесення центру старослов'янської культури з Моравії в Болгарію, де учнями Кирила і Мефодія створені нові центри в містах Охрид і Преславі, почалася нова фаза у розвитку слов'янської писемності уже на ґрунті кириличної графіки із включенням до цього процесу елементів болгарської народно-розмовної стихії [8, с. 254].

Болгарські культурні діячі, насамперед учні Кирила і Мефодія, продовжували на основі традицій, закладених у Моравії, розвиток вже древнеболгарської літературної мови з урахуванням змін у розмовній практиці і функціях мови. Період після 886 р. характерний тим, що на початках виникнення болгарських писемних пам'яток вони не переносяться на інший етнос, а служать рідному середовищу; це період розвитку древнеболгарської писемної літературної мови.

Унікаючи тенденційності в оцінці наукових пошуків, необхідно ще й критично ставитись до способів інтерпретації окремих фактів, методичних та методологічних прийомів дослідників.

Наші спостереження, перевірка та зіставлення фактів дають підстави вважати: термін «старослов'янська мова» повністю відповідає вжитому традиційному поняттю, що співвідноситься з першою літературною мовою слов'ян, створеною Кирилом і Мефодієм і введеною в Моравії.

Слов'янська писемність, створена Кирилом і Мефодієм, закріплена в їхніх перекладах з грецької мови, може називатися лише старослов'янською. Вона служила не одному, а декільком слов'янським етносам, виконуючи міжслов'янські функції.

Старослов'янська мова, як писемна мова ранньофеодальної епохи, характеризується загальнослов'янським поширенням і значенням. Солунський діалект не зовсім відповідає назві «древнеболгарський», бо не був охоплений процесом формування слов'яномовної древнеболгарської народності [с. 13; 60, 64].

Старослов'янською цю мову слід називати й тому, що вона представляє найстарший зразок писемної слов'янської мови, найдавнішого періоду історії слов'янської духовної культури. Риси болгарських мовних ознак в ній аж ніяк не суперечать даному твердженню. У той період у слов'янській мові було більш спільного ніж різного. Розклад загального праслов'янського етносу тільки починався.

За часом, місцем, характером формування болгарського етногенезу на обширній території Балканського півострова, за специфікою неслов'янських етнічних та мовних особливостей (елементи фракійські, македонські, романські, грецькі, тюркські) болгарська мова вже тоді виділялася, а пізніше просто стала відрізнятися від інших слов'янських мов [с. 10; 23].

Кирило-мефодіївська мова літургічних текстів в молодших списках, у середовищі болгарської народнорозмовної стихії міняється, наповнюється новими якостями. Зникає її штучність під впливом різних демократизаційних заходів.

1. *Алексеев А. А.* Рец. на книгу: Т. Имре. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI—нач. XII в. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1987. Т. 46. № 1.
2. *Гълъбов И.* Избрани трудове по езикознание. Наука. София, 1986.
3. *Дограмаджиева Е.* Новая гипотеза об этнической принадлежности древнеболгарского (старославянского, древнецерковнославянского) языка // Старобългаристика. 1988. № 2.
4. *Дунков Д., Станков Р.* К вопросу об основных положениях становления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов // Старобългаристика. 1988. № 1.
5. *Живов В. М.* Проблемы формирования русской редакции церковно-славянского языка на начальном этапе. По поводу книги И. Тота // Вопр. языкознания. 1987, № 1.
6. *Жуковская Л. П.* Еще раз о старославянском языке по поводу книги И. Тота и Р. М. Цейтлин // Научн. докл. высш. шк. Сер. лит. и яз. 1987. Т. 46. № 1.
7. *Златковская Т. Д.* Возникновение государства у фракийцев (VII—V в. до н. э.). М., 1953.
8. Кирило-Мефодиевска енциклопедия. А-З. Т. 1. БАН. София, 1985.
9. *Кругликова М. Т.* Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1958.
10. *Младенов С.* История на българския език. БАН. София, 1979.
11. *Селищев А. М.* Старославянский язык. М., 1951. Ч. 1.

МАТЕРІАЛИ ТРЕТЬОГО НАУКОВОГО СЕМІНАРУ З ПИТАНЬ СОРАБІСТИКИ

23—25 січня 1989 р. у Львівському університеті відбувся Третій семінар з сорабістики. Як і попередні (1984 та 1987 рр.), він був організований кафедрою слов'янської філології Львівського державного університету, на цей раз — під егідою новоствореного Інституту слов'янознавчих досліджень. Хід Третього семінару засвідчив, що інтерес до досліджень у галузі мови, літератури, історії, етнографії лужицьких сербів у СРСР постійно зростає. З доповідями виступили і молоді дослідники, і відомі вчені вузів та академічних інститутів Москви, Києва, Харкова, Ленінграда, Мінська, Ужгорода, Тарту, Вітебська, Львова. Вагомість львівського семінару була підтверджена участю делегації з найбільшого і найавторитетнішого сорабістичного центру світу — Інституту серболужицького народознавства (м. Бауцен), представленого його директором М. Каспером та завідуючим відділом М. Фелкелем.

Уміщуємо короткий зміст доповідей. Доповіді О. Л. Рибалка та О. О. Гугніна публікуються повними текстами. Тези доповідей член-кореспондента АН УРСР Г. Д. Вєрвеса і письменника Р. М. Лубківського до редколегії не надійшли.

М. КАСПЕР, *проф.*,

директор Інституту серболужицького народознавства

ІНСТИТУТ СЕРБОЛУЖИЦЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА: ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Після 1945 р. сорабістика була відновлена як комплекс тих самих дисциплін, які визначали діяльність колишньої Матиці сербської. Об'єктом вивчення, як і раніше, є серболужицький народ, його історія, мова і культура, а також взаємні стосунки з сусіднім німецьким та спорідненими слов'янськими народами.

Названим комплексним завданням відповідає організаційна структура інституту. В ньому об'єднані у різних відділеннях мовознавство, етнографія, наукові дослідження з літературознавства, культури, мистецтва, а також історія.

Інституту підпорядковується Сербська центральна бібліотека — сховище всієї сербомовної літератури, а також Сербський культурний архів, де зберігається актовий матеріал сербської культури*.

Під егідою інституту діє Сербська мовна комісія, яка встановлює норми верхньо- та нижньолужицької літературних мов, кодифікує ці норми у морфології, синтаксисі, лексиці, провадить заходи, спрямовані на піднесення мовної культури.

У тісній співпраці з Міністерством культури спеціальна інститутська робоча група займається пошуками, збереженням і поширенням сербської культурної спадщини.

Інститут щорічно видає «Літопис» у мовознавчій, історичній, народознавчій серіях, а від 1986 р. — мистецтво- та культурознавчій. Монографії публікуються сербською і німецькою мовами у видавництві «Народне видавництво Домовіна Будишин».

Нові суспільні відносини призвели до принципових змін у функціях суспільних наук загалом, як і у функціях сорабістики зокрема. Від сорабістики вимагалось і вимагається, щоб вона в своїй дослідженні служила суспільній практиці, сприяла збереженню і розвитку сербського народу, передусім його мови, культури і національної самобутності. У зв'язку з цим окремі наукові дисципліни і напрями розвивалися за планом, а після розширення профілю інституту враховувалися нові тенденції розвитку у теоретичному і методичному плані.

За будь-яких обставин ніколи не були під загрозою і ніколи не припинялися довготривалі фундаментальні сорабістичні дослідження. Інститут цілеспрямовано формувався як головний центр сорабістики і водночас як осередок слов'янознавства. Інститут увійшов до складу Академії наук рівноправним і рівнозначним партнером серед суспільствознавчих інститутів. Свідченням цього є участь сорабістів Інституту в наукових радах і національних комітетах, керівних колегіях суспільнознавчих досліджень. Уже в 50-ті роки були налагоджені перші контакти із славістичними інститутами слов'янських країн, насамперед у Братиславі, Ленінграді, Львові, Москві, Празі, Варшаві і Вроцлаві. Ці зв'язки постійно поширювалися і поглиблювалися. В наш час вони фігурують у перспективних планах співпраці між академіями наук наших країн. Не можна поминути і нашу співпрацю у Міжнародному комітеті славістів, у його наукових комісіях та численних заходах.

Деякі синтетичні праці закінчені, над іншими ведеться успішна робота. Наприклад, у 1965 р. вийшов перший том Атласу сербських діалектів, а сьогодні з'явилося вже 13 томів із за-

---

* Тут і далі при перекладі з оригіналу статті проф. М. Каспера збережені звичні офіційні в Лужиці терміни «срби», «сербський» тощо, які в нас звичайно передаються як «лужицькі серби», «серболужицький» (Прим. ред.).

планованих 15. Була опублікована наукова граматика (морфологія) верхньосербської мови. Друкується перший том великого двотомного німецько-верхньосербського словника, що вміщуватиме приблизно 100 000 слів. Десять років тому, тобто у 1979 р., ми закінчили видання чотиритомної «Історії сербів», яка вийшла сербською та німецькою мовами. Завершено п'ятитомний Атлас сербського народного одягу, що був недавно доповнений новим матеріалом. Історія сербської літератури видана у двох томах. Останній, четвертий том, присвячений періоду після другої світової війни, завершено в рукописі. Третій, де розглядається література між двома війнами, найближчим часом буде закінчений.

Які ж у нас перспективи?

Затверджений президентом Академії наук статут інституту передбачає вивчення найважливіших завдань з галузі історії, етнографії, літератури, мови, культури і мистецтва. Це повинно сприяти розвитку культури лужицьких сербів, зміцненню наукових основ для політики ствердження сербського етноса, здійсненню діяльності в дусі спеціально закріплених у Конституції прав і можливостей сербів.

Будемо продовжувати все те, що в минулому себе виправдало. При цьому враховуватимемо і нові вимоги часу. Комплексний характер інституту буде збережений. Останніми роками профіль наукових інтересів розширився таким чином, що крім літературознавчих досліджень почала приділятися належна увага професійній культурі і професійному мистецтву. Цей процес триває.

З середини 70-х років у плани наукової роботи включені етносоціологічні проблеми, над якими будемо працювати і в майбутньому. Однак, в принципі структура інституту залишиться незмінною.

На закінчення назву ще деякі конкретні завдання. Нам необхідно у мовознавчих дослідженнях більше уваги приділяти нижньосербській мові. При вивченні історії мови дуже ефективною і важливою має бути допомога славістів інших країн. Як уже зазначалося, необхідно завершити третій том історії літератури. По можливості будемо займатися іншими галузями культури і мистецтва — музикознавством, прикладним мистецтвом, кіномистецтвом. Етнографічні дослідження в майбутньому мають сконцентруватися на важливих аспектах народної культури: народних звичаях, фольклорі, проблемах сімейного побуту. У дослідженнях з історії особливий інтерес становитимуть XVIII та XIX ст. — періоди зародження сербської інтелігенції і національного відродження, а також часи після другої світової війни.

У найближчій перспективі Інститут сербського народознавства не розраховує на розширення потенціалу своїх робочих можливостей, але натомість зміцнюватиме тісну співпрацю з славістичними науковими центрами і, головним чином, слов'янських країн.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗШИРЕННЯ ТЕМАТИКИ СУЧАСНОЇ СЕРБОЛУЖИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тематика сербської літератури часів національного поневолення визначалася тією функцією, яку були покликані виконувати сербська проза, поезія і драматургія — сприяти боротьбі за національне і соціальне відродження*. Від виходу в світ поеми Юрія Мена «Сербської мови можливості і хвала, показані в рицарському хоралі» (середина XVIII ст.) аж до появи «Поезії з малої комірки» Юрія Хежки (1917—1944) сербська література незмінно захищала духовні цінності сербського народу.

На порозі нового часу, який розпочався національним визволенням у 1945 р., був закладений антифашистсько-демократичний фундамент для глибоких перемін у суспільстві, відповідно змінювалася і тематика художньої літератури. Початок цього процесу був ознаменований двома поетичними творами поетів-демократів Веймарської доби — Йозефа Новака та Міни Віткойц. Фактично ж поріг від старого до нового часу переступили лише «активісти першої години», головним представником яких був Юрій Брезан.

Нова поезія була покликана будити сербський народ, передусім молодь, возвеличуючи цінності національної свободи і соціального визволення. Сербська література вже не виступала проти суспільного ладу, навпаки, підтримувала його. Функція змінилася принципово. Відбудова рідного краю, відродження сербів, мир в усьому світі — ось нові теми в ліриці. Від старого залишався національний дух патріотичної сербської поезії. Переворот у суспільстві після 1945 р. був і для прозаїків головним мотивом їхньої творчості. Марія Кубашец у своїх оповіданнях протиставляла фашистському варварству людяність братів-слов'ян, а Мерчін Новак-Нехорнський викривав залишки невольницької духовності, і конфлікти між сербами при поваленні старого ладу.

У авторів молодшого покоління головними героями творів стали сербський селянин, сільські ремісники, а пізніше — робітничий клас.

У 60-ті роки реалістична тематика сербської літератури якісно удосконалилася. В літературне життя увійшли автори, свідки недавнього історичного повороту, які могли мистецьки осмислити минуле. Одним з напрямів літературного процесу було зображення життя в імперіалістичному світі, другим — звер-

---

* Тут і далі при перекладі оригіналу статті збережені звичні офіційні в Лужиці терміни «срби», «сербський», які в нас звичайно передаються як «лужицькі серби», «серболужицький» (Прим. ред.).

нення до сучасності. Ю. Брезану вдалося поєднати обидва, про що свідчить його роман-трилогія «Фелікс Гануш», а також новели «Христа» та «Чорний млин».

Коллективний і індивідуальний досвід з доби фашизму відбитий в оповіданнях Юрія Коха та Цирила Колі, сповнених духом гуманізму. Романи Петра Малінка («Дві жмені піску»), Антона Навки («З фальшивою лопатою» та «З фальшивою гвинтікою»), оповідання Марії Млинкової («Дні на відстані») відрізняються від перших антифашистських післявоєнних творів глибоким аналізом подій і обставин.

Водночас сербські письменники (Юрій Кох, Бено Шолта) звернулися до проблем соціалістичної дійсності, яку вони розглядали як конфронтацію старого і нового мислення героїв, причому на сільському ґрунті, де колективізація виробництва пронизала особисту і суспільну сфери. У другій сфері обертаються герої оповідань Марії Млинкової та Юрія Кравжі. Це покоління, яке вчиться шукати власні рішення в умовах нового життя.

У 60-ті роки збагачується жанрова палітра. У романі-трилогії М. Кубашец «Босчій Сербін» зображується історичне минуле сербів, така ж тематика зустрічається в документальних і автобіографічних творах. Художній пошук притаманний молодим авторам, подорожні репортажі яких підносяться на вищий щабель. З репортажами виступали також Ю. Кох («Подорож на Схід») і Кшесчян Кравц («Білоруські імпресії»).

Після входження сербів у загальнодержавну народну єдність НДР перед сербською літературою постало завдання включитися в духовне життя всього суспільства НДР, причому внесок сербських письменників повинен був зберігати особливості сербської літератури і не лише стосовно мови, а, передусім, стосовно історичної оцінки суспільних явищ. Сербська література могла бути більш чутливим барометром в національних відносинах, ніж література великих народів. Вона більше відчуває втрати духовного плану, зумовлені всесильним технічним прогресом. Відомий непересічний твір Ю. Брезана — прозовий епос «Крабат», підніс сербську літературу на нову височину. Мудрість і досвід століттями пригнічуваного народу допомагають Ю. Брезану знаходити відповіді на пекучі питання сучасності.

Злободенними є й проблеми, яких торкається в своїх творах Ю. Кох. Це оцінка технічного прогресу, що, крім досягнень і перемог, несе людству безповоротні втрати. В оповіданні «Дивна любов Котятка», а пізніше в п'єсі «Мій обміряний край» та в новелі «Вишневе дерево» письменник застерігає від небезпек, породжуваних індустріалізацією. Відомо, що екстенсивне добування бурого вугілля в Лужиці негативно впливає на збереження сербського етносу. Звичайно, репрезентація цієї проблеми в літературі письменником-серболужичанином порівняно з будь-яким іншим може бути глибшою і послідовнішою. Йому легше передбачити наслідки процесу і підказати, які сили в соціалі-

стичному суспільстві спроможні гуманізувати індустріалізацію. У цих творах, як і у творах Ю. Брезана автор ідентифікує себе з літературними героями. Така література має значення як національно сербське, так і світове.

Перестережливий характер притаманний також іншим жанрам сучасної сербської літератури. Молоді поети і прозаїки знаходять злободенні теми в найближчому оточенні. Ангела Стахова і Бен Будар в прозі, Бенедикт Дирліх в поезії засуджують легковажне ставлення людей до духовної і культурної спадщини. З оповіданням А. Стахової «Дотикання», в якому тонко і проекційно зображується майбутнє народу, перегукується новелета Б. Бударя «Я вже остання», а також вірш Б. Дирліха про діяча сербського національного відродження XIX ст. Яна Арношта Смолера.

О. С. МИЛЬНИКОВ, проф., зав. відділом,
Інститут етнографії АН СРСР

КУЛЬТУРА ПОЛАБСЬКИХ СЛОВ'ЯН У НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVII—XVIII ст.

За виключенням лужицьких сербів, в історії полабських слов'ян XVII—XVIII ст. були періодом їх зникнення з етнічної карти Німеччини як самостійної етнічної спільності. Отже, свідоцтва про їхню історію і культуру викликають великий інтерес. Серед джерел, що стосуються названої теми, особливо важливе місце посідають енциклопедичні праці, — їх поява у Німеччині припадає на рубіж XVII—XVIII ст. Пояснюється це не тільки самим характером такого роду видань, які, спираючись на існуючу літературу, немов концентрували в них інформацію, а й наявністю зворотного зв'язку з читачем. Тобто інформаційний потенціал довідково-енциклопедичних праць стає одним з об'єктивних показників рівня обізнаності освічених кіл суспільства на даному етапі розвитку.

Базовими для нас були два видання. По-перше, «Загальний історичний лексикон» (далі скорочено ЗІЛ), розпочатий у 1709 р. видатним філософом, богословом і укладачем багатьох довідників І. Ф. Будеем (1667—1729). ЗІЛ вийшов у 1709 р. і двічі перевидавався — в 1722 р. та в 1730 р. По-друге, «Великий повний універсальний лексикон» (далі ВПУЛ), виданий І. Х. Цедлером (1706—1763). Загалом від 1732 до 1750 рр. у Лейпцігу і Галле вийшло 64 томи, до яких іншим видавцем, І. П. фон Людевігом, було додано ще чотири томи. Проведений нами аналіз показав: обидва лексикони в інформаційному відношенні характеризуються спадковістю: багато статей з ЗІЛ у такому ж або переробленому вигляді увійшли пізніше до ВПУЛ.

Інформацію в них про культуру полабських слов'ян умовно

можна поділити на дві групи: загальноєтнічна характеристика й опис окремих культурних інституцій. Матеріали першої групи трактували «вендів» — полабських, частково поморських слов'ян — як частину слов'янського світу, лише в першому виданні ЗІЛ стосовно цього висловлювався сумнів («вони, здається, за походженням не німці, оскільки мають зовсім окрему мову, звичаї і натуру»). Уже в другому виданні і пізніше з усією впевненістю підкреслювалося: «Венди були, властиво, лише частиною слов'ян». З кожним перевиданням ЗІЛ і в лексиконі Цедлера все детальнішою ставала класифікація полабських слов'ян (поморці, вільці, ратарі, черезпеняни, хижани та ін.).

Водночас із загальними нарисами про слов'ян («Слов'яни», «Венди») наводилися статті про деякі полабські племена — ободритів, вагрів, серболужичан. Щоправда, в першому виданні ЗІЛ ці матеріали були відсутні. Згодом у ВПУЛ з'являється стаття «Древляни» («Дравени»), що свідчить про постійне поповнення словника німецьких енциклопедій початку XVIII ст. Не згадувалося про деревлян у класифікації полабських слов'ян не тільки в усіх виданнях ЗІЛ, а й у «Лексиконі» Цедлера.

Друга група питань стосувалася звичаїв полабських слов'ян, причому основна увага приділялася релігії і пов'язаним з нею обрядам. В усіх виданнях названих лексиконів зазначалося, що верховним божеством полабських слов'ян був Святovit, різні варіанти написання якого (Свантевит, Свантевиц, Швантєвит та ін.) наводяться у ВПУЛ. Одночасно повідомлялося, що роль верховного божества у деяких полабських племен виконували інші персонажі: Триглав у помсрян, Радогост (Радегвст, Радгаст, Радагостус) — у ретрян і т. д. Досить докладно описувалося одне з найголовніших західнослов'янських капищ в Арконі на острові Рюген. У статті «Померанія» (ВПУЛ) наведений язичеський пантеон за класифікацією наукової думки першої половини XVIII ст. Божества поділені на декілька розрядів: суспільні, які складалися з воєнних (бог війни Радогост, бог помсти Витхур, бог здобичі Поревитур) і мирних (бог справедливості Прово), і домашні (богиня життя Жива, богиня роду Золота Баба, бог світанку Ютеборг, бог блискавок Перкунас, бог бурі Оккапірус та інші, включаючи духів лісів і гаїв, божества, що полегшували смерть і попереджали діяння злих сил). Окремо в ряді статей називалися Білобог та Чорнобог. У ЗІЛ характеристика складніша: зазначивши походження імені божества від слов'янського слова «білий», автор статті вважав, за позитивним началом це божество близьке манихейству (мабуть, малося на увазі манихейське вчення про боротьбу добра зі злом, світла з темрявою), а за негативним началом — близьке іншому вендському божеству — Чорнобогу. Навпаки, у статті «Слов'яни» (ВПУЛ) Білобог віднесено до злих сил, а Чорнобог — до добрих. Лужицькі серби поклонялися Чорнобогу і вважали його паном над злими силами, тому молилися йому особливо ретельно, щоб він не нашкодив їм у житті. Подібні розходження, очевидно, пояснювалися не тільки слабким вивченням матеріалу,

а й різницями, що існували у різних слов'янських племенах.

У статті «Венди» (ВПУЛ) систематизовано дані про народні свята. Вказано на існування п'яти груп: свято на честь Святовита після збирання врожаю, у вересні; свято на честь Нового року, яке було в грудневому сонцестоянні, що зв'язувався автором з днем св. Люції (13 грудня); свято на честь бога війни Хугевита (9) в квітні; місячні свята в дні повнолуння; щотижневі свята, коли виконувалося правосуддя. Значне місце в енциклопедіях відведено способам ворожби — жеребкування на крові, на воді, ворожба з поведінки тварин і т. д. Окремі відомості дано про сімейно-шлюбні та похоронні обряди.

Коло джерел, використане авторами словникових статей, було обширне. Воно включало, по-перше, дані німецьких середньовічних хронік (Гельмольда, Арнольда, Любекського та ін.); по-друге, праці німецьких істориків XVI—початку XVIII ст. (А. Кранца, Д. Крамера, К. Харткноха та ін.); по-третє, праці польських і чеських істориків того часу (від Я. Длугоша до Б. Бальбина та Я. Стршедовського); публікації в німецьких наукових виданнях на рубежі XVII—XVIII ст. (Я. Кольберга). При написанні статті про деревлян була використана книга К. Шнайдера «Опис старої Саксонії» (Дрезден, 1727). У цій статті, а також у статті про лужицьких сербів («Венди-Сорби») відзначено, що у цих слов'янських народів і до моменту видання ВПУЛ збереглися рідна мова і старі звичаї. Книга Шнайдера, яка має цікаві дані про залишки слов'янського етносу на лівобережжі Ельби (Лаби), до цього часу в науковий обіг майже не введена.

Викладаючи уявлення про полабських слов'ян, ми висували за мету зіставлення їх з сучасним рівнем розвитку науки. Відзначимо, що в багатьох випадках автори словарних статей змішували власне слов'янські звичаї зі звичаями сусідніх пруських і литовських племен. Але саме огляд наукових уявлень тієї епохи про «вендів» важливий як відправна точка для оцінки обсягу інформації, доступної освіченим верствам читачів кінця XVII—першої половини XVIII вв.

Л. П. ЛАПТЄВА, проф.,
Московський університет

ВИВЧЕННЯ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Серед російських учених кінця ХІХ—початку ХХ ст., що зробили певний внесок у вивчення лужицьких сербів, почесне місце посідає професор Київського університету Т. Д. Фло-

ринський (1854—1919). Він закінчив у 1876 р. Петербурзький університет, де спеціалізувався по славистиці у професора І. І. Срезневського та професора В. І. Ламанського. Основним напрямом його дальшої наукової діяльності була історія слов'янських народів. Ставши у 1881 р. магістром, Флоринський у 1882 р. зайняв кафедру слов'янської філології в Київському університеті. Тут проходила вся його діяльність (близько 40 років). У 1888 р. Флоринський став доктором слов'янської філології, а незабаром і ординарним професором. Неодноразово був деканом історико-філологічного факультету, брав активну участь у громадському житті. Ряд цінних творів з історії слов'ян приніс Флоринському широке визнання. Він обирався членом багатьох академій і наукових товариств, був членом-кореспондентом Російської Академії наук.

У Київському університеті Флоринський викладав всі славистичні дисципліни: слов'янські мови, літературу, історію, етнографію тощо. Кожен з цих предметів був окремим спецкурсом, з них Флоринський потім писав праці з мовознавства, філології, етнографії. В 1895—1897 рр. були опубліковані його «Лекції з слов'янського мовознавства» у двох томах (частинах). Сто сторінок другої частини присвячено серболужицькій мові. Розділ називався «Серболужицкий язык. Область серболужицкого языка. Лужицкие наречия и их судьба». Стосовно мови Флоринський вважав: верхньо- і нижньолужицька мови є лише двома «наріччями» одної серболужицької мови, в якій існує ще третє наріччя — «середньолужицьке». Флоринський зупиняється на головних етапах розвитку серболужицької літератури, мови та історії їх вивчення. Більша частина серболужицького розділу праці Флоринського присвячена характеристиці особливостей серболужицької мови. Ця праця була дуже корисною як підручник зі слов'янських мов, хоча в рецензіях на неї сучасники вказували на численні її недоліки.

Результатом етнографічних університетських лекцій Флоринського стало видання в 1907 р. курсу «Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. С приложением этнографических карт». У цьому огляді є розділ про лужицьких сербів. Автор відстоював свою точку зору про існування двох «нарічч» і третього «середнього наріччя» єдиної серболужицької мови. У праці наводяться цікаві дані про чисельність лужицьких сербів внаслідок германізації. Майже всі розділи книги Флоринського викликали гостру полеміку. Безперечно, у Флоринського були свої помилки. Так, він різко виступав проти всіляких спроб визнання української мови самостійною. Відмовляючи в самостійності українській мові, вчений визнавав її для словацької, серболужицької, кашубської, в чому не погоджувався з багатьма сучасниками-лінгвістами. Критика справедливо вказувала на непослідовність такого підходу до мов окремих слов'янських народів.

Водночас Флоринський написав декілька спеціальних статей на серболужицькі сюжети. В 1884 р. він відгукнувся некрологом

на смерть Я. А. Смолера (Изв. Санктпетербург. Славянск., Благотв. общества. 1884. № 7), опублікував невелику статтю «Сербская Матица в Будишине» (Там же. № 9), повідомив у пресі про вихід у світ «Історії сербського народу» В. Богуславського і М. Горника та про переклад німецькою мовою лужицького розділу «Истории славянских литератур» А. Пипіна і В. Спасовича (Там же. № 7). У 1897 р. Флоринський відгукнувся про 50-річний ювілей «Матиці Сербської» брошурою «Большой праздник у самого маленького славянского народа» (К., 1898). Таким чином, Флоринський був головним пропагандистом відомостей про лужицьких сербів у Київському університеті наприкінці XIX початку XX ст.

Про те, що студенти Київського університету цікавилися лужицькими сербами, свідчить знайдена автором цих рядків у архіві Київського університету ще в 1968 р. рукописна студентська робота «Литература лужичан до епохи возродження» [ф. 16, оп. 473, спр. 364]. Значна частина цієї праці присвячується ходу подій і характеру підкорення німцями всіх слов'ян взагалі і лужицьких сербів зокрема. Автор вважає, що література лужицьких сербів починається у XVII ст., бо до того (з XVI ст.) сербською мовою були відомі лише церковні гімни, псалми і катехізиси. Далі автор показує розвиток сербської освіти і літератури у XVIII ст. аж до періоду відродження, початок якого віднесено до кінця першої чверті XIX ст.

Загалом у праці правильно подається з точки зору фактів картина розвитку сербської літератури і освіти. Твір студента написаний на основі російської і зарубіжної літератури, що виходила до 1865 р. включно.

Л. М. СМІРНОВ, *заввідділом,
Інститут слов'янознавства і балканістики
АН СРСР (Москва)*

ЛЮДОВІТ ШТУР І ЛУЖИЦЬКІ СЕРБИ

150 років тому, навесні 1839 р. видатний діяч словацького національного руху середини XIX ст. Людовіт Штур здійснив подорож по Лужиці і тоді ж опублікував свої враження про поїздку в «Журналі Чеського музею».

Ця поїздка не була випадковою. У багатогранній діяльності Штура — ідеолога, політика, журналіста, літератора, мовознавця — помітна увага приділялася налагоджуванню і зміцненню міжслов'янських культурних контактів, що органічно пов'язувалося з його загальною концепцією слов'янства. Творчо розвиваючи вчення Я. Коллара про слов'янську взаємність, Штур переніс акцент з абстрактного цілого («слов'янський народ») на його складові — окремі «племена», з яких складається слов'янська загальність. Це більшою мірою відповідало історичним реально-

стям, новим умовам і потребам суспільного і культурного розвитку слов'янських народів в епоху національного відродження. При цьому, звичайно, високо оцінювалася і палко відстоювалася ідея духовної єдності слов'ян. Штур порівнював слов'янство з липою, у якої багато гілок, і, діалектично розглядаючи співвідношення цілого й частини, писав: «Народ один, але один у багатогранні». В його уяві слов'янський народ «складався не з чотирьох (як у Коллара), а з 11 «племен» зі своїми окремими мовами («наріччями»»). В їх числі він назвав верхніх і нижніх лужичан. На його думку, розвиток окремих «племен» як етнічних індивідуальностей повинен сприяти зміцненню і процвітанню усього слов'янства. Звідси зрозуміле постійне прагнення Штура глибше пізнати історичну долю, суспільне і культурне життя окремих слов'янських народів. Повною мірою це стосується і лужицьких сербів.

Називаючи причини, які спонукали його поїхати до Лужиці, Штур, з одного боку, говорить про те, що там збереглося чимало залишків старовини — свідоцтв історичного минулого північно-західних слов'ян; з другого — про те, що «власне в наш вік можна спостерігати сумну картину вимирання слов'янської народності». Крім цього, він вважав: лужичанам треба познайомитися з досягненнями літератури братських слов'янських народів і допомогти їм у розвитку власної літератури, у боротьбі за збереження рідної мови.

Не переповідаючи змісту названої статті Штура, зупинимося лише на декількох цікавих моментах стосовно його контактів з лужицькими культурними діячами.

Як відомо, від осені 1838 р. до літа 1840 р. Штур навчався в університеті в Галле. У квітня 1839 р. під час канікул на великдень він через Лейпциг і Дрезден поїхав у Лужицю. Прибувши до Будишина, Штур передусім відвідав Г. Любенського, протестантського священника, палкого патріота, автора передмови до граматики верхньолужицької мови Г. Зейлера (1830 р.), одного з перших збирачів лужицьких народних пісень. Як зазначає Штур, Любенський прийняв його дуже привітно. Він розповів Штурові про тяжке становище лужичан, про те, що міське населення і багаті громадяни все більше германізуються, а народна мова переміщується в селянські хати, рятуючись від погібелі; що онімечуються й деякі села, де служба божа навіть ведеться не лужицькою, а німецькою мовою. Любенський познайомив Штура з бургмістром Будишина Фр. А. Клином, який дуже багато зробив для збереження своєї народності.

Клин допомагав Штурові при ознайомленні його з Будишином і околицею. Вони разом побували в міській гімназії, де Штур ознайомився з діяльністю «сербського товариства» — гуртка, організованого для вивчення рідної мови з ініціативи Я. А. Смолера. До складу його входило 10 чол. У статті Штур наводить (верхньолужицькою мовою) статутні положення цієї організації. Серед них були, зокрема, й такі: «На зборах кожен повинен висловлювати свої думки сербською мовою»; «Кожен

мусить вивчати іншу слов'янську мову». У зв'язку з цим Штур принагідно зазначає, що в їхній небагатій бібліотеці є чеська, польська й російська граматики. Знайомство Штура зі Смоленером, яке відбулося в Будишині, відіграло важливу роль у боротьбі за лужицьку національну культуру, отримало в подальшому закріплення і розвиток в їхньому особистому листуванні. Саме Смоленер переклав лужицькою мовою відому працю Штура «Про народні пісні та легенди слов'янських племен».

Після Будишина Штур побував у Згорельці (Герліці), де не почув ні слова по-сербськи і дуже здивувався. Тут він познайомився з Л. Гауптом, німцем за національністю, секретарем і бібліотекарем місцевого «Верхньолужицького наукового товариства». Гаупт розповів йому про підготовку збірника лужицьких народних пісень. Очевидно, йшлося про двомовний збірник «Пісні верхніх і нижніх лужицьких сербів», виданого Смоленером і Гауптом у 1842—1844 рр. У сім'ї Гаупта Штур провів вечір і на прохання домашніх виконав декілька словацьких пісень. Під час бесіди господар поскаржився Штуру на різнобій у правописі лужичан, на марні спроби його уніфікувати. Штур з боєм зазначив: сумно, що жменька людей не хоче чи не може домовитися про єдиний правопис.

Під час поїздки по Лужиці Штур побував також у Колмені, Лазі та Каменці, де познайомився із священником Я. Лагодою — поетом і перекладачем, священником Г. Зейлером — видатним діячем лужицького відродження, поетом і журналістом, а також з учителем Е. Ванакон, який очолював у Каменці місцеве «Сербське товариство».

Штур покидав Лужицю, збагачений знаннями про реальне становище цього невеликого слов'янського народу, про стан його мови й літератури, про зусилля лужицьких патріотів на ниві відродження рідної мови і національної літератури. Він намагався допомогти лужичанам своїми порадами. Так, Штур підтримував намагання Любенського укласти серболужицький словник, щоб «хоча у ньому збереглася сербська мова, настільки важлива в багатьох відношеннях для слов'янського мовознавства». Штур просив Зейлера швидше закінчити словник, необхідний для сербів та інших слов'ян, просив звернути увагу на єдність лужицького правопису, на його слов'янізацію. Пізніше, вже в 40-і роки, у кореспонденції до Смоленера Штур висловлював конкретні поради щодо написання окремих літер.

Для свого часу стаття Штура мала непоганий резонанс у слов'янському світі: вже 1840 р. «Літопис Матиці сербської» опублікував її в перекладі лужицькою мовою, а в 1842 р. вона була вміщена у варшавській «Денниці» польською та російською мовами.

РОЛЬ Я. П. ЙОРДАНА В ІСТОРІЇ МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЗАЄМИН (40—70-ті роки ХІХ ст.).

Хвиля народного невдоволення, що прокотилася над феодальною Європою в 20—50-ті роки ХІХ ст., винесла на своєму гребені «духовного бродіння» таке своєрідне суспільно-культурне явище, як романтизм. За словами К. Маркса й Ф. Енгельса, саме в цей період плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. У річищі літературно-мистецьких пошуків, що органічно пов'язувалися з ідеями соціального визволення та національного самовизначення, романтизм міцнів і розвивався як новий якісний етап культурного відродження слов'ян і передусім тих, які не мали своєї державності. Осмислюючи загальнолюдські ідеали в контексті визначальних жанрово-тематичних чинників оригінальної і перекладної літератури, якими були пісні й балади, романтики спонукали до зародження й розвою різноманітних видів художньої творчості, зокрема, етнографічно-історичних оповідок, поем, прозових байок, суспільно загостреної, соціально й тематично важливої публіцистики, а також переспівів — здебільшого під благовірним впливом осмислення й рецепції передових творів всесвітньої літератури шляхом перекладу. Звідси впливає чи не найпримітніша ознака «активного романтизму», «культурного авангарду» у багатьох слов'янських літературах, своєрідним носієм якого, наприклад, був Ян Петр Йордан (1818—1891), визначний представник серболужицького національного відродження.

Період національного відродження серболужичан збігся у багатьох іпостасях з піднесенням революційного руху народів Європи першої половини ХІХ ст.; воно по праву пов'язується з іменами Я. Б. Дейка, К. Ф. Стемпеля, Я. А. Смолера та Я. П. Йордана. Наріжним каменем національно-культурного життя лужичан упродовж 30—40-х років була концентрація прогресивних сил з метою забезпечення кодифікації загальнонаціональної серболужицької літературної мови, її розвитку та функціонування у всіх сферах духовної структури (журналістика, література, мистецтво тощо). Тому й не дивно, що Я. П. Йордан вбачав первинну сутність національного відродження у концепції створення мови — духовної скарбниці кожного народу. Він на практиці втілював тезу Л. Штура, обгрунтовану на засадах мови.

Будучи виразником передусім національно-визвольних рухів слов'янських народів, Я. П. Йордан як ніхто інший увібрив у себе демократичні настрої, засновані на прикладах культур, скажімо, німецького, польського, чеського, російського й українського народів. Діяльність Йордана — це стежка того магістрального шляху, яким ішли Гердер, Пушкін, Шевченко, Міц-

кевич, Коллар, Шафарик, Ганка, Караджич, Максимович, Венелін, Бодянський, члени «Руської трійці» — Шашкевич, Вагилевич і Головацький. З його ім'ям пов'язуються витoki знайомства громадськості Німеччини з надбанням російської та української літератури і, зокрема, з творчістю М. Гоголя та Т. Шевченка. Наголосимо: 1843 р. на шпальтах заснованого Йорданом «Щорічника слов'янської літератури, мистецтва та науки» з'явилася анонімна рецензія на поему «Гайдамаки», що належить перу видавця й редактора — Я. П. Йордана. Вже у перших п'яти номерах новоствореного журналу — першого наукового славістичного видання у країнах Західної Європи — Йордан опублікував 19 матеріалів про історію, культуру українського народу. У цьому зв'язку цікаві публіцистичні виступи Я. Головацького на сторінках Йорданового щомісячника. Особливої уваги заслуговують публікації «Українська література в Галичині», «Становище українців у Галичині». Обидві праці належать Я. Головацькому; остання двічі з'являлася 1846 р. у Лейпцигу, що засвідчує однозначний резонанс цього пристрасного виступу на захист поневоленого Австро-Угорщиною населення західноукраїнських земель. Автор інформаційного огляду («Українська література в Галичині») стверджує віру в щасливе майбуття українського слова, адже воно «забувало животворними паростками». Без сумніву, тут йдеться про вихід у світ альманаху «Русалка Дністровая» — «зірнички розсвіту», що дала відчутний приплив «книжок для народу» українською мовою.

Я. П. Йордан, поширюючи відомості про всі слов'янські народи серед німецькомовних читачів на землях Німеччини та Австро-Угорщини, утверджував ідеї єднання слов'ян на засадах рівності, братерства і свободи. Він реалізував ці загальногуманістичні принципи в багатьох статтях, що побачили світ у різноманітних виданнях. Видатний син лужицьких сербів відіграв значну роль у складному процесі осмислення демократичної журналістики багатьох країн, у тому числі й Росії, де жили небагаточисленні періодичні видання українською й білоруською мовами. Так, приміром, у 1843 р. Йордан виділяє білоруську мову на рівні самостійного системного ядра в структурі загальнослов'янського мовного ареалу. Сутність історико-культурної діяльності Я. П. Йордана полягає в тому, що вона вела до взаємодії, взаємозбагачення слов'янських культур, утверджуючи традиції національно-визвольного руху слов'янських народів в ім'я їхнього подальшого поступу.

СЕРБЬСЬКА ЛУЖИЦЯ В ДЗЕРКАЛІ ГАЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ ХІХ ст.

Лужицько-українські культурні і літературні зв'язки сьогодні все більше привертають увагу дослідників, усе ширше висвітлюються як у вітчизняному, так і в зарубіжному літературознавстві.

Протягом останніх років виявлено немало матеріалів, документів, публікацій, які свідчать про те, що ці зв'язки не лише мають давні традиції, а й насичені цікавими фактами.

Чимало підтверджень українсько-серболужицького культурного єднання ми знаходимо на шпальтах періодики, у галицькій пресі минулого сторіччя. Цей об'ємний матеріал, який нині досліджується і осмислюється, не тільки переконливо свідчить про те, що західноукраїнська громадськість протягом ХІХ ст. виявляла жвавий інтерес до культурно-політичного життя лужицьких сербів, а й дає нам підстави вважати ці взаємини безперечними, починаючи з 20-х років ХІХ ст. Водночас у дослідженні галицько-сербських зв'язків є ще чимало «блих плям», які вимагають подальшої копіткої праці науковців.

Наше завдання — обстеження галицької україномовної преси ХІХ ст. з метою виявлення серболужицьких мотивів. Природно, що політична спрямованість окремих видань (від радикальних до консервативних) наклала свій відбиток на опубліковані матеріали. Про окремі публікації 60—80-х років ХІХ ст. вже доповідалося одним із авторів цього повідомлення на Другому семінарі 1987 р. Хоч праця щодо обстеження галицької преси продовжується, вже можна зробити висновок про те, що на ранньому етапі (40—50-ті роки) з'являються публікації, в яких, переважно, лише згадувалися окремі факти лужицького життя, тоді як у другій половині ХІХ ст. друкувалися обширні статті про політичну і культурну історію та сучасний розвиток Сербської Лужиці, її взаємин із слов'янським світом тощо.

Інтерес до лужицького народу, його культури, фольклору в Галичині 40—50-х років ХІХ ст., безперечно, був пов'язаний з прагненням багатьох вчених (зокрема, в Чехії) до глибокого вивчення літератури і культури Слов'янщини. На нашу думку, цьому сприяло і створення у Львові 1848 р. «Галицько-руської Матиці», яка (а це неодноразово підкреслювалося в тогочасній галицькій пресі) наслідувала досвід і традиції «Матиці Чеської» (1831).

Перші виявлені нами згадки у галицькій пресі про Лужицю відносяться до кінця 40-х років ХІХ ст. Уже в одному із своїх перших номерів, у березні 1849 р., газета «Зоря Галицька» вмістила інформацію про те, що починається «нове чвертероче для

повременного письма..., видаваного у Празі доктором Я. П. Йорданом» (ч. 27, ч. 110). Тим же роком датуємо і перше зафіксоване нами вживання терміна *лужичанин* у галицькій пресі. Повнішій публікації про лужичан на сторінках «Зорі Галицької» завдячуємо авторові, який назвав себе «Микола Урицький з Буковини». Він видрукував у газеті (ч. 19, 21, 23 за 1850 р.) обширну студію «Слово о древности письмен Рускословенских». Автор виявляє свою обізнаність з діяльністю польського вченого Анджея Кухарського, який 1826 р., за порадою Й. Добровського, побувавши у Лужиці, опублікував декілька праць про серболужицький фольклор та верхньолужицьку мову.

У «Зорі Галицькій» (ч. 46, 1850) побачило світ і дослідження «О древнем словянском кумире. Світовид», підписане криптонімом М. М. Він належав церковному діячеві Малиновському Михайлові, котрий неодноразово друкувався в «Зорі Галицькій» з 1848 по 1852 і 1855 рр.

Більшість цих публікацій носить радше пізнавальний, а не науковий характер, однак вони усе-таки служили справі освіти і давали поштовх до зацікавлення слов'янською старовиною з боку найширших верств галицького суспільства того часу.

У пізніші роки також з'являється декілька цікавих повідомлень на сторінках «Зорі Галицької», які стосувалися видавничих справ у Сербській Лужиці. Так, 1856 р. читачі дізналися про переклад верхньолужицькою мовою «Короледворського рукопису», а також деяких віршів тією ж мовою; про перевидання у Будишині німецького перекладу праці О. Гільфердінга «Письма о історій Болгар і сербов». У «Зорі Галицькій» за 1856 р. (IV. 8) було вміщене повідомлення про смерть голови лужицько-сербську літературу і пробужденіє славянской народности в тих понімечиних краях вообще положил».

Привертає увагу і невеликий матеріал, надрукований у часописі «Вечерниці» (1862 р., № 42), де йшлося про те, що лужицькі серби заснували два окремі товариства для видавничих потреб.

Чимало публікацій, присвячених Сербській Лужиці, подібують у західноукраїнській періодиці кінця 80—90-х років XIX ст. Примітною є обширна публікація «Лужицько-сербський народ», надрукована «Ділом» в липні 1888 р. Її автор, Олександр Торонський (1838—1899), священик, педагог, брав участь у створенні шкільних підручників, зокрема історично-літературної «Читанки руської» для старших класів гімназії. О. Торонський зазначає, що серболужичани активізували свій національний і культурний рух і це може бути повчальним для тих, хто «в життєвність і самостійність руської народності і словесності не вірить...». Далі автор висуває завдання «подати деякі вісті про сей народець», відзначаючи такі національні риси лужичан, як працьовитість, лагідна вдача, вірність, чесність. О. Торонський підкреслює любов і пошану народу до своєї духовної культури та мови.

Стаття О. Торонського, безсумнівно, містила в собі цікаву і об'єктивну інформацію про громадське і культурне життя лужицьких сербів 70—80-х років XIX ст. Подібна інформація друкувалася і в інших галицьких періодичних виданнях того часу (наприклад, анонімна стаття у «Слові» за 1886 р., № 34).

Отже, галицька україномовна преса XIX ст. досить широко, об'єктивно і з симпатією інформувала своїх читачів про політичне, громадське і культурне життя Сербської Лужиці. Подальше обстеження і дослідження інших періодичних видань Галичини минулого століття, а також 10—30-х років XIX ст., безумовно, виявить нам нові факти і матеріали для ґрунтовного і глибокого вивчення українсько-серболужицьких взаємин і зв'язків.

А. П. ТРОЯНОВСЬКИЙ, чл. Спілки журналістів СРСР
перекладач (Мінськ)

БІЛОРУСЬКА ТЕМА В ТВОРЧОСТІ СЕРБОЛУЖИЦЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Репортажі М. Новака-Нехорнського «Через болото й багно» та «Облава на вовків», написані ним у 1926 р., є, по суті, першими творами в серболужицькій літературі про Білорусію. І хоча в той час Західна Білорусія з Поліссям була частково включена до Польської держави, однак репортажі присвячувалися життю і звичаям одного з найекзотичніших закутків білоруської землі.

Продовженням білоруської теми був вірш Ф. Мечка «Мала ікона у Слобідці». Він написаний у 1943 р. автором-антифашистом, якого гітлерівці примусили служити у вермахті. В с. Слобідка біля Орші Фрідо Мечк побачив у селянській хаті стародавню ікону з зображенням Ісуса Христа, і краса цієї ікони надихнула автора на поетичні рядки. В образі Спасителя Мечк вбачав чистоту, піднесеність, святість і надію.

У 1965 р. гостем Мінська був поет Кіто Лоренц. Ознайомлення з білоруським життям дало поетові можливість написати цікавий цикл віршів «З поїздки в Білорусію». К. Лоренц схвилювано пише про свій приїзд у Брест, про Мінськ, про партизанський музей, про своє повернення додому через засніжену зимову Білорусію. У вірші «Привабливість великого міста Мінська» поет згадує Янку Купалу і Гандрія Зейлера. І не тільки тому, що вони класики своїх літератур. До цього вірша додано епіграф, для якого К. Лоренц знайшов паралелі в творчості двох поетів. Так, він наводить слова Я. Купали: «А хто там ідзе / у агромністай такой грамадзе? / Беларусы...», і слова Г. Зейлера: «Хто з Ліпських мурів там іде? / Як ця мала громадка

зветься? / ...Це серби...». Іншою паралеллю є рядки Я. Купали: «Што я мужык, усе тут знаюць...» і Г. Зейлера: «Мій батько — сербський селянин...».

К. Лоренц по-філософськи осмислює свої погляди, враження свої він по-мистецьки втілює у поезію, яскраво проілюстрував те, що побачив «очима і вухами серба». Саме серба, а не когось іншого, бо його вірші про Білорусію пронизані не тільки білоруськими, а й серболужицькими реаліями. «За вікном Білорусія у білому вбранні / Щасливої дороги зичить на прощання», — піднесено і трошечки сумно закінчує свою поетичну низку серболужицький поет Кіто Лоренц.

К. Лоренц був першим післявоєнним будівничим мосту літературних зв'язків між Лужицею і Білорусією, він заклав його основи. Продовжив цю місію через декілька років журналіст і письменник, тодішній головний редактор журналу «Пломй» Кшесцян Кравц. Перші нотатки його про Білорусію з'явилися на сторінках «Нової доби» в 1967 р. під заголовком «За Мінськом». Але знадобилося ще кілька подорожей К. Кравца в Білорусію, під час яких він побував у різних куточках нашого краю, щоб раніше опубліковані нотатки і збагаченість новими спостереженнями вишикувалися в певну систему, набули форми і змісту художнього твору. В 1971 р. у видавництві «Домовіна» вийшла його книжка «Білоруські імпресії».

Особливу увагу привертає розділ книги про Хатинь. Тут автор ретроспективно розглядає трагічні події часів окупації, коли село було знищене разом з людьми під час пацифікаційної акції гітлерівців. Авторіві пощастило зустрітися з живими свідками трагедії, зокрема з Камінським, який чудом врятувався з палаючої клуні, куди були зігнані жителі Хатині. І хоча розповідь Камінського неодноразово публікувалася в різних білоруських виданнях, у книжці Кравца вона своєрідно трансформована через власне авторське бачення цієї трагедії, через власне бачення людини, яка приїхала у Білорусію здалека і вперше зіткнулася з трагічною долею нашої землі.

В окремому розділі «Кінець кар'єри пана фон Кубе» К. Кравц звертається до найтемніших днів у найновішій історії Білорусії. Водночас він вертається до смутних і тяжких днів свого народу, відзначає паралелізм у долі серболужицького і білоруського народів.

У червні 1933 р., після приходу Гітлера до влади в Німеччині, нацистський оберпрезидент провінції Бранденбург і Берліна Вільгельм Кубе звернувся до населення Нижньої Лужиці у зв'язку з проведенням місцевого традиційного свята у Шпреевальді. Демогогічно і лицемірно він стверджував єдність німецького і «вендського» народів, підкреслював, що «венди» — частина великої німецької нації, і вони «повні бажання злитися з німцями». Це був тільки початок, а що сталося пізніше — ми знаємо з історії лужицьких сербів.

К. Кравц розділ книги розпочинає з розповіді про місію Кубе в Нижній Лужиці, щоб далі ознайомити читача з його

діяльністю в Білорусії, наслідком якої стали знищені тисячі білоруських сіл, сотні тисяч загублених людських душ, пограбування культурних і наукових цінностей.

Письменник, вірний своєму принципу, намагався почерпнути відомості і факти з перших рук. Тому завжди він був серед людей — у Мінську, Острашицькому городку, Вовчковичах, у на-рочанському селі Микольці. А людей тих було чимало. Це білоруські письменники, ветерани війни, стара селянка з Вовчковичів, колишня партизанка, генерал Нестеренко та багато ін. Життя народу, його доля, а через усе це — минуле і сучасне білоруської землі — стали основою і змістом «Білоруських імпресій».

Але, як зазначає в біографії К. Кравца Губерт Жур, те, що «Кравца заповонив повністю білоруський край, ми знаємо не тільки з його попередньої книжки. Про це переконуємося, коли слідкуємо за журналом «Пломйю». І у збірці його оповідань, які видало 1975 р. видавництво «Домовіна» під заголовком «Спа-лення пирею», це знову підтверджується. В оповіданні «При-п'ять» розповідається про сьогодення дрезденського власника, котрий разом з дружиною, дочкою і нареченим дочки вирішив побувати на Кавказі. Але на своєму «Вартбурзі» збився зі шля-ху і потрапив на Полісся, де тече Прип'ять. Тут, серед лісів і боліт, наприкінці незабрукованої дороги, автомобіль зіпсував-ся. Його пасажери не знають ні мови, ні місцевості, не уявляють собі, де опинилися. У цій ситуації розкриваються їхні характери. Врешті все закінчується добре — один з місцевих жителів до-поміг вибратися з біди.

Без сумніву, за короткий час К. Кравцу нелегко було розі-братися в численних ситуаціях білоруського життя, дати йому безпомилкову оцінку, дійти належних висновків. Тому в його творах зустрічаються й слабкі місця, певні недоладності, друго-рядні факти. Але загалом переважає те позитивне, що робить твори пізнавальними для серболужицького читача.

В. І. ЛУЧУК, письменник
(Львів)

ТЕМА РІДНОЇ МОВИ У СЕРБОЛУЖИЦЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Тема рідної мови у серболужицькій поезії постійна і злободенна. Народ, утративши незалежність, тільки в слові міг утверджувати і зберігати свою своєрідність.

З розвитком капіталістичних відносин посилилася германіза-ція лужичан, отже, закономірно виникав опір, що протидіяв асиміляції.

Мова ставала помітним чинником (у поєднанні з релігією та освітою) в процесі національного самоусвідомлення. Вона була єдиним засобом, який тримав на поверхні лужицьких сербів у чужинецькому морі, не давав у нім потонути. Вже Юрій Мень у пристрасному «Мовному хоралі» (Rečerski kërliš, 1767), витлумаченому К. Лоренцом як «Сербської мови сила і похвала в поетовій пісні» (Serbska čitanka, 1981, Sorbishe Lesbuch, 1987) воздав належне мові, милозвучній і плавній, «як ті дзюркітливі струмки через луки квітучі». Але водночас вона й «підперезувала зброєю, стаючи супроти «тевтонського рейху». Поет засуджує збайдужілих до неї вбогих догідників, які забувають веденське ество свое. Заключні рядки «Мовного хоралу» немовби звернуті до нашого часу, до молоді, що має вчитися «старанно-дохідливо говорити, чистіше писати і лагідно пісні чесної співати».

У Нижній Лужиці, де протидія асимілятивним процесам була меншою, роль захисників рідної мови перед поневолювачами виконували письменники-полемісти, і тільки в другій половині XIX ст. ця тема стала там об'єктом постичного осмислення.

Відомо, що ще 1714 р., за часів панування Фрідріха-Вільгельма I серболужицька мова була захищена в школах (az ma se młozina w šulach pilnje w němskej rěcy zozwucowaš, aby serbska skońcnje krađu zginyla, — як зазначав Б. Ландеман (1732—1809) у статті «До проблем вивчення нижньолужицької мови».

Ю. Крагер, Б. Фабріціус, Я. Б. О. Рихтер, Б. Гауптман — до Ландемана, Я. Б. Тешнер — після Ландемана у своїх виступах одностайно відстоювали право на власне відродження, що охопило тодішню Європу, — на ґрунті рідної мови, народних звичаїв і традицій, фольклору. Вони, по суті, підготували умови для появи такого сподвижника сербства, яким став Ю. Суровін — поет, фольклорист, мовознавець, німець за походженням. Загальновідома його заслуга в утвердженні нижньолужицької літературної мови. Це стверджували ще його сучасники, наприклад, К. Швеля у віршованій присвяті «Юрі Суровінові». Поети Г. Йордан, М. Косик, Міна Віткойц, В. Серб-Хейніцанський у віршах про рідну мову, захоплюючись її красою, багатством, висловлюють і стурбованість тим, що молодь нехтує материнським говором, забуває, звідки родом.

Наш сучасник Фрідо Метшк (нар. 1916 р.) цю кількасотлітню боротьбу за існування рідного слова висловив по-плакатному точно: „Traš derbi Serbstwo, zawosbać!“ спираючись на Зейлера.

Те, що турбує лужичан сьогодні, як бачимо, було актуальним і за часів Гандрія Зейлера, основоположника нової серболужицької літератури:

Триваймо, серби! Нам тривати,
аж поки хоч єдина мати
дитині щепить р'дну мову,
співає сербську колискову,
аж поки хоч один язик

від наших слів ще не відвик
і поки в мозку хоч єдинім
є сербська мисль — ми не погинем!
(Перекл. Григорія Кочура).

В окремих віршованих мініатюрах Я. Радисерб-Веля висміяв земляків, які «рідну мову забувають — свою матір зневажають». Я. Цесля поглиблює цей мотив: „Némske mysle, serbske słowa — biez mozow to prózdna hlówa“.

І в часовому, і в смисловому плані подібна тенденція співпадає з засадами П. Куліша, Б. Грінченка, І. Франка та інших українських поетів, які теж брали на свій приціл «рідних пере-рожденців».

Гармонійність думок і почуттів сербського патріота в доско-налій художній формі (зокрема, сонетах) крилато висловлює Я. Барт-Чишинський, опоетизовуючи синівську вірність отчому краю, народові. Назви творів говорять самі за себе — «Серб-ській мові», «Сербська мова», «Материнська мова», «Рідній мові», куди тематично прилягає й блискучий переклад вірша С. Чеха «Наша мова». В інших поезіях — «Гімн сербам», «Серб-ська відповідь», «Сербський поет», «Германофілам», «Сербська підпора», «Німецьке мавпування» Барт-Чишинський, як і його попередники (та й послідовники теж) таврує дворушництво і відступництво, відважуючи їм антишовіністичні словесні «пліс-ти» (ляпаси). В унісон цим настроям написаний вірш Я. Скали «Проти всегерманців». З ними перегукується звернення «До материнської мови» поета з наймолодшої сучасної генерації Б. Дирліха.

Про значення Якуба Барта-Чишинського в піднесенні сербо-лужицької літературної мови (мається на увазі верхньо-) до поетичних європейських вершин говорив ще Я. Лоренц-Залесь-кий (вірш «Чишинський»).

Від імені народу прозвучала клятва поета-робітника Я. Шев-чика:

Так, я серб. Чоло і груди,
Слова чин і сили, —
Свідком Бог, — було і буде
Сербським до могили.
(Перекл. Романа Лубківського)

Національна автономія лужицьких сербів у межах НДР не зняла з порядку денного питання екзистенції рідної мови. Даль-ший розвиток промисловості на території, заселеній споконвік лужицанами, міграційні процеси, переселення німецького насе-лення з польських теренів у післявоєнний період — створили складну ситуацію вже не примусової, а добровільної асиміляції, звуженню функціонування рідної мови у школах, на виробни-цтві, в побуті. Проблема з юридично-правової переросла у пов-сякденну реальність.

Мати,
що з немовлятка

вчить дитину рідної мови,
в тисячу разів переважить
найкращу з наших книг.

Цей висновок Б. Будар пов'язує з останнім шансом духовної розбудови сербства.

Т. В. ЛУЧУК, мол. научн. співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів)

СЕРБОЛУЖИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ НІМЕЦЬКЬКОЇ ПОЕЗІЇ (Вірш Й. Бобровського про Я. Барта-Чининського)

Проблему відображення лужицької національної свідомості у німецькій поезії охопити наразі неможливо. Тому ми зупинимся на аналізі вірша німецького письменника Йоганнеса Бобровського «Якуб Барт у Ральбіцах», що дасть можливість змодельовати евентуальну схему розв'язання цієї проблеми.

Перше попереднє зауваження стосується самого поняття національної свідомості. Обмежуємося, звичайно, німецькими і лужицькими прикладами.

Специфічною німецькою національною проблемою виступає проблема подолання «германського націоналізму». Вона, на думку німецького літературознавця В. Гірнуса, є особливо загостреним аспектом сучасної класової боротьби у рамках німецької нації». (Гірнус В. Національна свідомість у ліриці Брехта // Вірність правді життя. М., 1969. С. 30—42). З такої точки зору «лірична ситуація» розуміється як безпосереднє звертання особистісного «я» до об'єкту зображення, а поезія розуміється як парадигматичне вираження цих взаємовідносин з позиції митця; тобто, поет може звертатися до будь-якого об'єкта, включаючи сферу людських взаємин, що випробовують «етичні основи гуманізму». Об'єктом поезії, на думку дослідника, виступає політика, а «пафос національної відповідальності» (мається на увазі відповідальність перед людством за ідею німецького націонал-соціалізму) становить суть національної свідомості, яку відображає митець.

Поняття національної свідомості наповнюється неоднозначним змістом, що для кожного народу по-різному історично зумовлений. Національну свідомість у лужицькій поезії визначають символічні поняття «батьківщини», «рідної мови», «батьків» і «ворогів» (К. Лоренц таку думку відстоює у своїй антології серболужицької літератури: «Лужицька читанка», Лейпціг, 1981). Особливо це стосується лужицької поезії періоду національного відродження (10—70-ті роки XIX ст.) і становлення класичної літератури (80-ті роки XIX ст.—10-ті роки XX ст.), найяскравішими представниками якого були Гандрій

Зейлер і Якуб Барт-Чишинський. До творчості даних письменників звертався і Йоганнес Бобровський (1917—1965 рр.). Якщо його звертання до Зейлера обмежилось рецензуванням перекладів віршів на німецьку мову, то Я. Барту-Чишинському він присвятив свій вірш. До речі, зацікавлення лужицькою культурою виникло у Бобровського на початку 60-х років, тобто в останній період творчості письменника. З творчістю Я. Барта-Чишинського він познайомився за посередництва лужицького композитора Г. Нагеля, котрий подарував йому збірку німецьких перекладів лужицького класика.

Не відомо, як би розвивались далі стосунки Бобровського з серболужицькою літературою, коли б не передчасна смерть німецького письменника.

У вірші Й. Бобровського «Якуб Барт у Ральбіцах» відображено основні тенденції історичного розвитку лужицького народу. На першому плані виступає тисячолітня його германізація: «Лужичани / вже чужаки приходять, / їхнє слово: / ви всі — мерці, / вас небагато, ви навчайтеся мовчати, / заховавши себе в могилу». (Тут і далі — переклад наш. — *Т. Л.* // Всесвіт. 1988. № 10. С. 22).

Політика германізації, звичайно, не сприяла національному розвитку лужицьких сербів. Проте, у ситуації, що складалась протягом тисячоліть, історія лужичан тісно перепліталася з німецькою історією, і виникала конфронтація лужичан у відношенні до німців: своє щасливе майбуття лужичани, як слов'янський народ, пов'язували саме з кровними братами, з іншими слов'янськими народами: «Та ви не спіть, / слухайте / братів з-за кордону, / над горами, наче вогонь, / над лісами, линуть / бурі, / брати, ви чуєте; / вони говорять вашими вустами, / вони ступають землю, як ви, / вони виходять з льохів / нагору, як ви».

Проте і серед самих лужичан повинні бути люди, які б на противагу оманливій пропаганді поневолювачів («ви всі — мерці») повели свій народ на боротьбу за вільний розвиток. У XIX ст., коли жив Барт-Чишинський, лужичани вперто чинили опір постійним спробам витіснення лужицької мови з богослужіння і шкільної науки. Боротьба за збереження мови в таких важливих інституціях національного буття, була, по суті, боротьбою за збереження народу. Велику роль у цьому, закономірно, відігравали священослужителі, — до них належав і сам Барт-Чишинський. Цей факт згадує у своїй примітці до вірша Бобровський. Але Якуб Барт-Чишинський був передусім поет, і Бобровський підкреслює, що значить для народу його поет: «Але хто / я такий, / щоб так говорити? / «Шкода, зрє, ти / упала в темінь, / в шумовиння / з голувої висоти, висоти / безшумної» — / туди / підношуся я, підносить мене, / здобувши свій глос, / народ».

Посилаючи свій вірш Г. Нагелю, Й. Бобровський у листі зазначав, що вірш має бути саме таким, як написаний, хоча, можливо, хтось може закинути авторові, ніби тут не показано

подальшого розвитку лужицьких сербів. Однак, це виходило за межі задуму. Бобровський свідомо обмежує історичну перспективу, освітлюючи лише недалеке минуле, коли лужичани утверджували себе як неповторний етнос. Символ «ворогів», такий властивий лужицькій романтичній поезії, органічно виступає у вірші Бобровського. Проте, німецький поет цілком по-іншому трактує своєрідну тріаду символів («батьківщина», «рідна мова», «батьки»), що протистоять символі «ворогів». Ці три символи зливаються в один символ «поета». Згадані на початку вірша «совині крики» і «села» — це майже невловимі штрихи до образу «батьківщини»; голос, що його здобуває народ в особі свого поета, символізує невмирущість рідної мови; а сам поет, від імені котрого ведеться «поетична оповідь», уособлює неперервність національного духовного буття (у лужицькій поезії цю традицію і її збереження символізує образ «батьків»).

Намагаючись висвітлити особливість лужицького національного буття, Й. Бобровський акцентує на ролі поета у збереженні народу як цілості, — поет виступає виразником прagnень всього народу.

Звичайно, в нових історичних умовах національна свідомість по-іншому відображає національне буття. Але це, знову ж таки, поза нашою темою. Для нас важливо, що німецький поет, відтворюючи, чи намагаючись відтворити національну свідомість іншого народу, виходить з національного досвіду свого народу: залишає незмінним образ «ворогів», до котрих, через етнічну приналежність та історичні обставини, належав і сам, хоча, звичайно, особисто він ворогом не був. Правдиво зображаючи історичну ситуацію в Лужиці, Бобровський виходить з німецьких національних уявлень, чиею визначальною рисою було, на думку літературознавця В. Гірнуса, «почуття відповідальності перед людством за те, що саме німецький народ піддався найганебнішому націоналізмові, що посилювався ідеєю світового панування, і що німецький народ дозволив принизити себе, як жоден інший».

Отже, у відображення національної свідомості іншого народу, можливо, навіть несвідомо для самого автора, вплітаються ті чи інші погляди, сформовані власною національною свідомістю. І це, очевидно, закономірний процес.

ІДЕЙНО-КОМПОЗИЦІЙНА РОЛЬ ОБРАЗІВ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ Ю. БРЕЗАНА ПРО ВЕЛИКУ ВІТЧИЗНЯНУ ВІЙНУ

Трилогія Ю. Брезана «Фелікс Гануш — покоління гіркого досвіду» вивчена в основному і в радянському, і в німецькому літературознавстві (праці Є. Кніпович, А. Русакової, В. Моторного, К. Трофимовича, А. Баканова, М. Кудіна, Ю. Коха, К. Гундлах та ін.). Однак, цей перший серболужицький «роман виховання» і далі викликає зацікавленість дослідників. Обравши об'єктом уваги ті сторінки роману, а також оповідання «Ніч у лісі», де йдеться про подвиг радянських людей у Великій Вітчизняній війні, визвольну місію Радянської Армії, простежимо ідейно-композиційну роль відповідних персонажів, окремих сцен і епізодів.

Крізь витканий із різних життєвих перипетій твір проходить лінія сповненого сумнівів, пошуків, випробувань і втрат життя Фелікса Гануша. Його, серболужичанина, примусили стати солдатом вермахта, але не зуміли одурманити фашистською ідеологією. Мине чимало часу перш ніж виробить він власний погляд на довоколишні події, усвідомить необхідність активної боротьби проти гітлеризму.

У розділі «Даша» другої книги «Семестр змарнованого часу» (1960) перед головним героєм постає проблема вибору. Військова частина, де Гануш служить телеграфістом, топче землю Радянської України. Його мучать докори сумління, що він воює на «неправій стороні». Всупереч суворій забороні німецьким солдатам вступати в контакти з місцевим населенням, Гануш зблизився з сім'єю підпільника — українця Бібули. Фелікс симпатизує цим людям, бо його «рідна мова схожа на українську й польську». Якось за грою в шахи з Бібулою він ніби ненароком проговорився про плани гітлерівців. Каральна акція проти партизан провалилася, і «на якусь неймовірну мить Феліксові здалося, ніби він уже стоїть по той бік серед людей, що борються за справедливу справу». Глибоко схвилювала Фелікса розповідь Даші про своє життя: «У мене було... двоє братів. Одного вони (гітлерівці. — Б. Б.) повісили перед нашим будиночком у Черкасах. Звали його Толя... А Ваня — солдат... Батько теж солдат. І мати з ним... І я теж солдат».

Подібна лірична оповідь, суворо-реалістичні інтонації тут не обертаються штучною риторикою, а відтіняють тонкі психологічні деталі. Взаємна приязнь молодих людей переросла в кохання. «І все, що було в них: і світ, і любов, і питання, що вирішувало їхню долю, долю їхньої любові, долю світу». Даша кличе Фелікса перейти до партизан, але той відмовляється, бо хоч у партизан він не стріляє, але стріляти у своїх співвітчизників також не зможе. Фелікс, як і раніше, передає партизанам цінну

інформацію, радіє, що «усі зусилля карателів пропали марно». Згодом Фелікс знову відхиляє пропозицію Даші залишитися серед партизан, — він не готовий зробити вирішальний крок. Така, загалом, сюжетна колізія розділу «Даша».

Образ молоді патріотки, яка віддає життя в ім'я свободи Вітчизни, вирізняється високою моральністю, людяністю, психологізмом. Даша, уособлення єдності переконань і дій, залишить глибокий слід у свідомості Фелікса, її доля вплине і на його подальше життя.

Антитеза «життя — смерть» поширюється на сферу філософсько-моральної проблематики. Даша — героїня трагедійна у вищому розумінні слова: «У містечку святкували різдво, і на кожній з трьох шибениць на ринковій площі було двоє повішених. Партизани Прип'яті теж захищали місто на Волзі, вони разом з радянськими солдатами вибороли перемогу, заплативши життям багатьох полеглих і замордованих. На одній шибениці висіла Даша... Фелікс постояв, віддаючи їй останню шану. Він стояв три секунди. Мов цілі три життя. Перше життя було болем. Перед болем ненависть мовчала. Друге життя було визнанням: може, коли б я перейшов на її бік, вона б залилася жива. Третє життя було відчаєм: прагнення бачити волошку власними очима переважило Дашину смерть на шибениці. І відчай випив його ненависть до краплі».

Образ польової квітки волошки має тут символічний зміст. Свою відмову перейти до партизан Фелікс пояснює тим, що він і Даша по-різному сприймають світ, тобто кожен з них бачить свій колір у квітці. Волошка — художній образ-символ істини і правди.

Гануш і далі ніби перебував між двома фронтами, «він віддав останню шану Даші — і залишився солдатом армії убивців», «зостався глухим».

Письменник утверджує філософську концепцію часу і людського буття: життя йде вперед, переступаючи драми, трагедії, смерть. Злодіяння фашистів поглиблюють у душі Фелікса залишений Дашею слід: «Тепер місто збезлюдніло. Дні стали курявою і спекотою, і шибеницями, які були все ті самі й на яких усе гинули люди, що були часткою Даші. Вечори: безглузді спроби у віршах про Дашу знайти розв'язання нерозв'язаного... Кубань горіла, і під Сталінградом, здавалось, німецькі війська нітрохи не просунулись, тільки втратили дивізію вбитими».

Категорія часу відіграє вирішальну роль. Полуда спала з очей Фелікса і «раптом він зрозумів, що ці часи залишають... тільки два способи життя: або бути помічником убивці, або ризикувати, що, може, страшиш свободу бачити волошку синьою чи червоною, чи золотою — як твоїм очам забажається». Він перейшов на бік словацьких повстанців, і йому повірили, «бо для чого б іще переходив солдат, як не для того, щоб загинути на цій стороні?» Повстанці знали, «що швидким маршем поспішали зі сходу солдати з червоними зірками на шапках. Може, вони встигнуть прийти вчасно». Гануш потрапив у полон, але

зумів втекти. Коли він, поранений, «розплющив очі, щоб жити, він побачив над собою обличчя, молоде й старе, мудре й суворе. — Даша... — прошепотів він. — Це дуже важко... дуже далеко...».

У книзі «Роки змужніння» (1964) Фелікс — активний будівник соціалізму в НДР. Він задумується над проблемами миру: «Якщо війни не буде... якщо коли-небудь мир настане на всій землі, то це буде означати: його притягли світові росіяни. Справді — притягли так само тяжко, як на картині Репіна тягнуть баржу волзькі бурлаки».

І. Млечина вбачає паралелізм трьох «романів виховання» в тому, що головний герой кожного з них змінюється під впливом подвигів нескорених дівчат-патріоток (партизанка чешка Марія в «Ущелині» Г. де Бройна, словачка в «Пригодах Вернера Гольта» Нолля і українка Даша в «Семестрі змарнованого часу»).

Характерні й такі епізоди: на батьківщині Гануша по-різному чекають радянських солдат: заможні бояться втратити маєтки і стискають кулаки (наприклад, Міхаель Бачон «робив це відкрито: він кляв росіян і сварився із своїм богом, котрий, очевидно, росіян не проклинав»); майбутній лікар бідкається, що, коли закінчиться війна, «він буде непотрібний, бо нікому буде казати: «Годиться на фронт»»; бідняки, як от вдова Наконц, сподівалися «незабаром дістати поле. Росіяни дадуть... поле графове — чи Бачонове» («Семестр змарнованого часу»).

Духовна краса радянських воїнів-визволителів, їх гуманне ставлення до цивільного населення Сербської Лужиці, безкорислива допомога і причетність до появи перших паростків нового життя осмислена в оповіданні Ю. Брезана «Ніч у лісі» (1951). Головна його тема — зародження взаєморозуміння між Бартошем і радянськими солдатами Альошкою, Гришею і Ваньком. У скрутний час серболужичанин знайшов серед них співчуття, доброту й порятунок. Образи простих радянських людей запам'ятовуються як носії активного, діяльного гуманізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Досліджені сторінки прози — цікаве суспільно-політичне і художнє явище. Естетичний ідеал автора формується на розумінні прекрасного, піднесеного, трагічного і героїчного.

С. Е. БОКАРІУС, асп.,
Інститут етнографії АН СРСР (Ленінград)

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ У СЕРБОЛУЖИЧАН

Існуючі протягом усієї історії людства процеси етнічної асиміляції відзначаються розмаїтістю характерів, темпів і форм. Велике значення для розуміння механізмів дії різних

етносів за умов асиміляції має докладне вивчення традиційної народної культури.

Був досліджений комплекс весільної обрядовості у серболужичан — унікального народу, що зумів значною мірою зберегти свою самобутність усупереч багатотисячолетньому процесу асиміляції.

Весільна обрядовість — одна з небагатьох галузей традиційної культури, яка трансформується в умовах іноетнічного оточення двома лініями впливу даного оточення. Так, опосередкований вплив одного етноса на весільну обрядовість іншого (який асимілюється) здійснюється під впливом політичних, релігійних, соціальних та інших заходів, безпосередній вплив — при національно-змішаних шлюбах.

Внаслідок комплексного вивчення даних літератури XVI—XX ст., архівних і польових матеріалів XIX—XX ст., а також власних польових досліджень було виділено чотири основних етапи весільного циклу серболужичан: сватання (у Верхній Лужиці — *wuhlady* — «вугляди», у Нижній — *hugledy, ugledy* «гугледи», «угледи»); заручини (*slub, zlub* — «слюб», «злюб»); підготовка до весілля і власне весілля (у Верхній Лужиці — *kwias, swadzba*, «вугляди», у Нижній — *swajzba* «свайзьба»).

При вивченні весільного комплексу виявлено багато локальних варіантів структурних елементів весільного обряду в різних районах Лужиці. Варіювання при еволюції весільного циклу відбувалося у серболужичан, як і в інших народів, нерівномірно. В одному випадку численні елементи (ритуальні, магичні та ін.) викорінювалися зовсім, в іншому — переходили в ігрові, причому в одних місцевостях ці процеси йшли повільніше, в інших — швидше. Тому на одному і тому ж відрізку часу можна зустріти елементи, що беруть початки в різних стадіях розвитку весільної обрядовості.

Літературною базою для вивчення обряду були такі праці: «Народні пісні сербів у Верхній і Нижній Лужицях» А. Смолера і Л. Гаупта, «Свята і народні звичаї сербів» Е. Шнеевайса, «Народні звичаї і забобони у вендів» М. Ренча, «Вендська культура в Нижньому Лаузіці» Е. Мюллера тощо. Проблеми сім'ї та сімейної обрядовості досліджуються у працях сучасного серболужицького вченого З. Мусята.

Серед радянських дослідників відзначимо монографію «Лужичане» М. Семиряги і статтю під такою ж назвою Т. Филімонової в збірнику «Шлюб у народів Центральної і Південно-Східної Європи».

Основні етапи весільного циклу в Лужицях у XIX—XX ст. (про які вже згадувалося вище), їх послідовність і смисловий зміст були виділені мною не тільки шляхом аналізу літературних, архівних і польових даних, а й з урахуванням уявлень і термінології серболужицького населення.

Розглянуті в доповіді структурні елементи весілля подано у повній відповідності з народною серболужицькою номінацією. Це стосується не тільки акційної сторони обряду, а й основних його учасників.

Основу першого етапу весільного циклу — сватання — творили переговори двох сімей про шлюб, у яких пропозиція йшла з боку нареченого, а згода на шлюб (як результат сватання) мала виходити з боку нареченої. Провідну роль на цьому етапі весілля в Лужиці (у досліджуваній період часу — ХІХ—початку ХХ ст.) відігравав сват — родич, старший жонатий друг або відомий на селі знавець своєї справи — «брашка», «дружба» (по-верхньолужицьки), «побратш» (по-нижньолужицьки). Сват засилався звичайно потаємно і в темну пору доби. Під час розмови з батьком дівчини про причини свого приходу «брашка» користувався алегоричними висловлюваннями, із змісту яких можна було судити про справжню мету цих відвідін. До одержання потрібної відповіді він міг приходити декілька разів. На етапі сватання рідня нареченої оглядала господарство майбутнього зятя, після чого була остаточна відповідь.

Заручини являли собою відкрите (для всіх мешканців села) офіційне підтвердження рішення обох сімей про шлюб. До заручин входило дякування жениха (або «брашки» від імені молодого) своїм батькам за любов, доброту, піклування і прохання вибачити за всі можливі образи; похід пошту жениха в дім нареченої; вихід нареченої до пошту жениха; промова «брашки» про обов'язки в сім'ї, яка закінчувалася запитанням, чи молоді хочуть взяти шлюб. Центральним елементом структури заручин було з'єднання рук жениха і нареченої та благословення заручених (звичайно це робив «брашка»). Закінчувалися заручини частуванням, під час якого батько дівчини повідомляв про розмір посагу.

Етап підготовки до весілля був найбільш насиченим в обрядовому комплексі. Молода збирала посаг і готувала подарунки молодому (частину з них вона виготовляла своїми руками, наприклад, шила сорочку). Жених також купував відповідні подарунки для молодої; обмін подарунками відбувався за день до шлюбу через родичів. За три тижні до весілля кожної неділі в церкві оголошувалося рішення про шлюб, але молодий і молода з'являються лише на другу неділю оголошення.

Суттєвою частиною підготовки до весілля було запрошення гостей. Найчастіше це доручалося «брашці», котрий у відповідній одежі звертався зі спеціальними запрошувальними промовами до рідних і знайомих; першими запрошувалися хрещені батьки. Напередодні весілля увечері подруги молодої співали під її вікном світських і духовних пісень. Під час підготовки до весілля запрошені посилали для весільного частування відповідні продукти, починалося приготування святкових страв.

Весілля могло тривати три дні, але основні події цього етапу відбувалися в перший день: приїзд гостей жениха в його дім, гостей з боку молодої до її помешкання; прощання жениха з рідними; прихід жениха з проводом у хату молодої; її вихід до прибулих (після показу декількох несправжніх молодих); прощання «брашки» від імені молодої з її батьками; вінчання в церкві; весільне частування в хаті молодої. Центральною подією

даного етапу весілля було переодягання молодої, що знаменувало перехід її в новий соціальний статус: головний убір молодій — борта або вінок — замінявся «капічкою» — жіночим головним убором. Після зняття вінка молода пара йшла в спальню. На другий день молода переїжджала в хату чоловіка разом із посагом.

У доповіді дається аналіз більшості структурних елементів весільного комплексу, відзначаються важливі регіональні відмінності, висвітлюється сакральний бік магічних дій, прикмет, що визначають майбутнє спільне життя, функціональна роль основних учасників весілля тощо.

У XIX—початку XX ст. весільна обрядовість серболужицян зберігала більшість традиційних рис. Таким чином, у подальшому (на основі зіставлення лужицького і німецького весільного комплексу) можна буде вивчити механізми взаємодії двох неспоріднених етносів у галузі обрядової культури.

О. Д. ДУЛИЧЕНКО, проф.,
Таргуський університет

ФЕНОМЕН ЛІТЕРАТУРНО-МОВНОГО ПАРАЛЕЛІЗМУ В СЕРБОЛУЖИЧАН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Серболужицький мовний матеріал дає дослідникові можливість розв'язати чимало загальнославистичних та загальнолінгвістичних проблем. Важливе місце в цьому матеріалі займає так званий літературно-мовний паралелізм, під яким пропонується розуміти співіснування двох літературних мов за однієї обов'язкової умови: у них має бути спільне лінгвогенетичне джерело, з якого вони вийшли і яке підтримує їх.

Створення літературної мови, як правило, має конвергуючий характер, тобто на ґрунті одного, двох, рідше — більшої кількості діалектів формується літературно-мовна страта, яка згодом покриває цілий етнічно замкнутий мовний простір і стає загальнообов'язковою. Відповідно літературні мови можна класифікувати як монодіалектні, бідіалектні та полідіалектні. Однак у мовній практиці спостерігається й зворотний, дивергентний процес, коли на ґрунті принаймні двох діалектів формуються дві літературні мови. До цього спонукають як причини внутрішнього характеру (напр., глибокі внутрішні різниці між діалектами), так і зовнішнього (напр., роздільність соціального, культурного, церковного життя у певний історичний період). Комплекс такого роду факторів був поштовхом для формування і розвитку серболужицького феномену — літературно-мовного паралелізму, який виражається в співіснуванні нинішніх

двох літературних мов — верхньолужицької та нижньолужицької. Виглядає дуже продуктивним типологічне осмислення цього феномена на широкому європейському лінгвокультурному фоні.

У сучасній Славії серболужицький літературно-мовний паралелізм не має прямих аналогів, однак об'єкт для порівняльного розгляду є — це сербохорватська літературна мова, представлена двома варіантами — східним та західним. Різниця між цими об'єктами зводяться до такого: серболужицькій різнодіалектності протиставлена однодіалектність сербохорватської мови (штокавщина), звідси внутрішні відмінності протиставляються як глибинні поверховим, нейтралізація етнічного фактору в серболужицькій мові і важливість його для сербохорватського тощо. Ретроспективно така аналогія могла б бути в Хорватії у ХІХ ст., якщо б діячі хорватського Відродження не перейшли з кайкавського на штокавський діалект, або на Україні, де ще в ХІХ ст. функціонував добре унормований західноукраїнський варіант. Однак в обох випадках дивергентні процеси були тут переборені.

Цікаві паралелі мають місце в індоєвропейській (неслов'янській) і фінно-угорській Європі, де з двома літературними мовами виступає норвезька (риксмол і лансмол), новогрецька (кафаревуса і димотика), албанська (токська і гегська), осетинська (іронська і дигорська), вірменська (східна і західна); мордовська (ерзя і мокша), марійська (лукова і гірна) і комі (зрянська і перм'яцька). В генетичному плані більшість із них так само, як і серболужицька, має чіткі діалектні зв'язки, тобто сформована на основі двох внутрішньо глибоко різних діалектів. Виключення — норвезька та новогрецька мови, в яких одна літературна мова має книжну основу, друга — народно-розмовне діалектне койне.

У соціолінгвістичному плані верхньолужицька літературна мова може бути названа функціонально сильною, нижньолужицька — функціонально слабкою. Така модель розподілу функціональної вагомості паралельно існуючих літературних мов пронизує практично весь європейський мовний світ за виключенням, мабуть, новогрецької мови. Функціональна нерівноцінність суттєво відбивається на внутрішніх якостях мов. Так, з цієї точки зору верхньолужицька мова є добре нормованою і кодифікованою, тому що вона поліфункціональна; нижньолужицька мова, хоча й нормована і кодифікована, все ж має проблеми щодо стабільності розвитку.

У зв'язку з нерівноцінністю функціонального і внутрішнього розвитку однієї із співіснуючих літературних мов постає питання про їх зближення, або інтеграцію, в одній літературній мові. У серболужичан ця ідея зародилася понад 100 років тому: в 1880 р. про це писав М. Горник, в 1891 р. — А. Мука, після другої світової війни — Р. Єнч, Р. Леч та ін. До речі, нинішня Серболужицька мовна комісія зацікавлена в адекватній кодифікації норм обох літературних мов. Правда, проектів їх

реформи в плані наближення не існує, як і нема, наприклад, постійно або тимчасово діючої комісії з питань мовної інтеграції. Аналогічна ситуація спостерігається в осетинській мові, в албанській і деяких інших. Будь-яка інтеграція, як нам здається, призводить до ще більшого відриву літературної мови від народної діалектної стихії. Постає питання: чи нема в цьому небезпеки для невеликих літературних мов?

Крім розглянутого, умовно кажучи, серболужицького типу, існують ще інші типи літературно-мовного паралелізму, які виявляються в так званих літературних мікромовах і у варіантах полінаціональних літературних мов. Серболужицька модель паралелізму близька до тих, що є в острівних літературних мікромовах (напр., у градищансько-хорватській в Австрії) і менше — в матичних (у кайкавській і чакавській в Хорватії та ін.). Що стосується варіантів полінаціональних літературних мов — американської, канадської і т. д., англійської, французької, канадської і європейських, іспанської, мексиканської і т. д.), то вони як очевидні відмінності (опозиція дистантності—константності, усна мова як джерело дивергенції — діалектне першоджерело і т. д.), так і збіг (поліфункціональність, нормованість, кодифікованість і ін.). Подібне порівняльне вивчення дасть можливість носіям серболужицьких мов об'єктивно оцінювати відцентрові і доцентрові тенденції.

Розглянений феномен є окремим типом філології — білітературно-мовним, що протиставляється монолітературно-мовному, і порівняльне вивчення якого ще не розпочато. Для продуктивного осмислення літературно-мовного паралелізму важлива не тільки наявність нормативних граматики і словників кожної літературної мови, але й граматики нового типу — так званої паралельної, в якій можна було б вишикувати в два довгих паралельних ряди обидві співіснуючі літературні мови. Водночас необхідно створити порівняльну (контрастивну) граматику таких мов. Якщо паралельна граматика лише представляє мовний матеріал, то порівняльна і кваліфікує його. Реалізація ідей паралельної і порівняльної граматики допоможе вивести із невідомості специфічний мовний світ, який ми розглянули.

М. І. ЄРМАКОВА, ст. наук. співроб.,
Інститут слов'язнавства і балканістики АН СРСР
(Москва)

СЕРБОЛУЖИЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ І ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА СЕРБОЛУЖИЦЬКОЇ МОВИ

Створення історичної граматики серболужицької мови є важливим завданням серболужицького мовознавства.

Історичний підхід до серболужицького мовного матеріалу вперше найчіткіше виявився в працях А. Муки. Його граматика

нижньолужицької мови має історико-співставний характер. У цій ґрунтовній праці фонетичні і морфологічні явища, що характеризували сучасну нижньолужицьку літературну мову, порівнюються з фактами старослов'янської та верхньолужицької мов; відзначаються подібності і відмінності в утворенні окремих форм, у деяких випадках є вказівки на тенденції їх розвитку. При цьому підкреслюється сам факт зміни, а не його зміст. Про явища, які спостерігаються в серболужицьких пам'ятках писемності XVI—XVIII ст. (СПП), головним чином, у нижньолужицьких, згадується в найзагальнішій формі в спеціальних розділах, які завершують виклад нижньолужицького матеріалу. Хоч у Вступі до граматики дається огляд СПП з точки зору їх відношення до літературних мов і діалектів, в описанні конкретних мовних фактів дана відмінність між СПП як би втрачає своє значення. Приклади, що наводяться для ілюстрації явищ, які відбувалися в СПП, виявляються ізольованими, не пов'язаними з іншими явищами конкретного діалекту або літературної мови на певному етапі їх розвитку.

За такими ж принципами побудований і курс історичної фонетики і морфології, виданий Лужицьким педагогічним інститутом.

Майже однакова увага приділена тут верхньо- і нижньолужицьким даним. При цьому точкою відліку є праслов'янський період, з яким і співвідносяться факти, що спостерігаються в ранніх СПП і сучасній серболужицькій мові. Посилання на писемні джерела XVI—XVIII ст. мають поодинокий характер. Оскільки діалектна віднесеність СПП не вказується, оцінка їх з точки зору діалектології залишається нез'ясованою.

Дані, які стосуються історичної фонетики або морфології, знаходимо в спеціальних статтях або вступних розділах до видань тих чи інших СПП. Увага авторів праць, написаних в історичному аспекті, сконцентрована переважно на розвиткові серболужицької словозмінної системи, окремих її форм, парадигм і граматичних категорій — субстантивних або дієслівних. Висновки ряду статей, побудованих на матеріалі сучасних серболужицьких літературних мов з залученням деяких даних із СПП, поширюються їх авторами на більш ранній період мовного розвитку і, таким чином, дають історичну перспективу відповідних явищ. Факти, що беруться з СПП, використовуються і в працях з загальних питань серболужицької діалектології як історичний коментар.

Дослідження в галузі історичної граматики показують: найважливіші результати досягаються там, де автори, використовуючи в достатньому обсязі матеріал СПП, докладно вивчають і сучасну діалектну ситуацію. Це дає можливість установити спадковий зв'язок між реконструйованим фрагментом серболужицької мовної системи, не зафіксованою в пам'ятках, і сучасним його станом. Однак, звичайно, факти історичної діалектології вводяться в науковий обіг явно недостатньо, що, мабуть, пояснюється нерозробленістю цієї науки в серболужицькому мово-

знавстві. Одну з причин подібного стану можна бачити в слабкій дослідженості і самих СПП.

При створенні серболужицької історичної граматики, концепція якої ґрунтується на понятті системності мовних фактів, на необхідності вивчення не тільки плану вираження, а й плану змісту, постає цілий ряд складних завдань. Особливе значення серед них набуває складення і дослідження по можливості найповнішого корпусу СПП, частина яких (найдавніші — з XVI ст.) відбиває, так би мовити, вихідний синхронний зріз вивчення даної мови.

Це пояснюється тим, що тільки невелика частина СПП стала предметом детального філологічного дослідження, надійного в науковому відношенні. Багато СПП опубліковано у фрагментах, частина залишається недоступною для дослідників. Значення хрестоматії, виданої Г. Шустером-Шевцем, полягає, зокрема, в тому, що автор її намагався слідувати єдиним науковим принципам видання серболужицьких текстів. Створення історичної граматики (ІГ) серболужицької мови передбачає охоплення по можливості найбільш повного складу СПП. На основі вивчення останніх мають бути відтворені порівнювані між собою системи, що представляють різні періоди розвитку серболужицької мови.

Серболужицька мова не має довготривалої писемної традиції: перші СПП пов'язані з Реформацією. Важлива особливість полягає в тому, що вони не є списками, а оригіналами. Це писемні редакції богослужбових книг, поширених в межах окремих парафій. Вони «прив'язані» до місцевих діалектів і фіксують їх риси. Збереженню локального забарвлення СПП в долітературний період сприяє відсутність писемної традиції. СПП цього періоду дають матеріал для виявлення особливостей окремого діалекту, а при зіставленні СПП, створених на основі одного діалекту, але приналежних до різних синхронних зрізів, дають можливість побачити мовну систему в діахронічних змінах.

Труднощі вивчення СПП зумовлені тим, що недосконала орфографія СПП лише певною мірою відбиває фонетичні відношення, які існували в живому діалекті. Морфологія могла точніше (ніж фонетика і лексика) відобразити дійсну картину, хоча недоліки нетрадиційної орфографії і тут подекуди ускладнюють відтворення тих чи інших парадигм. Дослідження морфологічних систем у СПП і зіставлення його результатів із сучасною серболужицькою діалектною ситуацією ставить під сумнів загальноприйняту думку про те, що слов'янські мови для вивчення еволюції морфологічних систем мало цікаві і що відмінності між окремими слов'янськими морфологічними системами набагато менші, ніж відмінності між фонологічними системами. Ця думка, зокрема, може бути спростована загальною картиною розвитку серболужицького субстантивного відмінювання, відтвореного на основі вивчення СПП і сучасних діалектів.

ОНОМАСТИЧНА ЛЕКСИКА В АСПЕКТІ СЕРБОЛУЖИЦЬКО-СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Лужицьке слово, прийшовши протягом чотирьох віків через заборони й переслідування, дочекалося відродження. Непростий був шлях серболужицького художнього слова до свого читача, а тим паче — до міжнародного. І хоча, зрозуміло, художні переклади з творів серболужицької літератури значно скромніші, ніж з інших слов'янських, на східнослов'янські мови перекладено їх чимало: це й журнальні публікації окремих творів, і збірники, й антології. Зважаючи на це, хотілося б звернути увагу на таку непросту проблему перекладу, як відтворення лужицької ономастичної лексики українською мовою.

Власні імена та назви посідають особливе місце в системі лексичних засобів мови, своєрідно реалізуються і мають відмінне від усіх інших слів призначення у спілкуванні. Цим пояснюється специфічний підхід до відтворення ономастичної лексики порівняно з іншими лексичними одиницями: в процесі перекладу весь основний іншомовний матеріал з мови оригіналу відтворюється готовими засобами — словами, що існують у мові, на яку перекладають (із врахуванням, звичайно, їх смислової відповідності), а для передачі власних імен використовуються зовсім інші засоби й способи і, крім цього, висувуються інші критерії адекватної передачі.

Коли у мові-джерелі (у нашому випадку — верхньолужицькій, що користується латинкою) і мові, яка приймає запозичене власне ім'я (напр., в українській, що використовує кирилицю), застосовуються різні орфографічні системи, то стають можливими три способи передачі власних імен: транслітерація, транскрипція, семантичне відтворення.

Призначення транслітерації і сфера її застосування свідчать, що як спосіб передачі власних імен у перекладах художньої літератури вона не може широко застосовуватись, хоч у деяких випадках транслітерація — єдино можливий засіб відтворення оригіналу. Основна ж маса власних імен передається за допомогою практичної транскрипції, але при цьому враховуються і фонетичні, і орфографічні та граматичні норми, лексичні характеристики.

У фонетичних системах верхньолужицької і української мов є чимало аналогічних явищ, тому транскрипційна передача їх загалом не викликає особливих труднощів, проте й тут виникає ряд суперечливих питань. Так, відтворення і в деяких іменах дає різні варіанти: *Cisinski* — *Чишинський* і *Чишинський*, *Hornik* — *Горнік* і *Горник*, *Budysin* — *Будишин*, *Wylet* — *Вілем* (порівн. назву організації лужичан *Domovina*, яке одноставно подається у перекладах «*Домовіна*»). Наявність і співіснування

кількох варіантів написання спостерігається і в таких випадках, коли відтворюються сполучення з *j* та пом'якшеними приголосними: *Vjensowa* — *Б'єньшова*, *Hanza* — *Ганьжа*, *Kowarjowa* — *Коварьова*, але *Wjela* — *Веля* і *V'еля*, *Njechoński* — *Нехорнський* тощо.

При передачі власних імен людей, зокрема імен, що утворені з слов'янських коренів, у яких сполучення тих самих елементів у ході історичних змін дало різні результати, українські перекладачі часто вдаються до історико-порівняльних відповідників: *Marja* — *Марія*, *Handrij* — *Андрій* (зустрічається, правда, і *Гандрій*).

Трапляються також випадки, коли паралель відшукується важко, а зміст імені затемнений і зв'язок із семантикою апелятива, що був колись його основою, втрачений, при передачі власних імен людей перекладачі звертаються до транскрибування: *Hanza* — *Ганьжа*, *Krescan* — *Кшещан* (можливий, очевидно, і варіант *Кршещан*), *Veno* — *Бено*. Цікаво, що лужицьке ім'я *Rawol* передається по-українськи *Павол*, а не паралельним укр. *Павло*. Подібне явище зустрічаємо також при відтворенні імені поляка *Andrzej*, якого лужичани називають і *Andrzej*, і *Handrij*: у перекладі знаходимо відповідники *Анджей* і *Гандрій*.

Зменшувально-пестливі імена, утворені від повних, в українських перекладах подаються у транскрипції, оскільки близькість двох мов дає читачеві легко усвідомлювати їх, пов'язавши повне ім'я із зменшувальним: *Мирослава* — *Мирка*, *Юрій* — *Юро*, *Юрко* тощо.

При відтворенні лужицьких прізвищ чи не найбільше проблем має перекладацька практика із введенням їх у контекст перекладу, вдаючись до відмінювання, як правило, за моделями української мови: *Янч* — *Янча вже поховали, з Янчем*; *Віцаз* — *була у Віцазів*; *Дубан* — *до Дубана*; *Попеля* — *до Попелі, говорив з Попелею*; *Котятко* — *до Котятка, сказав Котяткові*; *Ян Дубрава* — *був у Дубрави* тощо. При передачі ад'єктивних прізвищ лужичан (особливо на *-ski*) українська перекладацька практика віддає перевагу їх морфологічному оформленню, а не транскрибуванню; морфологізація лужицьких флексій у таких позиціях має порівняно з транскрипцією ряд істотних переваг і є цілком виправданою: *Нехорнський*, *Чішинський*, *Сухий* (*працюю в селянина Сухого*). Послідовно відтворюються в перекладі лужицькі прізвища осіб жіночої статі (найчастіше на *-owa*); протранскрибовані по-українськи з *-ова*, вони легко включаються у систему відмінювання імен в українській мові: *Янчова-Янчової*, *з Янчовою*; *Новакова*, *Дубанова*, *Млинкова*. Слід підкреслити, що в розмовній мові, діалогах вживаються також говіркові форми *Янчиха*, *Дубаниха*.

Зовсім незначна кількість лужицьких антропонімів передається за допомогою третього з виділених способів відтворення іншомовних власних імен — шляхом перекладу. Найцікавіший матеріал тут дають так звані характеристичні («промовисті») імена, які допомагають охарактеризувати персонаж; вони вико-

ристовуються як художній прийом, засіб вираження смислової й емоційної інформації. Проте розгляд антропонімів під таким кутом зору вимагає окремого, спеціального дослідження.

Г. Н. КАРНАУШЕНКО, асп.,
Харківський університет

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВІ

Після виходу в світ монографії М. І. Толстого «Славянская географическая терминология» (М., 1969) активізувалась робота по збору та опису місцевої географічної лексики різних слов'янських мов. «Для повноти загальнослов'янської картини, — відзначав 1977 р. Е. О. Григорян, — бракує болгарського, македонського та лужицького матеріалів». Болгарська місцева географічна термінологія була проаналізована у дисертації Е. О. Григоряна, на черзі залишалися македонська та серболужицька. Останнім часом, однак, пожвавилось вивчення серболужицької географічної лексики (маються на увазі праці варшавських дослідників Тадеуша Левашкевича про поміна Іосі у верхньолужицькій мові (1986) та Еви Жетельської-Фелешко про назви шляхів (1984).

Географічна апелятивна лексика розглядається також у багатьох працях з топоніміки, зокрема реконструюються втрачені апелятиви, сліди яких збереглися лише у вигляді топонімів. Цим аспектом досліджень багато займається Е. Ейхлер.

У монографії М. І. Толстого також залучається серболужицький матеріал, і ці розвідки, хоч знаходяться і не в центрі уваги автора, обов'язково мусять бути враховані дослідниками географічної апелятивної лексики Верхньої та Нижньої Лужиці. Вивчення географічної термінології особливо ефективне на докладному діалектному матеріалі, що продемонстрували праці на основі ретельних польових досліджень Є. О. Черепанової (Чернігівсько-Сумське Полісся), В. І. Дьякової (Воронежчина) та ін. Звертання до карт та пояснень до них у Сербському лінгвістичному атласі (у 9 томі якого відбита лексика природи), а також зібрання лужицьких діалектних текстів, виданих Фрідом Міхалком та Гельмутом Фаскою, можуть дати той діалектний матеріал, нестачу якого для багатьох слов'янських мов зазначав при вивченні слов'янської географічної термінології М. І. Толстой.

Словник Юрія Краля (верхньолужицько-німецький), перевиданий у 1986 р. і матеріали якого не були залучені М. І. Толстим, значно збільшує можливості дослідження певних груп верхньолужицької лексики, зокрема уточнення її семантики.

Розглянемо для прикладу ряд слів із сфери географічної лексики, які обминув М. І. Толстой через те, що вони містяться лише у словнику Ю. Краля.

Аналізуючи терміни на позначення лісу, М. І. Толстой окреслює ареал розповсюдження слова *šuma* «ліс»: с.-х. літ. мова, майже уся с.-хорв. діалектна територія, словенська літературна мова, македонська літературна мова, більшість болгарських діалектів та ряд діалектів чеської мови, польські діалекти [с. 64, 67]. Серболужицька територія, таким чином, не увійшла до ареалу, визначеного М. І. Толстим. Однак слово *šuma* та похідні від нього відомі верхньолужицькій мові. До топоніма *Šupow* (нім. *Schönau*) Ю. Краль робить зауваження: «*sts* (старосербське) *šupow*, *v* (від, з) *šuma* — *Wald* (ліс)». Не зовсім зрозуміло, чи вважає Ю. Краль слово *šuma* також старосербським, а чи сучасним йому. У словниках Пфуля та К. Трофимовича цього слова не зафіксовано. Але навіть якщо серболуж. *šuma* — старосербське, воно все одно може доповнити вищезгаданий ряд: адже діалектна лексика завжди відбиває діахронію.

Від того ж слова походить і топонім *Šumawa* — *Böhmerwald* (Kral, 609).

Етимологічно *šuma* пов'язане, як вважають, з **šumeti*, тобто первинно «ліс, що шумить» («шумящий лес»), — як зазначає М. Фасмер. (Фасмер, IV, 487).

Верхньолужицьке *šumīć*, крім значення «шуміти, шелестіти», може означати також «дзюрчати» (одне з значень нім. *gauschen*, наведеного Ю. Кралем — (тобто інша форма звука, шуму) і може, таким чином, утворювати деривати, пов'язані вже з іншим розрядом географічної термінології — назвами гідрооб'єктів:

šumotlina Краль перекладає як *Wasserfalle*, тобто водоспад, каскад і позначає: *Aldrovanda* (bot.), (пор. болг. шум, словен. *šum* «водоспад» (Фасмер, IV, 486).

До слів *šumjak*, *šumjawa* Краль наводить німецькі відповідники *Sprudeler*, *Rauscher*, які можна перекласти тут як «той, хто бурхливо себе поводить» (пор. нім. *sprudeln* — мінеральне джерело, *sprudeln* — бити струменем, вирувати). Якщо в апелятивній лексиці базовий семантичний реєстр (користуємось терміном М. І. Толстого) відсутній у серболужицькій мові і наявний лише в болгарській та македонській, то у серболужицькій топоніміці цей семантичний реєстр представлений безпосередньо: *Šumbach* — *Schönbach* (при *bach* (нім.) — струмок, потік, джерело),

Šumborn — *Schönbriinn* (при *brunn* (нім.) — 1. колодязь; криниця; фонтан); 2. джерело (мінеральної води).

Ці топоніми можна було б дослівно перекласти російською мовою як «Гремучий ключ». Саме такий мікротопонім зафіксований нами у російському селі Лозовенька Балаклійського району на Харківщині.

Номінація потоку води від звуку, що його супроводжує, досить поширена і відбивається також в інших географіч-

них термінах та мікротопонімах російських говірок Харківщини:

Барабáнчик — яр з потічком (с. Лозовенька Балакл. р-н),
Гремúчка — джерело у лісі (с. Руська Лозова Деркач.
р-н),

Грямúчая — місцевість, де з-під гори б'є джерело (с. Введенка Чугуївського р-ну).

Базовий семантичний реєстр вищезгаданих верхньолужицьких та південнослов'янських лексем доповнює гідронімічний матеріал, який наводить для басейну Дніпра Маштаков: рр. Шума, Шумок, Шумки, Шумейка й под., а також Шумящій Ровъ п. рук. р. Случ. п. Горині, у басейні якої міститься стародавнє місто Шумськ на Волині (див. статтю про Шумськ в Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі).

Таким чином, одне дієслово з дещо дифузною семантикою породжує два ряди географічної лексики різних розрядів (ліс та гідрооб'єкти), які в свою чергу розвивають побічні семантичні реєстри (назви рослин та ознака поведінки людини), створюючи базу для виникнення топонімів.

Отже, використання матеріалів словника Юрія Краля допомагає не лише уточнити ареальне розповсюдження слов'янського географічного терміна, а й виявити нові можливості розвитку первинної семантики у колі цього терміна.

Є. Х. ШИРОКОРАД, доц.,
Харківський університет

ОДНОКОРЕНЕВІ ПРИКМЕТНИКИ ТА ЇХНІ ПОХІДНІ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ ІЗ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ (до питання про спільнослов'янську спадщину)

Теоретичну основу наших спостережень становлять: доповідь О. С. Мельничука, В. Т. Коломієць, Т. Г. Линник «Поєднання зіставно-типологічного і зіставно-історичного методів при дослідженні слов'янських мов» (X Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1988 р. // Слов'ян. мовознавство: Доп. К., 1988), монографія «Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология» (К., 1986), збірник «Сопоставительное изучение словообразования славянских языков» (М., 1987) та ін. Саме в цих працях викладені методологічні принципи порівняльного вивчення близькоспоріднених мов: положення, узагальнюючі спільні риси та розходження сучасних слов'янських мов, зокрема стосовно словотворчих

категорій та типів, історичне пояснення їхнього синхронного стану.

Ми поставили собі за мету простежити, як загальні положення зазначених вище праць конкретизуються в мікрогрупі прикметників та їхніх безпосередніх похідних у верхньолужицькій мові порівняно із східнослов'янськими. Предметом дослідження є загальнослов'янські за походженням однокореневі прикметники на позначення «фізичного недоліку, природженого або набутого внаслідок захворювання, а також ушкодження організму»: *xgom* (j), *glux* (j), *kos* (j), *kriv* (j), *Lys* (j), *net* (j), *sler* (j). Враховуючи той факт, що дані прикметники полісемічні (розвиток їх як багатозначних — окрема цікава тема), будемо брати до уваги й ті значення, які пов'язані з недоліками людини морального характеру, фізичними ознаками рослин і тварин.

Спостереження ґрунтуються на мовних фактах, зібраних за даними словників: К. Пфуля (*Pfuhl Chr. Tr. Obersorbisches Wörterbuch. Fotomechanischer Nachdruck. Bautzen, 1968*); Ф. Якубаша (*Jakubas F. Hornjoserbsko-nemski slownik. Budysin*); Ю. Краля (*Kral J. Serbsko-nemski slownik hornjoluziskeje serbskeje reče. Bautzen, 1968*), К. К. Трофимовича (*Верхнелужицко-русский словарь. М.; Баутцен, 1974*); Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы. Т. 1—5. Мн., 1977—1984; Словаря современного русского литературного языка. Т. 1—17. М.; Л., 1950—1965; Словника української мови. Т. 1—11. К., 1970—1980; етимологічних словників, зокрема «Этимологического словаря славянских языков». М., 1974—1987. Вип. 1—14.

Цілком закономірним є те, що праслов'янський характер мають назви ознаки (якості), тобто абстрактні за семантикою дієслова та іменники — не лише за типом словотворення, а й лексично похідні від прикметників. Їхнє збереження можна пояснити не тільки тим, що вони позначають важливі життєві (до того ж побутові) поняття, і що вони моносемні за складом значення, а й функціонально — як свідчення існування вже в праслов'янській мові відповідних ад'єктивних імен, пізнішої від іменника частини мови.

Верхньолужицька мова, для якої словники не фіксують прикметника *xgom* (j), не має й відповідних дієслів; обмежено вживаються дієслова від прикметника *xgom* (j) у східнослов'янських мовах. Наявні дієслова, як правило, мають характерні загальнослов'янські суфікси *-i*, *-ti* «наділяти кого-небудь ознакою, яка називається мотивуючим прикметником»: в.-луж. *hluśic*, укр. *глушити*, білорус. *глушыць*, рос. *глушить*; в.-луж. *slerić*, укр. *сліпити*, білорус. *сляпіць*, рос. *слепить*; в.-луж. *netić* не має відповідників у східнослов'янських мовах. Омонімічний розглянутому *-i*, *-ti* «мати або набувати ознаку» вживається рідко, дієслова різних мов цього типу не є співвідносними, порівн. в.-луж. *chromić*, рос. *хромать*; більш поширеними є їхні зворотні похідні: в.-луж. *krīwīc so*, укр. *кривитися*, білорус. *кравіцца*, рос. *кривиться*. Дієслова на *-e* *-ti* найбільш характерні для російської мови, верхньолужицька мова є тут ближ-

чою до української та білоруської, з якими її об'єднують утворення: в.-луж. *křiwjes*, *nemjes*; укр. *кривіти*, *німіти*; білорус. *кывець*, *нямець*; рос. *криветь*, *неметь*. Спільними для всіх цих мов є перехідні дієслова з суфіксом по *-ti*: в.-луж. *hluchnuc*; укр. *глухнути*; білорус. *глухнуць*; рос. *глохнуть*, але вони лексично обмежені.

Серед зіставлюваних мов за наявності хоча і не послідовно співвідносних утворень виділяються в.-луж. та укр. неперехідні дієслова з суфіксом *-owa-s*, *-ува-ти*: в.-луж. *hluchowas* «бути глухим», *křiwowas* «ставати кривим», «говорити неправду», *sleprowas* «бути сліпим»; укр. *німувати* «мовчати», *сліпувати* «погано бачити, бути сліпим», які мають характер інновацій.

Верхньолужицька мова, як правило, зберігає обидва словотворчі типи абстрактних імен — похідних прикметників. За наявності відповідного прикметника паралельно вживаються іменники на *-ost()* і на *-ot(a)*. Порівн.: *hluchosc — hluchotz*, *křiwosc — křiwota*, *nemosc — nemota*, *chromosc — chromota*, *sleposc — slepota*. Водночас у східнослов'янських мовах превалюють іменники на *-ot(a)*, вужчі за функціонуванням, ніж іменники на *-ost(ь)*, причім здебільшого вони властиві українській та білоруській. Отже, серед досліджуваних мов праслов'янський характер найяскравіше зберігає верхньолужицька мова.

Зовсім непродуктивними у досліджуваних мовах є утворення з суфіксом *-in(a)/-izn(a)*. Їхньою характерною особливістю є те, що вони позначають здебільшого властивості природних явищ, назви властивостей осіб — поодинокі випадки: рос. діал. *косина* «косоокість», *кривина*, *просторіч*. (ноги). Показовим у даному разі є в.-луж. *lysuna* «біля пляма» та ін., укр. *лисина*, білорус. *лысіна*, рос. *лысіна*, що мають конкретне значення. Взагалі таким абстрактним іменникам властива тенденція до конкретизації семантики.

Похідні досліджуваних прикметників іменники — назви за певною ознакою людини, тварини, птахів, комах, рослин (сфери живої природи) — утворюють вельми строкату за словотворчими засобами групу. Тут спостерігаються як загальнослов'янські типи, які об'єднують мови верхньолужицьку із східнослов'янськими, так і типи, які розмежовують їх, будучи властивими окремій або окремим мовам. Загальнослов'янські типи утворень притаманні всім досліджуваним мовам, але простежуються більш послідовно у в.-луж. та укр. і білорус., і в.-луж. та укр., найслабші у цьому відношенні зв'язки у верхньолужицькій мові з російською. Порівн.: *-ak* (в.-луж. *slepak*, укр. *сліпак*, білорус. *сляпак*); *-ul'a* (в.-луж. *chgomula*, *křiwula*, укр. *кривуля*, блр. *кывуля*); *-ag* (в.-луж. *hluchag*, укр. *глухар*, рос. *глухарь*); *-es* (в.-луж. *slepс*, укр. *сліпець*, блр. *слепец*) та ін.; суфікс *-тап* об'єднує також лише в.-луж. та укр. мови: в.-луж. *lysmap*, укр. *глушман*. Показовим, здається, є те, що слово *lys(j)* словники в.-луж. мови не фіксують, а його похідне — наявне. Виникає питання: чи *-тап* — це давній слов'янський формант, чи інновація?

Верхньолужицькій мові властиві відсутні у східнослов'янських мовах типи з такими суфіксами: -us (slepus), -awa (hlučawa, lysawa), -er (slepjer), -k (slepki), -c (slepс) та ін. Водночас східнослов'янські мови мають такі типи, які не властиві верхньолужицькій: -ун (укр. лисун, білорус. і рос. лысун); -ак(а) (укр. кривляка, рос. кривляка); -к(о) (укр. глушко, білорус. нямко) і деякі ін. Загальною характерною рисою похідних іменників є те, що жоден словотворчий тип, чи то праслов'янський, чи то новий, пізній (що, до речі, потребує вивчення) не охоплює всієї групи конкретних іменників — похідних від одного й того ж прикметника. Ми б пояснили цю рису таким чином: саме розглядувана група похідних є відкритою, нові утворення здебільшого експресивні за змістом, тут з'являється найбільше синонімічних суфіксів, а тому є вибір на творення нового слова, до того ж простежується велика залежність утворень від твірної основи (за значенням, фонетичним складом), від семантики та стилістичної закріпленості суфікса.

А. О. ІВЧЕНКО, ст. наук., співроб.,
Харківський університет

НЕГАТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗУМОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ У ФРАЗЕОЛОГІЇ СЕРБОЛУЖИЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Зрослий інтерес до системного вивчення фразеології висунув перед дослідниками завдання ідеографічного опису. Його реалізація дасть можливість розв'язати передусім проблеми покриття лінгвістичного континіуму фразеологічними зворотами. Створення ідеографічних словників слов'янських мов або хоча б ідеографічних покажчиків до існуючих словників — важлива передумова об'єктивного порівняльного вивчення фразеології. Це допоможе перейти від зіставлення окремих фразеологізмів, характерного для сучасних досліджень у цій галузі, до системного порівняльного аналізу фразеологічних груп, що сприятиме більш об'єктивному виявленню загальних і специфічних рис окремих національних фразеологічних систем.

Для вивчення фразеології на позначення розумових якостей людини дослідники зверталися неодноразово. На матеріалі кашубської фразеології таку роботу виконав В. Й. Ермола, болгарської — Н. А. Смолякова, псковських говірок російської мови Л. О. Івашко. Верхньолужицька фразеологія цієї мікрогрупи проаналізована А. О. Івченком.

Інтерес до зазначеної мікрогрупи не випадковий. Фразеологізми, що входять до її складу, численні в усіх слов'янських мовах. Отже, можна простежити фразеутворюючі закономірності відповідних семантичних рядів, виявити семантичні і структур-

но-семантичні моделі. Під структурно-семантичною моделлю ми розуміємо ряд фразеологізмів, об'єднаних спільним значенням, наявністю спільної мотивації внутрішньої форми, спільністю синтаксичної структури, варіюванням компонентів у межах тематично однорідної групи лексики: семантична модель передбачає спільність значення і мотивації внутрішньої форми.

Що стосується наповнення цієї мікрогрупи, то тут у різних авторів існують як якісні, так і кількісні відмінності. Н. А. Смолякова включає до її складу лише субстантивні та ад'єктивні фразеологізми. Нам видається правомірнішим широкий підхід, який передбачає включення до складу мікрогрупи також дієслівні фразеологізми. Таким чином, до ідеографічної мікрогрупи «Розумова характеристика людини» ми включаємо семантичні ряди: «дурний», «дуже дурний», «тупий», «божевільний», «зовсім не тямити в якій-небудь справі», «голосно, без причини сміятися», «заплутатися в нескладній ситуації», «розумний», «дуже розумний». У зв'язку з тим, що зіставлення всіх семантичних рядів вимагає багато місця, обмежимося фразеологізмами із значеннями «дурний» і «дуже дурний».

Семантичний ряд «дурний» складається із субстантивних, ад'єктивних фразеологізмів, а також стійких порівнянь. У обох мозах виявлено ряд спільних моделей: «прикметник, утворений від іменника на позначення тварини+голова=дурна людина» порівн. в.-л. wolaca hłowa, śelaca пурка, укр. лемк. кунська голова, бараняча голова; «прикметник, утворений від іменника на означення рослини+голова=дурна людина», порівн. в.-л. dobow a hłowa, укр. капустияна голова. У верхньолужицькій мові зафіксовані моделі, відсутні в українській: «дурний, дурна+назва птаха=дурна людина», порівн. hłury liba, hłura kawka, «дурний, дурна+назва предмету=дурна людина», порівн. hłury sčejk, hłura hałiza. В українській мові зафіксовано ряд виразів, які мають немодельований характер, порівн. пришиблена курка, укр. лемк. пупув цап.

У ад'єктивному ряді також можна виділити спільні моделі: «мати+сміття+в голові=дурний», порівн. в.-л. męc hrochowinu w mozhowni, sykanje za mozu męc, укр. лемк. мати отруби в голові, в голові конячки мати, для української мози більш характерна редукована форма цієї моделі, порівн. тирса в голові, січка в голові, в голові клоччя, лемк. пидовина (полова) в голові; «дарений+по голові+яким-небудь предметом=дурний», в.-л. па hłowu dyrjenu (klepnjenu), z męcnom trjечenu, укр. мішком прибитий, прибитий з-за угла мішком, лемк. міхом вдарений. Близька до неї модель «епав+на голову=дурний», в.-л. па hłowu radłu, укр. лемк. на голоз впав.

В українській мові зафіксована модель «їжа+в голові=дурний», порівн. вишкварки в голові, лемк. в голові тендерца. Відсмі нам фразеологізми української мови надзвичайно різноманітні за мотивацією внутрішньої форми; брак місця не дає нам можливості докладніше проаналізувати відомий і цікавий матеріал.

У верхньолужицькій мові фразеологізм з Кукес бує створений за семантичною моделлю «бути родом із селища дурнів», у серболужицькому фольклорі таким поселенням є Кукеци. В народних уявленнях дурість може бути результатом ненормального стану мозку, порівн.: *židke mozu třeć*.

Стійкі порівняння із значенням «дурний» у верхньолужицькій мові оригінальні як в образному відношенні, так і в плані мотивації. Фразеологізми *mudry kaž Salomonowy tót*, *mudry kaž tłuŕkces wosoł* створені за структурно-семантичною моделлю «мудрий + як + нерозумна істота, яка пов'язана із розумною людиною = дурний». Іронічний ефект досягається за рахунок розширення моделі «мудрий + як + людина великого розуму = дуже мудрий». Таким розумним персонажем у наших фразеологізмах є біблійний цар Соломон. Що стосується мельника, то у слов'ян поширені уявлення про їх зв'язок із нечистою силою, про мельників-чарівників. У серболужицькому фольклорі таким персонажем є Чорний мельник. Але належність нерозумної істоти мудрій людині не гарантує їй мудрості, про що з неприхованою іронією свідчать серболужицькі фразеологізми: укр. розумний як Соломонів патинок, лемк. мудрий як Соломонови ногавиці (гачі).

Більшість фразеологізмів семантичного ряду «дуже дурний» є стійкими порівняннями. Тут також можна відзначити ряд спільних для обох мов моделей, хоча в українській мові вони набагато продуктивніші: «дурний + як + домашня тварина = дуже дурний», в.-л. *hŕjenc kaž woł*, укр. дурний як баран, дурний як теля, дурний як сто свиней, лемк., дурний як гача; «дурний + як + птах = дуже дурний», в.-л. *hŕura kaž kawka*, укр. дурний як ворона, безглузда як синиця, лемк. глупий як гуска; «дурний + як + предмет = дуже дурний», пор. в.-л. *hŕuru kaž koroł*, *hŕuru kaž sčefŕk*, *hŕjenc kaž rjeŕk*, якр. дурний як сак, дурний як коробка. В українській мові найпродуктивніші моделі «дурний + як + частина (елемент) одягу = дуже дурний», пор., дурний як чобіт, дурний як підшва, дурний як Беркові штани; «дурний + як + дерев'яний предмет = дуже дурний», дурний як довбня, дурний як праник, дурний як ступа, дурний як прац.

У верхньолужицькій мові відзначимо ряд фразеологізмів із немодельованою внутрішньою формою. Так, вираз *hŕuru kaž rŕetepŕk* відбиває поширене у слов'ян вірування, що нечиста сила може взяти дитину і підкласти замість неї свою, з якої виростає розумово неповноцінна людина. Численні анекдоти про мешканців Кукец, своєрідних лужицьких пошехонців, відбиті у фразеологізмі *mudry kaž Kukečanski šofta*.

Використання методу структурно-семантичного моделювання дало змогу визначити, що спільні моделі є результатом переважно типологічних сходжень.

ГЕРМАНІЗМИ В ІДІОМАТИЦІ СЕРБОЛУЖИЦЬКИХ МОВ

Етимологічний аналіз фразеологічного складу серболужицьких мов передбачає розв'язання цілого комплексу завдань, першочерговим з яких є виявлення фразеологічних запозичень (кальок і напівкальок) та їх відокремлення від первісно слов'янських фразеологічних зворотів. Первісні слов'янські за своєю образною природою і походженням серболужицькі фразеологізми мають велике значення для слов'янської історичної фразеології. Саме в серболужицьких мовах, які довгий час були ізольовані германським оточенням від зв'язків з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами і займали одну з окраїнних слов'янських зон, могла зберегтися стара спадщина в архаїчних формах, не охоплених пізнішими впливами. Однак для того, щоб серболужицький матеріал служив надійною основою для порівняльно-історичних досліджень слов'янської фразеології з можливою реконструкцією праслов'янських фразеологізмів, необхідна його ретельна «очистка» від усього стороннього, привнесеного в результаті мовних контактів.

Тут на перший план висувається завдання виявлення германізмів, тобто фразеологічних одиниць, запозичених серболужицькими мовами шляхом калькування з німецької внаслідок багатівікової германізації і широко розвинутого серболужицько-німецького білінгвізму. Слід розрізняти фразеологічні германізми історичні, які запозичені самою німецькою мовою (біблелізи, міфологізми, запозичення з англійської, французької, іспанської та ін. мов), і германізми етимологічні, що є первісно німецькими утвореннями.

На попередньому етапі виділення германізмів в ідіоматиці серболужицьких мов установлюються серболужицько-німецькі фразеологічні структурно-семантичні відповідності — звороти, тотожні в даних мовах за значенням в його денотативно-сигніфікативнім і коннотативно-прагматичнім аспектах, збіг яких повністю або частково відбувається в компонентному складі і граматичній структурі. Потім з числа серболужицько-німецьких фразеологічних структурно-семантичних відповідностей виділяються історичні германізми. У більшості випадків це інтернаціональні фразеологізми, широко вживані в багатьох слов'янських, германських, романських та інших європейських мовах. Основну увагу слід звернути на вичленення етимологічних германізмів, які помилково можуть бути прийняті за власне серболужицькі фразеологічні утворення. Із серболужицько-німецьких фразеологічних структурно-семантичних відповідностей, що залишилися від попереднього етапу дослідження, виділяються серболужицькі ідіоми, в складі яких знаходяться германські компоненти, тобто ідіоми-напівкальки. Це завдання ускладню-

ється через відсутність спеціальних етимологічних досліджень і фразеологічних словників серболужицьких мов. Вихід із становища можна знайти, якщо звернутись до наявних даних з етимології фразеологічних одиниць інших слов'янських мов, насамперед західнослов'янських (чеської, польської), які також зазнали значного впливу німецької мови, російської та ін. При цьому дослідник ставить перед собою два питання: чи відповідний за значенням і формою фразеологізм виступає в серболужицькій та інших слов'янських мовах, і чи можна довести на основі етимологічних даних, що в іншій слов'янській мові цей фразеологізм є запозиченням з німецької. Якщо відповідь на одне й друге питання позитивна, то досліджуваний фразеологізм треба вважати германізмом і в серболужицькій мові.

У деяких випадках виявити фразеологічні кальки з німецької мови допомагають історико-етимологічні дані з фразеології германських мов. При визначенні фразеологічних кальок-германізмів серед серболужицько-німецьких фразеологічних структурно-семантичних відповідностей, що не мають достовірних етимологічних даних, необхідно враховувати: 1) час фіксації серболужицьких і німецьких зворотів у словниках та інших джерелах; 2) міжмовні структурно-семантичні відношення між співвідносними фразеологізмами серболужицьких і німецької мови; 3) наявність або відсутність у співвідносних зворотах досліджуваних мов варіацій лексичного складу і/або граматичної структури; 4) можливість моделювання внутрішнього образу і структури різномовних фразеологізмів; 5) сферу вживання; 6) фольклорні традиції досліджуваних мовних колективів. Однак вирішальним при цьому є ареальний показник і екстралінгвістичні фактори, що визначають напрям мовного впливу та його інтенсивність. Оскільки деякі з названих вище критеріїв по-різному виявляють себе при дослідженні серболужицько-німецьких фразеологічних зв'язків, мають різну, підчас обмежену, сферу вживання і тим самим дають різні за ступенем вірогідності результати, усі виявлені в ході дослідження в серболужицьких мовах германізми діляться на безсумнівні, можливі і мало вірогідні.

Серболужицько-німецькі фразеологічні структурно-семантичні відповідності, що залишилися після поетапного виділення історичних і етимологічних германізмів, можна вважати незалежними паралельними фразеологічними зворотами. Вони з'явилися в досліджуваних мовах внаслідок однакового фразеологічного сприймання і осмислення найрізноманітніших сторін позамовної дійсності (природні умови, побут, матеріальне і духовне життя, соціально-економічні відносини і т. д.), що містять у собі спільні ознаки для даних мовних колективів.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕКСИКИ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНОПИСЕМНІЙ МОВІ

З давніх давен до наших днів лужичани сприймали нову слов'янську лексику від своїх безпосередніх сусідів — чехів і поляків. Роль чеської мови у цьому процесі у всі часи залишалася головною. Початковий етап лужицько-чеських мовних стосунків належить до епохи раннього середньовіччя і пов'язаний з прийняттям християнства у західних слов'ян в X—XI ст. Він характеризується припливом великої кількості культурної лексики і термінології з чеського мовного джерела. У Лужиці ця лексика збереглася не тільки в конфесіональній сфері, як католицькій, так і протестантській, а й у загальнолітературному слововжитку. До цього періоду належать такі лексичні богемізми, як наприклад, *běrmować*, *biskup*, *bohoslowc*, *hoboslužba*, *cyrkew*, *djaboľ*, *duchowny*, *duchowenstwo*, *fara*, *farar*, *hrěch*, *hrěšnik*, *jandžel*, *kadźidło*, *kanownik*, *klakanje*, *mnich* та ін.

Для наступних століть також характерні випадки чеських лексичних «вкрапель» у лужицьку писемну мову, передусім у адміністративній, військовій, а також побутовій сферах. До них належать такі слова, як *kralestwo*, *pancer*, *rjad*, *kšížować se*, *hospoda*, *mramor*, *libilo se*, *hněw*, *kral*, *prwny*, *spořka*, *straža*, *hejftman*, *hospodar*, *smilować ta* ін.

У епоху пізнього середньовіччя простежуються окремі випадки чеського впливу на книжно-писемну мову лужичан на рівні графіки, правопису і граматики. Значним явищем лужицько-чеських мовних зв'язків цієї епохи, безперечно, стало вилання 1679 р. у Празі Я. Тицином першої граматики лужицької (вендської) мови, створеної за зразком чеських граматик.

Мовні та етно-культурні зв'язки обидвох Лужиць з Чехією збереглись і надалі. Пожвавлення їх пов'язане з епохою Просвітництва, зокрема із заснуванням 1706 р. у Празі Лужицької семінарії (Вендського семінару), де більш ніж два сторіччя готувалися кадри серболужицьких католицьких священиків.

Розквіт лужицько-чеського культурно-мовного життя пов'язаний з епохою національного відродження слов'янських народів Центральної та Південно-Східної Європи в XIX ст. Початок цього процесу у лужицьких сербів припадає на 30—40-ті роки XIX ст., а його загасання дослідники відносять до 70—80-х років минулого століття або навіть до початку нинішнього. Саме в цей період було перенесено на лужицький мовний ґрунт основний масив лексики, запозиченої з чеського мовного джерела.

Специфічною історичною особливістю лужицької літературно-писемної мови у всі часи була надзвичайна звуженість її

комунікативної функції, що зумовлювалося різними факторами позамовної і власне мовної природи. Характерна особливість формування світського цивілізаційного словника у лужичан в епоху національно-мовного відродження — це накопичення нових слів та нових понять, як правило, методом їх фіксації в словниках і спеціальних термінологічних виданнях «Матиці «Сербської» в Будишині. Нові лексичні надходження, в тому числі численні інослов'янські запозичення, не мали все ж виходу в широку практику лужицького мовного середовища, не закріплювалися в лужицькому літературному та спеціальному слововжитку. Водночас, більшість накопичених слів, зокрема велика кількість богемізмів, як би «заготовлених про запас» у середині минулого століття і в наступні десятиріччя, знайшли застосування в сучасному літературному слововжитку, в практиці шкільного навчання лужицькою мовою. Порівняємо, наприклад, окремі лексичні богемізми, що належать до різних функціональних сфер, які були запозичені в ХІХ ст., але набули значного поширення в наші дні: а) терміни видавничої справи та журналістики: *čišćenje-tloćenje, časopis, powiny, knihičišćenja, knihičišcer, knihownja, čitanka, zběrka* і т. д.; б) термінологія мистецтва: *hudžba, poprsje, podobizna, herc, basna, basnička, pesnička, dźiwadło, dźiwadłowy, baječny* та ін.; в) технічні терміни: *lučba, kisalına, stroj, parostroj, pasmo*; г) абстрактна лексика: *nebočički, pšednošć, pšihoda, okolnošć, pšistup, pojem, pšitom-pošć, pšitomny, duchapołny* та ін.

Спостереження над лексикою відомих лужицьких лексикографічних видань, таких, як «Німецько-серболужицький словник» Я.-А. Смолера (1843), «Лужицько-сербський словник» К. Пфуля (1866), а також термінологічних випусків М. Ростока, здійснюваних під егідою «Матиці Сербської» в Будишині, показують: найбільш інтенсивно богемізми сприймалися лужицькою літературною мовою в 40—70-ті ХІХ ст. — тобто приблизно в тих же хронологічних межах, що й абсолютна більшість слов'янських мов, які відчули чеський мовний вплив в епоху слов'янського національного відродження. Крім значної кількості лексичних богемізмів (за нашими попередніми статистичними спостереженнями не менш 1200 лексичних одиниць), сьогодні верхньолужицька літературна мова має найбільш широкий набір запозичених словотворчих формантів чеського походження. Лексичні богемізми пронизують всі сфери сучасної верхньолужицької літературної мови; їхній функціональний діапазон надзвичайно широкий — від побутової лексики і слів-поетизмів до наукової і спеціальної термінології та номенклатури.

ДІЕСЛІВНА ГІПОНІМІЯ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ, БОЛГАРСЬКІЙ ТА ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВАХ

У ряду системоформуючих категорій (кореляцій) лексичної семантики, таких, як полісемія, синонімія, антонімія, несумісність тощо, родо-видові (гіпонімічні) зв'язки посідають особливе місце, пронизуючи лексичну систему кожної мови, і тому є визначальними для вивчення системної організації лексики, теорії та практики викладання мов, складання ідеографічних словників тощо (Л. А. Новиков, Є. Л. Гінзбург, Ю. Н. Караулов та ін.). Особливості вияву гіпонімічних відносин у сфері дієслівної лексики на матеріалі різних мов вивчені мало, не зважаючи на те, що дослідження такого плану становлять великий інтерес для формування більш повного уявлення про системність словникового складу (А. П. Клименко).

Попереднім результатом вивчення дієслівних гіпонімічних мікропаралелей у трьох слов'янських мовах — російській, болгарській та верхньолужицькій — є виявлення деяких спільних та відмінних рис, які стосуються функціонально-ономасіологічної, семасіологічної та структурної організації.

Аналіз ряду лексикографічних джерел показав, що гіпонімічні зв'язки досить широко розповсюджені в сфері дієслівної лексики досліджуваних мов і основою їх існування є різний ступінь абстракції лексичних одиниць. Дієслово-гіперонім (родовий член) більш абстрактне, менш структурно наповнене, а його значення включається як складова частина в значення видових членів — співгіпонімів. Так, у російській мові дієслово *готовить* («готувати їжу») — родово для таких видових членів, як *печь*, *варить*, *парить*, *жарить*, *тушить* тощо, значення яких можна визначити як «готувати їжу», «конкретний спосіб приготування». Пор.: болг.: *готвя* — *пека*, *варя*, *пържа*, *задушавам* та ін.; верхньолуж.: *warić* (*pjes*) — *warić*, *parić*, *stazić*.

З функціонально-ономасіологічної точки зору гіпонімічні відношення в досліджуваних мовах найбільш частотні в сфері дієслів, які приписують динамічні ознаки таксономічним класам імен суб'єктів — «люди», «тварини», «рослини», а також іменам суб'єктів різних таксономічних класів функціонально представлених як такі, що сприймаються фізично — «тіла» або «речі».

Яскравою особливістю дієслівної гіпонімії є її багатоступеневість, тобто входження багатозначних дієслівних лексем своїми окремими лексико-семантичними варіантами в різні гіпонімічні «пучки». У досліджуваних мовах це видно з прикладів. Російське дієслово *отделить* в різних лексико-семантичних варіантах може бути гіперонімом таких співгіпонімів: 1) *отделить* — *отрезать*, *отрубить*, *отпилить* тощо («відділять чимось

гострим, спеціальним інструментом»); 2) *отделить* — *огломать, оторвать, отковырять, содрать* та ін. («відокремити щось, що складає з чимось одне ціле»); 3) *отделить* — *отклеить, отцешить, отвинтить, отколотить* і под. («відокремити щось, що було раніше прикріплене»). Пор.: болг.: 1) *отделям* — *отрежа, отсека, откъртя* та под.; 2) *отделям* — *отдера, отърва, отчупя* тощо; 3) *отделям* — *отвъртя, отвия, откача* та ін.; верхньолуж.: 1) *wotdźelić (rozsobnić)* — *wotdreć, wotkatać, wotpraskać, wotčec*; 2) *wotdźelić (rozsobnić)* — *wotdyrić, wotbić, wotdrjebić, wotlěpić*; 3) *wotdźelić (rozsobnić)* — *wotračić, wottríhać, wotdrcpać, wotrězać*.

Багатоступеневість гіпонімічних зв'язків дієслів досліджуваних мов формує зовнішні зв'язки наведених мікропарадигм по лінії полісемії членів, які входять в них, що, зі свого боку, сприяє виявленню та зміцненню системності лексичних одиниць.

Яскравими структурними розбіжностями в сфері дієслівної гіпонімічної лексики досліджуваних мов є суттєві розбіжності у самих гіпонімічних пучках та в організації гіперонімів останніх (у вигляді однослівного члена чи словосполучення).

Наприклад, у російській мові можна виділити такі гіпонімічні ряди дієслів з розмовними та просторічними членами: 1) *танцевать* — *вальсировать, твистовать, канкировать* тощо; 2) *болеть* — *грипповать* («хворіти грипом»), за відсутності таких у болгарській та верхньолужицькій мовах: болг.: *танцувам, боledувам*; верхньолуж.: *rejować (rejwać), chorjeć (na něšto)*. Для співгіпонімів (тобто видових членів) російської мови *солить, вялить, сушить, мариновать, консервировать* та інших гіперонімом виступає словосполучення «заготовляти вдосталь продукти харчування»; в болгарській та верхньолужицькій мовах можна говорити про наявність однослівних дієслівних гіперонімів, пор.: болг.: *запасявам* — *маринувам, соля, консервирам, суша, пуша* тощо; верхньолуж.: *nahromadžeć* — *marinować, solić, konserwo-wać, sušić*.

Таким чином, попередній аналіз дієслівних гіпонімічних мікропарадигм трьох слов'янських мов, проведений з орієнтацією на лексикографічні джерела, допоміг виявити деякі спільні риси, викликані, не в останню чергу, генетичним зв'язком досліджуваних мов, та риси відмінні, які торкаються структурної організації цих мовних «пучків» дієслівної лексики. Подальші дослідження цієї проблеми необхідно вести в усіх мовних аспектах: ономазіологічному та семасіологічному, функціональному та структурному з обов'язковим урахуванням специфіки системної організації, парадигматичних та синтагматичних ознак.

«ЗАПИСКА ПРО НАРІЧЧЯ ЛУЖИЦЬКІ» І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО

«Записка» — рукопис на 20 сторінках (10 аркушах), що зберігається в Центральному державному архіві літератури й мистецтва в Москві (ЦГАЛИ). На думку Л. П. Лаптевої, праця була написана в 1841 р., з чим можна погодитися. Московська славістка двічі писала про «Записку», давши їй правильну оцінку і визначивши її важливість для науки. Однак, суцього лінгвістичного описання пам'ятки вона не дала. Не збираємося й ми в цій доповіді робити повний розбір праці Срезневського, бо це, по-перше, зайняло б багато часу, по-друге, розгляд рукопису російського вченого без урахування численних його міркувань про серболужицьку мову, що знаходяться в архівному фонді, міг би привести до неповного або й хибного трактування певних явищ, про які в «Записці» є тільки натяки. Отже, в доповіді більше йдеться про те, що «Записка» може дати для дослідження серболужицької мови.

У «Записці» І. І. Срезневський докладно описує звуки, які він сам чув, спілкуючись з носіями говорів, багато уваги приділяє передачі їх на письмі. Російський дослідник справедливо зауважує, що він користується власними способами передачі звуків на письмі. Треба, однак, спростувати думку, висловлену свого часу К. А. Пушкаревичем, що серболужицький учений Я. А. Смолер перейняв систему І. І. Срезневського. Можливо, з якимись своїми міркуваннями І. І. Срезневський ділився з Я. А. Смолером, але в багатьох деталях графічні системи обох учених розходяться.

Звуки серболужицьких говорів І. І. Срезневський добре показав у системі. Для ліпшої передачі їхньої якості вчений удається до порівняння з російською й українською («південноруською») мовами. Цінність такого опису полягає в тому, що читач отримує набагато точніше уявлення про серболужицькі звуки, ніж з праць, в яких матеріалом для порівняння служила німецька мова.

Майже в усіх випадках описання голосних і приголосних зроблено дуже точно, воно добре ілюстроване прикладами. Лише в одному випадку, коли дослідник описує одну з пар приголосних, важко собі уявити їх якість. І. І. Срезневський передає їх латинськими буквами thj, dhj або російськими тхсь, дхсь (в іншому місці тхсь, дхсь). Порівнявши це описання з визначенням Я. П. Йордана, який у той же час опублікував верхньолужицьку граматику, можна дійти висновку, що йдеться про рідкісні звуки: для них, на думку Йордана, немає потреби вводити окремі знаки.

Інтерес викликає та частина «Записки», яка присвячена функціонуванню слов'янської мови на території Лужиці, розта-

шованої в двох німецьких державах — Саксонії і Пруссії. Російський учений обійшов майже всю Лужицю і мав нагоду зафіксувати дані про поширення цієї мови. Його спостереження, можливо, внесуть певні корективи в уявлення наших сучасників про розосередження серболужицької мови в першій половині XIX ст. Межі, встановлені для цього періоду нашим сучасником Ф. Метшком на основі інших джерел, у деяких деталях не співпадають з межами, визначеними І. І. Срезневським.

Як видно з заголовка документа, І. І. Срезневський поставив собі за мету описати серболужицькі «наріччя». Він це зробив, але сьогодні ми з усією впевненістю ще не можемо сказати, чи дані про границі між говорами і чи всі їх особливості були визначені виключно самим російським дослідником. Можливо, він черпав певні додаткові дані з невідомих нам джерел. Не треба ставити під сумнів величезний особистий внесок І. І. Срезневського в рішення проблеми, бо сам учений ясно вказав, що він сам робив записи на всій території Лужиці (правда, визнав, що йому не вдалося побувати на крайньому північному сході). Йдеться лише про встановлення наукового факту: чи не доповнював він своїх даних фактами з інших джерел. Сам І. І. Срезневський цього не говорить, а для науки важливо знати, чи абсолютно все, подане в «Записці», є результатом особистого сприйняття автором.

Сьогодні, враховуючи інші дані про серболужицькі говори в минулому, беручи до уваги сучасний діалектний стан на території Лужиці, можна впевнено констатувати, що Срезневський загальною правильно представив розташування і основні риси серболужицьких говорів. Він, як і сучасні фахівці, ділить говори на нижньоолужицькі і верхньоолужицькі. Про нижньоолужицькі пише, що вони не виявляють між собою великих різниць; верхньоолужицькі ділять на чотири групи (сучасні діалектологи виділяють ще й п'яту групу). Проте, найцікавіше і найважливіше, на наш погляд, в усій «Записці» є твердження І. І. Срезневського, що говори, які відносять й сьогодні до «перехідних» між верхньо- і нижньоолужицькими говорами, творять зовсім самостійну групу. Срезневський бачить у середньоолужицькому наріччі не тільки змішання верхньо- і нижньоолужицьких елементів, але й збереження дуже старих якостей, що були втрачені як на півночі, так і на півдні. Срезневський робить висновок, що середньоолужицьке наріччя є «зліпсованим залишком старолужицької мови, залишком прототипа, з якого вже з бігом часу розвинулися обидва наріччя — верхньоолужицьке і нижньоолужицьке; я сподіваюсь, що кожний, хто вникне в його особливості, погодиться зі мною». Отже, І. І. Срезневський висловлює тут думку про існування в минулому пралужицької мови.

Численні доводи Срезневського сучасними вченими не приймаються, не були вони враховані й іншим російським дослідником, який через 75 років після Срезневського писав: «Епоха спільнолужицької єдності, на мій погляд, значною мірою є предметом віри, але не знання». Такого висновку доходить

Л. В. Щерба у монографії, присвяченій одному говору серболужицького наріччя. Не погоджуються з тезою про наявність у минулому пралужицької мови й відомий сучасний серболужицький дослідник Г. Шустер-Шевц, а також заслужений лужицький діалектолог тридцятих років П. Вірт і видатний польський мовознавець З. Штібер. Г. Шустер-Шевц малює дуже складний шлях мандрівки лужичан з території, що знаходилася на схід від Карпат, на сучасне місце поселення цього західнослов'янського народу, причому, на його думку, доля сучасних нижніх лужичан відрізняється від долі сучасних лужичан.

Обидва інші названі вчені доводять, що нижніх і верхніх лужичан до XIV ст. розділяла широка незаселена полоса. Правда, історик Ф. Метшк висловив думку, згідно з якою такої смуги не існувало вже в X ст.

А як же бути з аргументами І. І. Срезневського? Невже всі вони ненаукові? На нашу думку, коли й подальші дослідження переконливо підтвердять, що прасербська мова ніколи не існувала, то треба буде не менш науково заперечити аргументацію Срезневського. Вважаємо за необхідне уважно вивчити всі рукописні матеріали, які знаходяться у фонді російського вченого, де, можливо, є більше даних, ніж у самій «Записці».

Найважче буде заперечити архаїчні риси середньолужицького наріччя (наведені Срезневським), які частково мають системний характер. У цих системах справді спостерігається старший стан мови, ніж у сучасних верхньо- і нижньолужицьких діалектах (і літературних мовах). Дуже цікавим є приклад Срезневського на спрощення групи приголосних *str* в нижньо- і верхньолужицькій мовах (*tšuna*, *truna*), а також збереження первісного стану в середньолужицькому наріччі: *struna*.

Отже, над «Запискою» І. І. Срезневського треба сучасним мовознавцям ще серйозно попрацювати.

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА,
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**

<i>Кишкін Л. С.</i> Відображення іноземної теми в літературі як форма літературних зв'язків (на російсько-польському матеріалі)	3
<i>Моторний В. А., Урбан З.</i> Сторінки з історії українсько-чеських культурних взаємин XIX ст.: Л. Ріттенсберг	10
<i>Рибалко О. Л.</i> Лужичани на Україні (епізод із лужицько-українських культурних взаємин)	17
<i>Коваль Н. Р.</i> Іван Франко і сербська література (огляд)	20
<i>Пакош І. Ю.</i> Деякі аспекти морально-етичних проблем «малої прози» Я. Моравцової	27
<i>Кутковець К. Т.</i> Болгарська тема в творчості українських радянських поетів	31
<i>Харитоновна В. І.</i> До питання про специфіку продукування і побутування некажової прози у слов'янській фольклорній традиції	38
<i>Банчик Н. Я.</i> Ян Болоз-Антоневич — польський мистецтвознавець	46

МОВОЗНАВСТВО

<i>Тепляков І. П.</i> До проблеми розмежування системної і функціональної фразеології	54
<i>Руденко Д. І.</i> Лінгвістичні ідеї у науковій спадщині Л. Твардовського	61
<i>Лещак О. В.</i> Про основи структурування лексичної системи мови: ономасіологічний аспект проблеми (на матеріалі слов'янських мов)	68
<i>Мойсеєнко В. О.</i> «Чесько-німецький словник» Й. Юнгмана як важливе джерело збагачення словникового складу слов'янських літературних мов на початковій стадії їх формування в XIX ст.	76
<i>Шульгач В. П.</i> До українсько-інослов'янських гідронімних паралелей	83
<i>Васильєва Л. П.</i> Суспільно-політична лексика в словнику Вука Караджича	89
<i>Лисенко Ю. В.</i> Деякі особливості емоційно-експресивного забарвлення іншомовних вкраплень у художньому тексті	94
<i>Андел В. П.</i> До генетичних та етнічно-історичних основ старослов'янської мови кирило-мефодієвської доби	100

**МАТЕРІАЛИ ТРЕТЬОГО НАУКОВОГО СЕМІНАРУ З ПИТАНЬ
СОРАБІСТИКИ**

<i>Каспер М.</i> Інститут серболужицького народознавства: підсумки і перспективи	105
<i>Фелкель М.</i> До питання про розширення тематики сучасної серболужицької літератури	108
<i>Мильніков О. С.</i> Культура полабських слов'ян у німецькій історіографії XVII—XVIII ст.	110
<i>Лантєва Л. П.</i> Вивчення лужицьких сербів у Київському університеті наприкінці XIX—початку XX ст.	112
<i>Смирнов Л. М.</i> Людовіт Штур і лужицькі серби	114
<i>Зиморя М. І.</i> Роль Я. П. Йордана в історії міжслов'янських взаємин (40—70-ті роки XIX ст.)	117
<i>Кравець Я. І., Моторний В. А.</i> Сербська Лужиця в дзеркалі галицької преси XIX ст.	119

<i>Траяновський А. П.</i> Білоруська тема у творчості серболужицьких письменників	121
<i>Лучук В. І.</i> Тема рідної мови у серболужицькій поезії	123
<i>Лучук Т. В.</i> Серболужицька національна свідомість у дзеркалі німецької поезії (вірш Й. Бобровського про Я. Барта-Чишинського)	126
<i>Бендзар Б. П.</i> Ідейно-композиційна роль образів радянських людей у художній прозі Ю. Брезана про Велику Вітчизняну війну	129
<i>Бокариус С. Е.</i> Весільна обрядність серболужичан	131
<i>Дуличенко О. Д.</i> Феномен літературно-мовного паралелізму в серболужичан у європейському лінгвокультурному контексті	134
<i>Єрмакова М. І.</i> Серболужицькі пам'ятки писемності і історична грамати́ка серболужицької мови	136
<i>Паламарчук О. Л.</i> Ономастична лексика в аспекті серболужицько-східнослов'янського перекладу	139
<i>Карнаушенко Г. Н.</i> До питання про стан вивчення географічної лексики у верхньолужицькій мові	141
<i>Широкопад Є. Х.</i> Однокореневі прикметники та їхні похідні у верхньолужицькій мові у зіставленні із східнослов'янськими (До питання про спільнослов'янську спадщину)	143
<i>Івченко А. О.</i> Негативна характеристика розумових здібностей людини у фразеології серболужицької та української мов	146
<i>Зіньков А. Д.</i> Германізми в ідіоматиці серболужицьких мов	149
<i>Мойсеєнко В. Ю.</i> По характеристики лексики чеського походження у верхньолужицькій літературнописемній мові	151
<i>Ярмолюк М. О., Бацевич Ф. С.</i> Дієслівна гіпонімія в сучасній російській, болгарській та верхньолужицькій мовах	153
<i>Трофимович К. К.</i> «Записка про наріччя лужицькі» І. І. Срезнезьського	155

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

В ы п у с к 41

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА
ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство «Світ»
при Львовском госуниверситете

Адрес редколлегии: 290000 Львов,
ул. Университетская, 1.
Университет,
кафедра истории южных
и западных славян

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефаника, 11.

(На украинском языке)

Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректор М. Т. Ломеха

ИБ № 13173

Здано до набору 06.09.90. Підп. до друку 10.12.90.
Формат 60×90^{1/16}. Папір друк. № 2. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 10. Ум. фарб.-відб.
10,37 Обл.-вид. арк. 11,04. Тираж 500 прим.
Вид. № 1972. Зам. 3123. Ціна 2 крб. 20 к.

Львівська обласна книжкова друкарня
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

2 крб. 20 к.

ISSN 0203-9494

Проблеми слов'язнознавства, 1990, вип. 41, 1—128.